TOPLUMSAL
tarih
311
KASIM 2019

Halk Müziği Araştırmalarında Yeni Yaklaşımlar
ARZU ÖZTÜRKMEN

Tanzimat Fermanı'nın İlanının 180. Yıldönümü
CENGİZ KIRLI - SELÇUK AKŞİN SOMEL

Osmanlı'dan Cumhuriyete Doğa Tarihi Müzeleri

IMMANUEL WALLERSTEIN'İN ARDINDAN
AXEL B. ÇORLU

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | FİYATI: 15 TL. (KDV DAHİL) | ISSN: 1300-7025
ISSN 1300-7025-9-1

HÜRREM SULTAN

Maximum Mobil'den **QR ile Ödeme** seçeneğini kullanarak iskultur.com.tr'deki tüm kitapların QR kodlarını okutup kolay ve hızlıca satın alabilirsiniz.

Hürrem Sultan
Leslie Peirce
Çev. Renan Akman
432 sayfa, 34 TL

MAXIMUM MOBİL

/iskultur /iskultur /isbankasikulturyayinlari iskultur.com.tr

Kitabevlerimize iskultur.com.tr'den ulaşabilirsiniz.

Kitap satın almak için Maximum Mobil'in ödemeler menüsünde "QR ile Ödeme" seçeneğinden Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları butonuna tıklanarak cep telefonunda açılacak olan kamera ile iskultur.com.tr'de seçilecek kitabın yanındaki QR kod okutulmalıdır. Teslimat bilgileri ve ödeme yapılacak kart seçilerek alışveriş tamamlanabilecektir. Maximum Mobil'den QR kod okutularak alınan kitaplarda %25 indirim uygulanmaktadır. Maximum Mobil uygulaması App Store veya Google Play'den ücretsiz indirebilir veya telefonun tarayıcısına maximum.com.tr/indir yazılarak yüklenebilir. Ayrıntılı bilgi ve ek koşullar: maximum.com.tr

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

ALFA

"KİTAPLAR ZAMANI AŞAR, OKURLA YAŞAR."

38. TÜYAP KİTAP FUARI / 02-10 KASIM'19
3. SALON STAND NO: 307

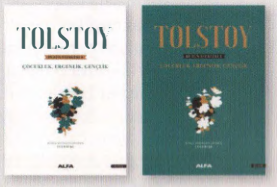
SHAKESPEARE
BÜTÜN ESERLERİ

ÇİFT DİLLİ, CİLTLİ VE KARTON KAPAK SEÇENEKLERİYLE

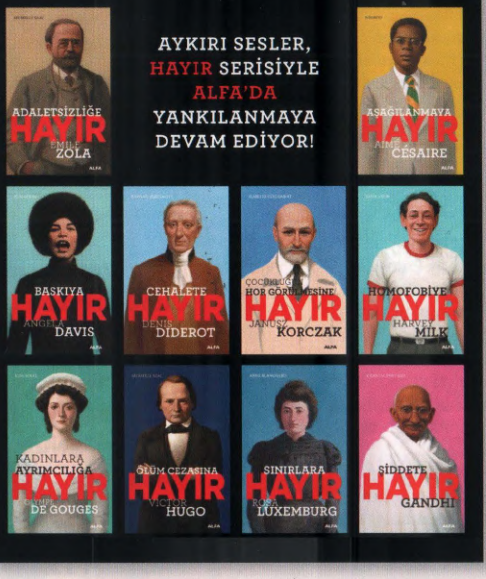

TOLSTOY
BÜTÜN ESERLERİ

RUSÇA ASLINDAN, CİLTLİ VE KARTON KAPAK SEÇENEKLERİYLE

HAYIR
DİYEBİLENLERİN HİKÂYELERİ

H.P. LOVECRAFT

JULES VERNE
OLAĞANÜSTÜ YOLCULUKLAR

www.alfakitap.com /alfakitap /alfakitap /alfakitap

Merhaba,

Doğa tarihi müzeleri modern Avrupa tarihinde önemli roller üstlendiler. Başlangıçta sömürgeleştirilenleri anlama ve kontrol etme çabalarının birer ürünü olan bu kurumlar, aynı zamanda barındırdıkları numune koleksiyonları ve ev sahipliği yaptıkları araştırmacılar ile rasyonalitenin ve aydınlanmanın birer yansıması olarak karşımıza çıktılar. Önceleri doğa bilimleri alanında çalışan insanların kişisel çabalarıyla araştırma ve eğitim amacıyla kurulan bilimsel koleksiyonlar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren ulusal ve uluslararası ağlar aracılığıyla takas, satın alma veya bağış yöntemleri ile profesyonel müzelere dönüştü. Dönemin pozitivist, materyalist ve evrimci düşüncesinin de izlerini taşıyan doğa tarihi müzeleri, ziyaretçilerinde bilimsel merakla birlikte hayranlık da uyandırdılar.

Dünya tarihçiliğinde bu alanda önemli bir literatür oluşmuşsa da, bu kurumların gelişimi Türkiye tarihçiliğinde bugüne kadar hak ettiği ilgiyi göremedi. Nurçin İleri ve Semih Çelik'in editörlüğünde hazırlanan bu ayki dosyamızda bir araya getirilen makaleler, Türkiye'de bu kurumların gelişimine dair bir ilk katkı yapmayı amaçlıyor.

Bu sayımızın kapağında yer alan görsel, Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa'da basılan bir kartpostal dizisinden. Osmanlı'nın sergilenmeye sunulan bir böcek örneği gibi temsil edildiği bu görselin, gerek yüzyıl başında Avrupa'da doğa tarihine olan ilgiyi göstermesi gerekse de bu ilgiye kaynaklık eden sömürgeci zihniyet dünyasını yansıtması açısından ilgi çekici olduğunu düşünüyoruz.

Bu sayımızda, 3 Kasım 1939 yılında açıklanan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 180. yıldönümü vesilesiyle Tanzimat dönemini değerlendiren iki makaleye de yer veriyoruz. Cengiz Kırlı ve Selçuk Akşin Somel'in makaleleri, hem devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamaya yönelik bu reform projesinin ana hatlarını değerlendiriyor hem de Tanzimat'ın, daha 19. yüzyılın ortasından başlayarak bugüne kadar gelen farklı yorumlanış biçimlerini inceliyor.

Yine dosya dışındaki sayfalarımızda yer alan Arzu Öztürkmen'in makalesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan "milli müzik" arayışı üzerinde duruyor ve halk müziğine bakış biçimimizin yıllar içindeki değişimini tartışıyor. Axel Çorlu ise 31 Ağustos tarihinde yitirdiğimiz, 20. yüzyılın en önemli sosyal bilimcilerinden biri olan Immanuel Wallerstein'in az bilinen yönlerini vurgulayan bir portre sunuyor.

Aralık ayında görüşmek dileğiyle...

Barış Alp Özden

İÇİNDEKİLER

04 **Aile Yapımız, Aile Yapıları**
HAZIRLAYAN: MURAT CANKARA

10 **Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay**
HAZIRLAYAN: EMEL SEYHAN

28 NİHAT ERİM'İN ÖZEL ARŞİVİ'NDEN:
İdamlara Karşı Çıktılar, İnfazlara Engel Olamadılar...
AHMET GÜLEN

32 **Tasniften Teşhire: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Doğa Tarihi Müzeleri**
DOSYA EDİTÖRLERİ: NURÇİN İLERİ-SEMİH ÇELİK

34 İSTANBUL'UN İLK DOĞA TARİHİ MÜZESİ:
Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyyesi Numunehanesi (1839-1850)
SEMİH ÇELİK

42 **Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi'ndeki Anatomi Koleksiyonları ve Teratolojik Numuneler**
EBRU AYKUT

48 ON DOKUZUNCU YÜZYIL İSTANBULU'NDA İKİ DOĞA TARİHİ MÜZESİ:
Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane ve Darüşşafaka Koleksiyonları
FEZA GÜNERGUN

56 KAYIP BİR MÜZENİN İZİNDE:
Robert Kolej'in Bilimsel Koleksiyonları
NURÇİN İLERİ

64 **Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'nin Tarihsel Gelişimi**
GÖNENÇ GÖÇMENGİL

80 **Tanzimat: Düzen ve Kaos**
CENGİZ KIRLI

85 **Wallerstein'in Ardından**
AXEL B. ÇORLU

KAPAK
Ömer Durmaz koleksiyonu

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 311, Kasım 2019

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Mehmet Öznur Alkan

TARİH VAKFI

Zindankapı Değirmen Sokak No: 10
Eminönü 34134 İstanbul (0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Buket Kitapçı Bayrı, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, İpek Hüner Cora, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Gökhan Çetinsaya, Esra Danacıoğlu, Ömer Durmaz, Selçuk Dursun, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Selçuk Esenbel, Fırat Güllü, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihlioğlu, Murat Koraltürk, Burcu Kurt, Elçin Macar, Ayşe Ozil, Mustafa H. Sayar, İrvin Cemil Schick, Oya İklil Selçuk, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Meltem Toksöz, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Ömer Turan, Ateş Uslu, İsmail Yaşayanlar, Nuran Yıldırım

S. YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Barış Alp Özden

YARDIMCI EDİTÖR
Zeynep Büyükpalta

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Gökhan Pahlı

KAPAK, SAYFA TASARIM / UYGULAMA
Hilal Rakıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
barisozden@gmail.com

BASKI
Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş.
Akpınar Mah. Hasan Basri Cad. No:4
Sancaktepe - İstanbul
(0216) 585 90 00

BASKI TARİHİ
Ekim 2019

DAĞITIM
Turkuvaz Dağıtım Paz. A.Ş.
Sabah 2000 Tesisleri
Akpınar Mah. Hasan Basri Cad.
34885 Samandıra - İstanbul
(0216) 585 90 00

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
12102

MATBAA SERTİFİKA NUMARASI
12815

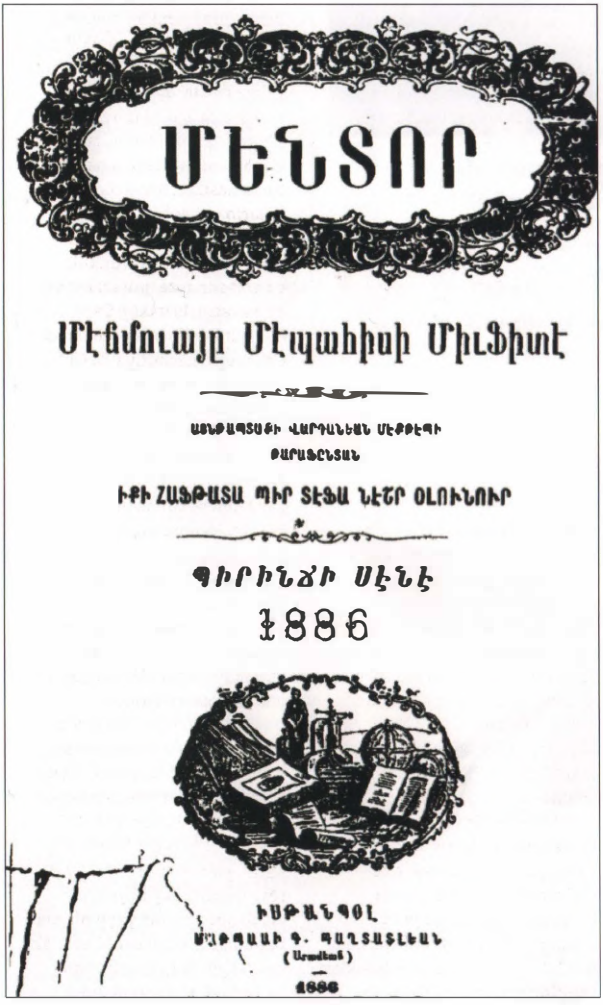
BİR YILLIK ABONE BEDELİ
Yurtiçi 15000 TL.
ABD 170 $
Avrupa ülkeleri 150 €
Kıbrıs 260 TL.
Tarih Vakfı İş Bankası Pangaltı Şubesi
IBAN TR81 0006 4000 0011 0410 8655 25

© Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

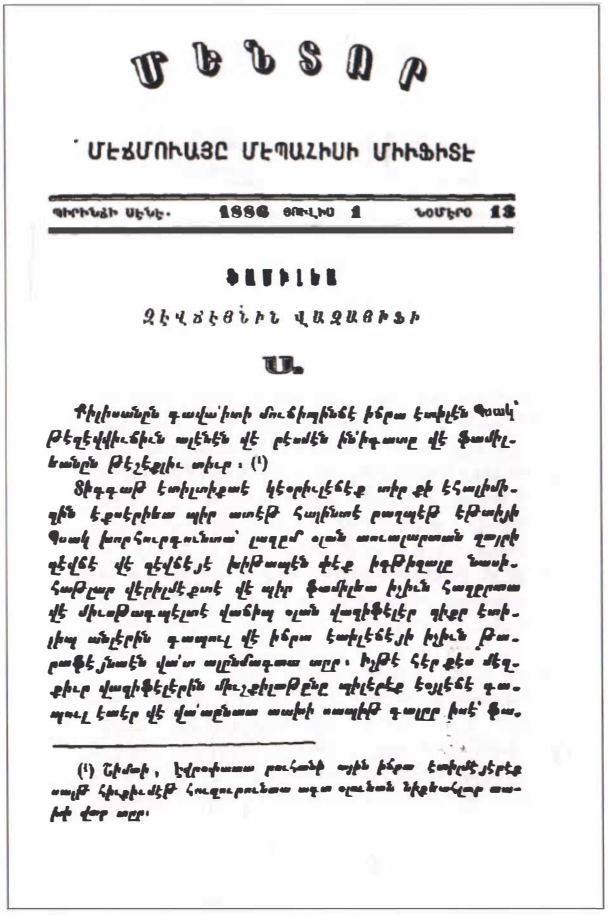
Aile Yapımız, Aile Yapıları

HAZIRLAYAN: **MURAT CANKARA**

Mendor [mentor] 1884-86 yılları arasında Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe olarak basılan, Antep kökenli 16 sayfalık bir süreli yayındır. Dergi 1884-85 yılları arasında Kilikya Mektebi öğrencileri, 1886 yılında ise Antep Vartanyan Mektebi öğrencileri tarafından çıkarılmış fakat İstanbul'da Aramyan Matbaası'nda basılmıştır.[1] Anlaşıldığı kadarıyla 1886 yılında yalnızca Ermeni harfleriyle Türkçe olarak ve "Mecmua-yı Mebahis-i Müfide [faydalı şeylerden bahseden dergi]" başlığıyla toplam 24 sayı yayınlanmıştır. İlginç bir şekilde, Ocak 1886 tarihli ilk sayı bir "İfade-i Meram" yazısıyla açıldığı halde, 15 Mart tarihli 6. sayıda, derginin amacını açıklayan "*Mendor*'un Mebdesi ve Mesleki [ilkeleri ve üslubu]" başlıklı ikinci bir yazı daha yer almaktadır. Bu yazılara bakılırsa dergi, ismini, "Odiseus'un sık[ı] dostu ve Delemak'ın mürebbisi ve rehberi"nden almıştır. François Fénelon'un (1651-1715) *Télémaque, fils d'Ulysse* (1693-4) başlıklı eserinin 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'dan yayılan Aydınlanma düşüncesinin en önemli ve Avrupa dışında en çok tercüme edilen, uyarlanan metinlerinden biri olduğu; 19. yüzyıl boyunca Osmanlı milletleri tarafından da pek rağbet gördüğü ve bilhassa Fransızca öğretiminde kullanıldığı düşünülürse, bu genç öğrencilerin dergilerine niçin bu ismi seçtikleri daha kolay anlaşılacaktır. İlk sayıda açıklandığına göre derginin maksadı, "ahalimizin umum takımına mahsus ve muktezî [gerekli] olan malumat ve ef'kâr[ın] ta'mimi"dir. Bu amaçla din, ahlak, terbiye ve ev idaresi konularında yazılar yayınlanacak; ara sıra faydalı hikâye ve biyografilere, nasihat bölümlerine, "tuhafiye"lere ve tarih metinlerine

Mendor dergisinin kapağı. National Library of Armenia (nla.alm)

Մ Ե Ն Տ Ո Ր

ՄԵԾՄՈՒԱՅԸ ՄԵՊԱՀԻՍԻ ՄԻՍՓԻՏԵ

ԳՈՐԾՆԱՅԻ ՍԿԶԲ. 1886 ՅՈՒԼԻՍ 1 ՆՈՄԵՐՈ 13

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԶԻՎԱՅԵՑԻՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ

Ա.

Քրիստոնեան գավա՛խի մուճակինճէ իբրա էտիլէն Պոակ՝ թէզէվլուճիւն ալէնէն վէ բէսմէն ին՛իգատը վէ ֆամիլեանըն թէշէքքիւլ տիւր։ (1)

Ցիգդամ էտիլուրքաե կէօրիւլէճէք տիր քէ էհալիսմիզին էքսէրիեա պիր ատէր հալինտէ բուլպէր էքմէկի Պոակ խորհուրգունտա՝ լազըմ օլան ատալարտան զաւրի պէվճէ վէ պէվճէյէ խիթապէն փէք իգթիզալը նասխաղարտ վերիլմէքտէ վէ պիր ֆամիլիա հիւքիւմէտ վէ միւաթապէտէ վարիպ օլան վազիֆէլէր գիքէ էտիլմիպ անէրին գապուլ վէ իբրա էտիլճէյի իլիւն քաղաքէ յաւէն վա՛տ ալըշմագտա ատըր։ Իլքէ հէր քէս մեզքիւր վազիֆէլէրին միւշքիլաթընը պիլէրէք էօյլէճէ գապուլ էտէր վէ վա՛զճաա ասլի ասազիք գիւլըր խո՛ֆ։

(1) Շէհմէտ, Էվրոփաաա բուհունի պիր իբրա էտիլմէյէրէք սալիք հիւքիւմէք հուզուրունտա ազտ օլտուճան նէքտուճուր ասլի վար ատըր։

Mendor'un 1 Temmuz 1886 tarihli 13. sayısı. National Library of Armenia (nla.alm)

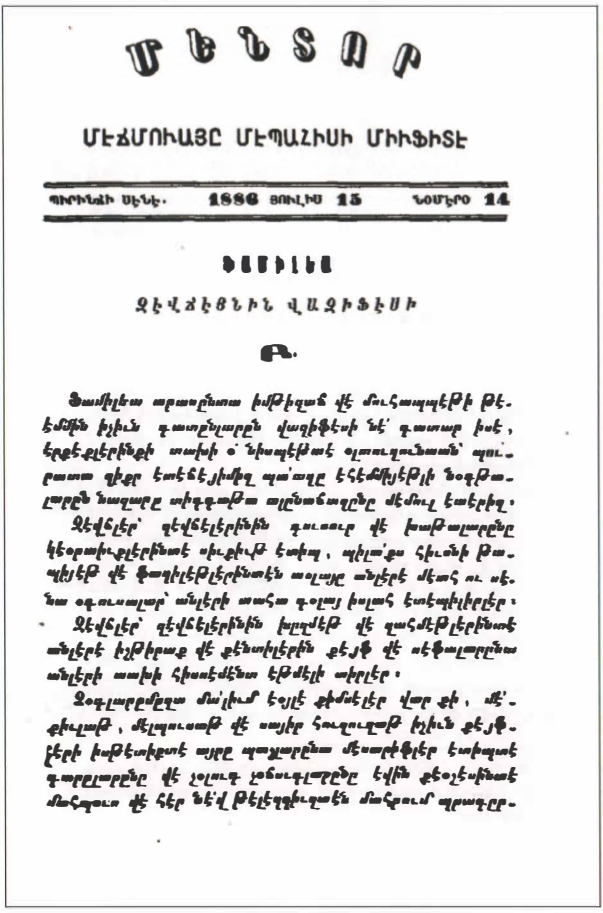
de yer verilecek; memleketin dört bir yanındaki Ermeni kilise ve mektepleri hakkında bilgi sunulacak; "umumun istifadesine münasip olduğu takdirde" Türkçe veya Ermenice ilim ve edebiyat yazıları bile olacaktı. İlk sayıdan iki buçuk ay sonra yayınlanan yazıda ise, bu kez, derginin isminin kaynağı da açıklanarak, maksadın, "âlim ve âkil zatların beyan etmiş oldukları mühim ve müfid [faydalı] efkâr ve tasavvuratı esas ittihazla [alarak], onlardan milletimizin hal ve vaktine münasip olanları neşr" etmek olduğu, yıkıcı bir "kritika" [eleştiri] yapmak yerine yapıcı olunacağı belirtilecektir. Anlaşılan, gençlerin, yaydıkları fikirlerin makbul birtakım zevata ait olduğunu, onların içinden de millet için uygun görülenlerin seçildiğini belirtmeleri gerekmiştir.

Aşağıdaki yazı, *Mendor*'un 1 Temmuz 1886 tarihli 13. sayısında yer almaktadır. 15 Temmuz tarihli 14. sayıda, buraya yer kısıtlılığı nedeniyle alamadığımız ikinci bölümü de mevcuttur. Yazıların ilki kadınların, ikincisiyse erkeklerin evlilikteki görevlerine odaklanmaktadır. Yazılarda, genel olarak, bir toplumun medeniyet seviyesinin, kadınlara bakışıyla ölçülebileceği dile getirilmekte; eşler arasında karşılıklı sevgi ve saygının önemine dikkat çekilmekte; hem mutluluğu hem de sorumlulukları paylaşmanın gerekliliği vurgulanmakta; kadınların süs ve moda, erkeklerin ise içki ve eğlence düşkünlüğünün ve evleri için masraftan kaçınıp dışarıda har vurup harman savurmalarının gerek aile bütçesi gerek sağlık için zararlarının altı çizilmektedir. Dolayısıyla, bir yandan cemaat için "yeni" şeyler dile getirilirken bir yandan da sürekli frene basılmaktadır. Örneğin, "bizde hâlâ umumen nisâ taifesinin [kadınların] mutlaka *en* çetin ve *en* zahmetli hizmetlere muhassas [için görevli] bir mahluk, ve erkeklerin işine gücüne dair beyan-ı efkâr [fikir beyan etme] ve müdahale hakkından bî-behre [mahrum] bir hizmetçi gibi tanılması"na değinildikten hemen sonra şöyle bir açıklama gelmektedir: "Bu ifadelerden maksadımız, nisâ taifesinin Evropa'da olduğu gibi, zükûrdan [erkeklerden] daha muteber tutulmasını tavsiye olmayıp onların gerek fizikî ve ahlakî terkiplerinin [yapılarının] nazikliğini ve gerek hukuk cihetinden bize müşareket ve müsavatını [ortaklık ve eşitliğini] bilip ona göre riayet eylemeye mecburiyetimizi dermeyan etmektir [belirtmektir]." Bu eğitimli gençler için "kilise", "millet" ve "mektep" üçgeninde söz söylemek çok kolay olmasa gerekir. Nitekim derginin ilk sayısının sonunda yer alan bölüm, *Mendor*'un, tıpkı dönemin pek çok süreli yayınında olduğu gibi, nasıl bir ilişkiler ağının içinde (kilisenin önde gelenleri, gazeteciler, mektep hocaları, esnaf ve tüccarlar vb.) hareket etmek durumunda olduğunu çok iyi göstermektedir.

Daha geniş bir bağlamda ele alındığında ise, bu yazıların yayınlandığı dönemin, bilhassa Osmanlı Ermeni cemaatindeki kadın hareketi için önemini not etmek gerekir. Romantik aşka, eşlerin birbirini tanıyıp sevmelerine dayalı yeni bir evlilik anlayışının yaygınlaşmaya başladığı; görücü usulü evliliğin ve erkeğin doğal varsayılan üstünlüğünün sorgulandığı; kadının haklarının gittikçe daha

yüksek sesle talep edilmeye başlandığı bir dönemdir bu. Bir yandan Sırpuhi Düsap'ın (1841-1901) *Mayda* (1883) romanı bazı erkek yazarların tepkisini çekmiş ve epey tartışılmaktayken, diğer yandan, dönemin kadın yazarlar üzerinde de etkili olmuş isimlerinden Raffi (1835-1888), yeni Ermeni toplumunun inşasında kadınlara önemli bir rol biçmektedir.[2] *Mendor*'daki yazılarda meselenin Raffi'deki toplumsal boyutu hemen hemen hiç bulunmamakla birlikte; romantik aşka, tüketim meselesiyle karışık bir biçimde kadının kamusal görünürlüğüne karşı gösterilen direnç de barizdir. Bu, dönemin Müslüman/Türk romancılarının eserlerinde ya da gazetecilerinin yazılarında da sıklıkla karşılaşılan bir tutumdur. Belki *Madame Bovary* tercümesi için daha beklemek gerekecektir ancak Guy de Maupassant'dan çevrilerek Arap harfleriyle Türkçe yayınlanan ilk hikâye (Halit Ziya, 1890), kadının süs merakının bir aileyi nasıl yıktığını anlatan "Ziynet" olacaktır.[3]

Son olarak, yazılardaki bazı ayrıntıların ya da boşlukların da dikkat çekici olduğunu belirtmekte yarar vardır. Örneğin bu satırlarda, para kazanmak için büyük şehirlere gurbete giden emekçi olgusunun yaygınlığına ve bunun aile kurumu üzerindeki etkisine dair ipucu bulmak mümkündür. Burada yer almayan ikinci bölümde, gençlerin, "Familyalar dahilinde daha öyle meseleler vardır ki onların ta'rif ve beyanına halimiz ve mevkiimiz müsa'ade etmediğinden" diyerek -iyi ihtimalle- aile içi şiddeti geçiştirmeleri; dul "ihtiyarlar"ın (elbette erkeklerin) ikinci ve üçüncü kez evlenmelerine ve papazların onların nikâhlarını kolaylıkla kıymalarına karşı isyanları; kadın üzerinden Türkiye ile medenî ülkeler arasında kurdukları karşıtlık; yazının ikinci bölümünün sonuna bir dipnot ekleyerek gerek Antep'ten gerek başka yerlerden pek çok okurun memnuniyetlerini ilettiklerini belirtmeleri; resmî

Մ Ե Ն Տ Ո Ր

ՄԵՁՄՈՒԱՑԸ ՄԵՊԱՀԻՍԻ ՄԻՒՖԻՏԷ

ՊՈՒՍԱՀԻ ՍԻՆԻ· 1886 ՅՈՒԼԻՍ 15 ՀԱՄԱՐՕ 14

ՀԱՅԵՐԷՆ

ՋԷՎԱՀԷՑՒԻՆ ՎԱՋԻՃԷՍԻ

Ա.

Ձամիլեա արաբընտա իմիթիազճ վէ մուհապպէթի թէ-
էմիճն իլիւն գատընտարըն վազիֆէսի նէ՝ գատաբ իսկ,
էրքէքլէրինքի տախի ո՛ նհապէթաէ օլաուղտանաճ՝ պու-
բաատա զիքր էտէհէյիմիզ գա՛ազը էհնճիկէրլի ՝նօգթա-
լարըն նազարը սիգգաթա ալընաճագընը մէմուլ էաէրիզ։

Ջէվճէլէր՝ զէվճէլէրինին գատաար վէ խարճալարընը
կէօթուիւքլէրինաէ սիւքիւմ էտիզ, պիւլ՛քա հիւքմ ը-
պիւկէթ վէ ֆաղիլէթլէրլէրնաէն ազալագ անլէրէ մէհմ ու ա-
նա օգտաալար՝ անլէրի տոհա գօլայ իսլամ էտէպիլիրլէր։

Ջէվճէլէր՝ զէվճէլէրինին խըզմէթ վէ գահմէթլէրինաճ
անլէրէ իլթիքաթ վէ քէնտիլէրին քէյֆ վէ ռէֆահլարընա
անլէրի տախի հիսաէմէնա էթմէյի ռիրլէր։

Ջօգլարընընդա մա՛ւնա էօյլէ քիմսէլեր վար քի, մէ՛-
քէուաթ, մէկթուպաթ վէ սայր հաղզաղար իչիւն քէյֆ-
իէրի իաթէխէտ այրը պուայրընա մէտրիֆլէր էահիպաէ
գաթրէլարընը վէ չօլուգ չօճուգլարընը էվին քէօչէնիճաէ
մահգաա վէ հէր նէ՛վ թէէղղիւզաէն մահգաա պրագըր-

Mendor'un 15 Temmuz 1886 tarihli 14. sayısı. National Library of Armenia (nla.alm)

hükümet nikâhına henüz yalnızca Avrupa'ya mahsus bir uygulama olarak dikkat çekmeleri; verdikleri örnekler ve yaptıkları alıntılar (modern Fransız ve Antik Roma tarihleri, Napolyon); Türkçe imlada hemzeyi ve/ya "ayn" harfini göstermek için kullandıkları kesme işaretleri ve iki vürgül arasında verdikleri yan cümleler, üzerinde düşünmeye değer diğer ayrıntılardır.

FAMİLYA ZEVCEYNİN VEZAYİFİ [KARI KOCANIN GÖREVLERİ]

I

Kilisenin kava'idi mucibince [kuralları gereği] icra edilen *Bsag* [nikâh], tezevvücün [evliliğin] alenen ve resmen in'ikadı [akdedilmesi] ve familyanın teşek[kü]lüdür.(*)

Dikkat edildikde görülecektir ki ahalimizin ekseriya bir âdet halinde rağbet ettiği *Bsag horhurt*unda [nikâh ayininde], lazım olan dualardan gayri zevce ve zevceye hitaben pek iktizalı [gerekli] nasihatler verilmekte ve bir familya için hâzırda ve müstakbelde [şimdi ve gelecekte] vacip olan vazifeler zikr edilip onların kabul ve icra edileceği için tarafeynden [taraflardan] va'd alınmaktadır. İşte herkes mezkûr vazifelerin müşkülatını bilerek öylece kabul eder ve va'dında dahi sabit kalır ise, familyaca zuhura gelen münasebetsiz hallerin kısm-ı

a'zamı def' u izale olabilir [çoğu ortadan kaldırılabilir].

Çünkü insan kısmı çok şeyi yıraktan [uzaktan] ve hariçten parlak gördüğü ve en ziyade hasret çektiği maddenin istihsalinden [elde edilmesinden] sonra çabuk usandığı gibi, erkek ve kız iki gençler dahi yekdiğerinin [birbirlerinin] refakatinden mahzuziyet-i tamme [eksiksiz bir lezzet] ve sefa ve sa'adet me'mul eylemekte [beklemekte] ve hatta biribirlerini kusursuz ve melek gibi kâmil zann etmekte iken bittabi yakında[n] böyle bulamayacaklarından, çok kere düğün ziynetinden birkaç gün sonra tarafeyn üzerinde fevkala'de bir tebeddül [değişim] görülmekte ve harareti telef olmuş bir ateşfeşan [ateşli] veyahut güzel bir rüyadan aldanmış çocuk misilli bir hal müşahede olunmaktadır.

Bu sebepten, böyle sıralarda netayic-i muzırra [istenmeyen sonuçlar]meydana gelmemesi için tarafeynden icrası vacip olan tedabir [tedbirler] ve ihtimam vardır.

En evvel, bilinse caizdir ki zevceyn her vakit yekdiğerine riayet ve hürmet göstermelidirler, zira salt muhabbet, her ne kadar da şiddetli ve devamlı olsa, nihayet, solmaya müptela [mahkûm] bir çiçeğe benzer. Fakat hürmet ve riayet, kaim ve kavi [güçlü ve dayanıklı] bir esastır.

Ma'lum-ı a'mme bir keyfiyettir ki [herkes bilir ki], insan tabiatı iktizasınca [gereği] her âdem kendi hakkında hüsn-ü zanna malik [olumlu kanaate sahip] olup, her vakit methiyeler işitmeye ve hürmetler görmeye kuvvetli bir arzu taşımaktadır, lakin her âdem bir diğerinin bu arzusunu ikna edip etmemeye ve hürmet gösterip göstermemeye mecbur olmayıp, serbest ise de, karı ve koca için böyle değildir. Onlar, her vakit hüsn-i imtizaçta bulunmaya müteahhit [iyi geçinmeyi taahhüt etmiş] olduklarından, kalpte muhabbet-i halise [samimi bir sevgi] taşımakla beraber, *teklifsizliğin* derecesini tecavüz etmeyerek [aşmayarak] zahiren [görünüşte] dahi vacip olan izzet ve iltifatı ibraz ve icra eylemeleri [göstermeleri] mutlak surette lazım gelir.

Muhabbet hadden efzun [fazla] hararet ile sarf edildikte, te'z söner, bila'kis ölçü ile olduğu ve tarafeynin hissiyat-ı şerefini ikna eder [gururunu okşar] derecede hürmet ve iltifat ile dahi birleştiği surette, berdevam baki [sürekli] kalır ve bu halde alakaları mevcut zevceynden müteşekkil bir familya, hakikaten, dünyada bir saadet menba'ı ve cennet numunesi olabilir.

Zikr olunan noktayı, tarafeyn esas ittihaz [kabul] ettikten ma'ada yalnız zevce yahut zevceye ait olan atideki hususları dahi nazar-ı dikkate almak iktiza eder.

Karı cinsinin âdetten olan inatlığı, mücadil [mücadeleci] tabiatı, boş şeyleri söz etmesi ve çocuk gibi mua'melatta bulunması, familya arasında zuhura gelen niza'ların [anlaşmazlıkların] ve kavgaların *en* böyük sebebi olduğundan, onlardan mümkün mertebe içtinap etmek [kaçınmak] farzdır.

Kadınlar, her vakit ve her sırada idareci, temiz, gayretli, nazik ve tertipli olmaya dikkat eylemelidirler. Müsrif karılar, kirli hatunlar, tembel madamlar ve terbiyesiz hanımlar dünyanın *en* böyük belalarından a'dd edilseler layıktır. Halbuki zevcin hal u iktidarlarını [koşullarını] bilip ona göre mesarif [masraf] ettiren, onun kesesini kayırıp idareli davranan, hanenin her köşesini ve çocukların üstünü başını temiz tutan, ihmal ve tekâsül [tembellik] etmeyip hizmetlerini nizamında ve vaktinde icra eden, aher kimseler [başkaları] ile mahalline ve sırasına münasip nezaket ve terbiye ile konuşan ve her işlerini tertip ve tedbir ile tanzim eyleyen hanımlar, gerek zevcleri ve gerek bütün aileleri için azim bir berekettirler.

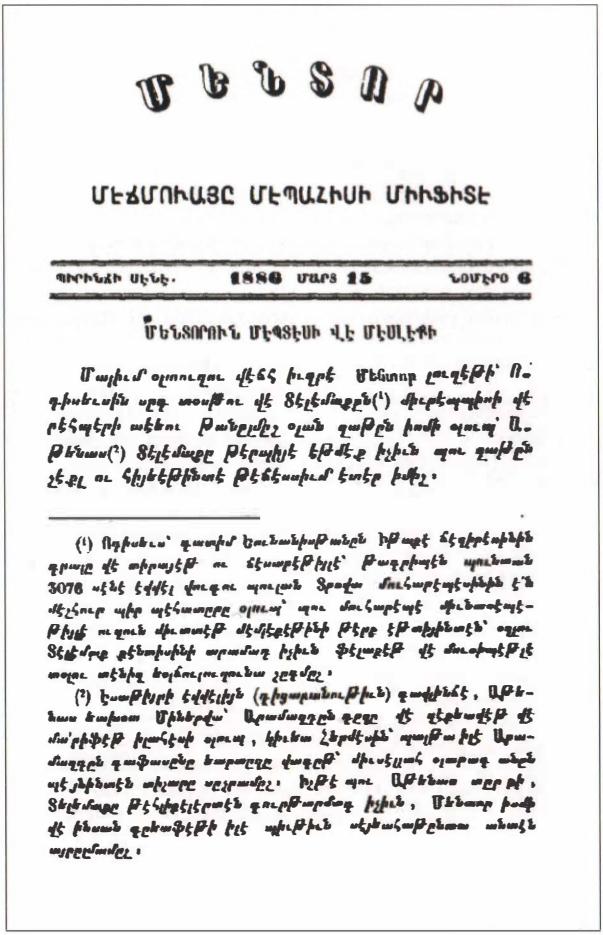
Kadınlar, yakın taallukat [akrabalar] dairesinden hariç olan kimseler ile görüşüp konuştuklarında gayet ihtiraz, erkân ve cenap ile [çekinerek, haysiyet ve edeple] hareket ve zevclerinden ziyade *başkalarına hoş ve latif görünmek* gayretinden büsbütün içtinap etmelidirler. Bu noktaya dikkat etmemek

KADINLAR, HER VAKİT VE HER SIRADA İDARECİ, TEMİZ, GAYRETLİ, NAZİK VE TERTİPLİ OLMAYA DİKKAT EYLEMELİDİRLER. MÜSRİF KARILAR, KİRLİ HATUNLAR, TEMBEL MADAMLAR VE TERBİYESİZ HANIMLAR DÜNYANIN EN BÖYÜK BELALARINDAN A'DD EDİLSELER LAYIKTIR. KADINLAR, YAKIN TAALLUKAT [AKRABALAR] DAİRESİNDEN HARİÇ OLAN KİMSELER İLE GÖRÜŞÜP KONUŞTUKLARINDA GAYET ÇEKİNEREK, HAYSİYET VE EDEPLE HAREKET VE ZEVCLERİNDEN ZİYADE BAŞKALARINA HOŞ VE LATİF GÖRÜNMEK GAYRETİNDEN BÜSBÜTÜN İÇTİNAP ETMELİDİRLER.

yüzünden değil salt Türkiye gibi bir memalikte [ülkede], en mütemeddin [medenî] taraflarda bile familyaların rahat ve neşatı [neşesi] ihlal olabilir.

Kadınlar, zevcleri ile kemal-i nezaket ve letafet üzre hareket etmelidirler. Tatlılık karıların elinde pek tesirli bir kuvvet ve pek iktizalı [gerekli] bir silahtır, ve Madam de Maintenon nam hatunun beyan ettiği misilli, "Hak kazanmaklığın en âlâ vasıtasıdır." İspata hacet yoktur ki bu hassiyete malik bulunan karılar daha ziyade muhabbet, rağbet ve muvaffakiyet kazanabilirler.

Kadınlar, süs u dârata [gösterişe] doğru olan meyl ve muhabbetlerini dahi zapt etmelidirler, çünkü bu uğurda familyalar arasında ol kadar rahatsızlık zuhur etmektedir ki onların def'i gayet müşkül

ՄԵԾՏՈՐ

ՄԵԾԱՄՈՒԱՑԸ ՄԵՊԱՀԻսի ՄԻՒՖԻՏԵ

ՊԱՐԻՆԱՀ ԱՐՆԵ· 1886 ՄԱՐՏ 15 ՆՈՄԷՐՈ 6

ՄԵՆՈՒՈՐՈՒՆ ՄԷՊՏԷՍԻ ՎԷ ՄԷՍԼԷԳԻ

Մ ա ք ա ւ մ ո ւ ա զ ա ւ վ է ն ե ս ի ւ ր ք ե Մ ե ն ո ւ ո ր լ ո ւ զ է ք ի ՝ Ո ֊ գ ի ս ե ւ ա ն ս ը ղ ք ո ւ ա ւ ո ր վ է Յ ե ւ է է ֆ ե ն տ ի ք ը ն ի (1) վ ի ւ ր է ք ա պ ա ղ ի ւ ո ւ վ է ր ի ւ ր է ն ե ր ի ա ե ն ե ւ Ք ա ն ը ր մ ի շ ը ւ օ ւ ա ն զ ա ր ը ն ի ո ւ մ ի օ ւ ա ւ ա ՝ Ա ֊ Ք ե ն ա ս ս (2) Յ է ւ է ֆ ե ն տ ի ք ը Ք է ր ա պ ի ւ է ք է ի ւ ի ւ ե ն պ ա ւ օ ւ ա ւ ա ՝ զ ա ի ք ը ն չ է ֆ ի ւ ա ւ Հ ի յ ե է ք ի ն ե ա ե Ք է ֆ է ֆ ա ի ւ ա ւ է ա ի ր ը ի ւ ի ֆ ի ւ ը ։

(1) Ոգիսեւս՝ գասիմ Ծուէնախոճանէն ին ազգէ հէզիրճաֆինէն գրուած վէ ուրոյէք ու հէսաբէք իւլէ՝ Քազրիպէէն պուէնաան 3078 ուէնէ էվվէլ վուգու պուլան Տրոյա մուհարեպպինէն է՝ ուէշնուր պիր պէհասրըը օլուպ՝ պու մուհարեպպ պիւեաճզպէ֊ Քիւյք ու պուն վիւատէք ուէմիւզէքինի Քէյը էքոճինէն՝ օլար Տէզիմրը գէնեռինի արամադ իւլուն ֆէլաքէք վէ մուճաֆէքէ օպու ուէնիգ եօղուլուգունա չըգմըշ ։

(2) Էսաքիւյք էվվէլկի (գիւղապանուքուն) գասվինճէ , ԱՔե֊ նաս եաճաա Մինորա՝ Ալամաղդըն գըզը վէ զէքեպէք վէ մա'րիֆէք իլէհէի օլուպ , կիւնա Հերգինէն պալիա իւլ Ալա֊ մաղդըն գաֆասըզը եարատըը վագըր՝ միւհիմ օլարագ անըն պէ յինինէն ահյարը սըյրմաշը ։ Իւրէ պու ԱՔենաս սըր թի , Տէզիմաը Քէհվեէզէրատէն գուրթարմագ իւլուն , Մենաար իսպ վէ ինասն գըզաֆէքի իւլէ պիւրնէն ահյահաարընաա անաչէ պարըճմաշը ։

Mendor'un 15 Mart 1886 tarihli 6. sayısı. National Library of Armenia (nla.alm)

olmaktadır. Şirket-i beşerde [insan evladında] servetçe müsavat [eşitlik] bulunmadığından bir cemi'yet ve ziyafette melbusat ve tezyinat [kıyafet ve süs] ile dikkat celp eden karılar aherlerin dahi aynı yolda arzu ve hasretlerine sebebiyet verdiklerinden, *nice* kadınlar her gördüklerinin ve vaktin *modası* olan şeylerin istihsali için kocalarını aled-devam [durmadan] ta'ciz ve tasdi ederler [başını ağrıtırlar] ve bu yüzden hem imtizaçlarını, hem rahatlarını ve hem servetlerini elden kaçırırlar. Ol vakit *vay* gelmiş bu hale duçar olan [düşen] familyaların başına ve *yazık* böyle karıların eline düşen kocalara, ki bütün kazançlarını onların süsüne ve *moda* elbisesine sarf ederler ve daha onu memnun kılamazlar.

Kadınlar, gerek kendi şahıslarının gerek bütün ahali-i beytin [ev ahalisinin] rahatını arzu ederler ise modadan ve ona müteallik cümle şeylerden [onunla ilgili her şeyden] ihtiraz etsinler. Temiz ve münasip tarzda telebbüs ve itidal dairesinde tezeyyün etmek, ya'ni derece-i kifayede [yeterli derecede] giyinip kuşanmak, hususa[n] nisâ taifesi için, *hem* zararsız *hem* de lazımdır. Amma taayyüş vasıtalarından ve sermayeden tenzil ettirip [kısıp] süs satmak akılsız karıların işidir. Bu misilli karılara, Kadim Romalı Cornelia Gracchus nam hatunu misal gösteririz. Mezbure hatun gayet muteber ve zengin bir familyadan iken, bir gün safi [süssüz] bir halde düğün ziyafetinde bulunduğunda, etrafını ihata eden [çeviren] kadınların birinin "Hesapsız tezyinata ve mücevherata malike olup da acaba niçin böyle sade ve hafif elbise ile düğüne gelmişsiniz?" deyü sualine cevaben, yanındaki iki nefer terbiyeli çocuklarını gösterip "İşte benim tezyinat ve mücevheratım, bunlardırlar" demiştir. Ekmeklerinden kesip süs uğruna para sarf eden kadınlar bu hatundan örnek alsalar iyi olmaz mı?...

Kadınlar için bilinmesi ve icrası muktezî [gerekli] olan ânif-üz-zikr [az önce bahsedilen] vazifelerinin beyanı[nı] kâfi a'dd ile şu kadarını da ilave edelim ki, mezkûr noktalara dikkat eden ve "tatlı, erkânlı, letafetli, namuslu, sabırlı ve insaniyetli bir karı, bulabilen kimse için bir hazinedir, ve böyle bir karı insan ömrünün sefası ve faziletinin müşev[v] iki [teşvik edicisi], mükâfatı ve ayinesi, velhasıl familyanın ruhudur..."

DİPNOTLAR

* Şimdi, Evropa'da ruhani ayin icra edilmeyerek salt hükümet huzurunda akd olunan nikâhlar dahi vardır.

1 Hasmik Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727-1968* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005), 589-90; Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar: 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 394.

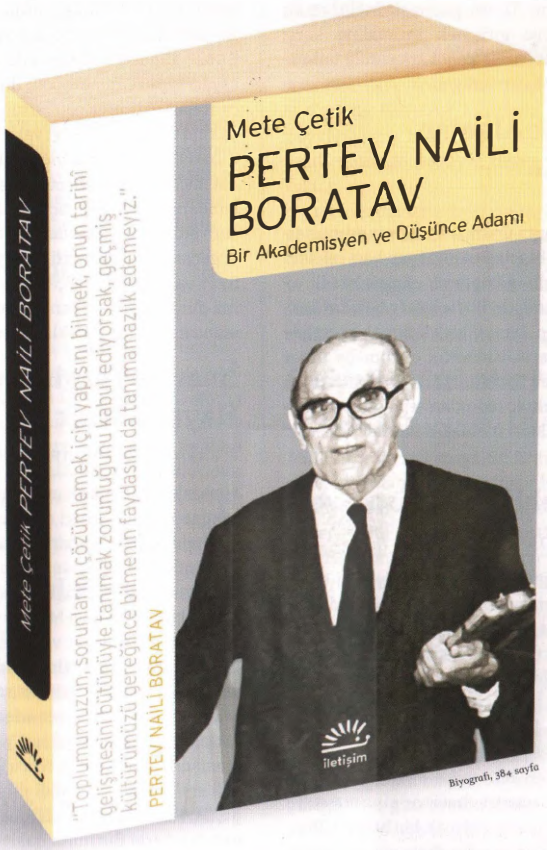
2 Victoria Rowe, "Öncü Anneler, 'Gerçek Kız Kardeşler' ve Sırpühi Düsap", *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar (1862-1933)* içinde, ed. Lerna Ekmekçioğlu ve Melissa Bilal, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2006), 42-49.

3 İnci Enginün ve Zeynep Kerman, *Türkçede Maupassant (Türkiyat Mecmuası XIX'dan Ayrı Basım)* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1980), 17.

iletişim

"Büyük hoca" Pertev Naili Boratav'ın canlı bir portresi...

Mete Çetik, son derece titiz araştırmasında, Pertev Naili Boratav'ın yaşam öyküsünü anlatıyor; Siyasal yaklaşımlarından anti-faşist mücadelesine, Fransa'daki "gurbet" yıllarından milli kimlik ve halk edebiyatına dair görüşlerine, akademisyen kimliğinden "huyuna suyuna"... Büyük hevesleri ve büyük azmiyle, bir "büyük hoca"nın canlı bir portresi...

HAZIRLAYAN: **EMEL SEYHAN**

Amerika Mandası ve İngiltere

1 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Washington'dan Morning Post gazetesine bildiriliyor. İstanbul'dan varit olan bir telgrafnamede Şark-ı Karib'te tetkikatta bulunan Amerika heyetinin Müttehide-i Amerika'nın Türkiye'yi de manda kabul etmesine mu'teriz (karşı gelen) ve fakat Türkiye'yi de ihtiva etmek üzere Kafkasya'ya kadar bütün memalik üzerinde manda kabulüne müsait olduğu bildiriliyor. Amerika murakabesinin böylece teşmili takdirinde Bakü ve Batum petrol menabii Müttehide-i Amerika'nın tesiri altında kalacaktır.

Amerika'nın Şark-ı Karib'de manda kabul ettiği takdirde, İngiltere'nin Amerika'ya Cebelitarık'ta, kendisinin haiz olduğu aynı hukuku bahşetmesi lazım geleceğine dair Mister (Morgen Tav) tarafından ortaya atılan fikri New Yok Times tasvip etmiyor. Sulh zamanında mezkûr boğazda her devlet aynı hukuka malik bulunmaktadır. Times gazetesi, İngiltere'nin yeni bir muharebeye girişmek ihtimaline karşı Amerika'yı kayalar üzerinde kendi arkasında bulmaya razı olmayacağını beyan ediyor.

Fuzuli Ekmek Alanlar

4 KASIM 1919 **İKDAM**

İaşe Encümeninden:

İaşe Kararnamesinin üçüncü maddesinde muharrer evsafı haiz ve muhtacinden olmayan bazı eşhasın da kendilerini aciz gibi göstererek ekmek bedeli almakta oldukları işitilmiştir. Böyle hilaf-ı hakikat kendini aciz gibi gösterip ekmek bedeli almak suretiyle hazineyi ızrar edenlerin isimlerini encümene ihbar edenlere o ayın ekmek bedelinin nısfı mükafaten ita edileceği ve gayrı muhtaç oldukları tebeyyün edenlerin bi-gayr-i hak aldıkları meblağın istirdat edileceği ilan olunur.

Büyük bir Tehlike-i İktisadiye

4 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Memleketimizin bu gün hayat-ı iktisadiyesini en ziyade tehlikeye maruz bırakan hallerden biri de ziynet eşyası için vuku bulan sarfiyattır. Halkımızda maalesef tezyine ve tecemmüle (süse) pek büyük bir iptila var ve en ziyade mucib-i endişe olan nokta ise bu iptilanın bilhassa İslam anasırında bulunmasıdır. Halbuki memleketin iktisadiyatında en geri kalmış, fakir ve zarurete en ziyade maruz bulunmuş kısmını İslamlar teşkil eder. Mütareke devresinin tevlid ettiği buhranlardan, devlet hazinesinin masarif-i cariyeyi bile teminden aciz kalacak bir halde bulunmasından her gün şikayet edip duruyoruz. Ticaret durgun. Durgun olmasa da zaten Müslümanlar içinde ticaretle uğraşanlar pek az. Hemen bütün anasır-ı İslam temin-i maişet edebilmek için devletin muavenetine muhtaç. Devletin ise menabi-i varidatı hemen büsbütün kurumak üzere bulunuyor. Böyle olduğu halde payitahtımızda bilhassa İslam halkta safahata, israfa, ziynet eşyasına karşı cidden insanı dehşetlere düşürecek inhimak asarı (düşkünlük) görülüyor. İstanbul'un ziynetine müteallik eşya satan ve yüzde doksan dokuzu gayrı Müslimlerin elinde bulunan dükkanlarını besleyenler münhasıran Müslümanlar ve hanımlarımızdır. Avrupa'dan her gün vapor vapor eşya geliyor. Buna mukabil belki bir denk eşya ihracat ettiğimiz yok. Bu suretle paramız mütemadiyen harice akıyor ve hariçten de hiçbir para gelmiyor.

Diğer taraftan ziynet eşyası, mesela havayic-i zaruriyenin galâ-yı fiatına nisbetle belki iki kat daha pahallı. İstanbul tüccarı zaten dünyanın en muhtekir, en insafsız esnafından ma'dûttur (sayılır)[...] Bu günlerde halkımızın ve bilhassa hanımlarımızın parasını çeken eşya ise bilhassa altın ve gümüş mamulatıdır. Bu bâbda karilerimize bariz bir misal irâe edeceğiz. Birkaç günden beri Köprü başında saat ve sair ziynet eşyası satan Gramotopolu Biraderler birçok gümüş el çantaları getirerek camlarına dizmişler. Bu çantaların yakından tetkik edildiği vakit gerek imal ve gerek cins itibariyle gayet adi şeyler olduğu anlaşılmaktadır. Fakat biçare hanımlarımızı cam içindeki bu çantalar, lambanın etrafında uçuşan pervaneler gibi celb ve cezb ediyordu. Çantaların hakiki kıymeti beş altı lirayı geçmemek lazım gelirken25 liradan 40 liraya kadar fiyat vaz' edilmiş. Geçende bu dükkanın önünde biraz durarak girip çıkanları tetkik ettik. Gördüğümüz manzara cidden yürekler yakıcı bir mahiyette idi.[...]

İmar ve Tezyinden Evvel Hayat-ı Beşer

7 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Memlekette emraz-ı sariyenin gayet tehlikeli bir şekilde baş gösterdiği şu sırada göze çarpan en feci bir halde muhacirlerin ve harikzedelerin cami köşelerinde ötede beride bakımsız olarak bırakılması. Bunların iskan edildiği mahallerde kavaid-i sıhhiyenin tatbikine Sıhhiye Müdüriyetiyle Şehremanetince kat'iyyen ehemmiyet verilmemekte olmasıdır. Hocapaşa Camiine yerleştirilen muhacirler arasında bir veba vakası zuhur ettikten sonra orada iskan edilen muhacirlerin def-i hacet edecek abdeshane bulamadıkları görülmüş, oldukları yerde tecritleri mümkün olamadığından evvela, Nuru Osmaniye Camiine nakledilerek orasının tecdidi düşünülmüş iken bilahare bu fikrin kat'iyyen musîb olmadığı anlaşılarak muhacirler Servi Burnuna nakledilmiştir. Hocapaşa Camiindeki hali- feci'nin Tophanede kain Kılıç Ali Paşa Camiinde iskan edilen muhacirlerde dahi tezahür

etmesi tehlikesi pek ziyade vardır. Buraya terleştirilenlerin halini re'ye'l-ayn görerek son derece müteessir olduk. Muhacirler tam manasıyla terk edilmiş, sefalet ve perişani içinde bırakılmışlardır. Bunların da Hoca Paşa Camiindeki biçareler gibi elim bir akıbete maruz kalmamaları için Şehremaneti ile muhacirin Müdüriyetinin kemal-i şiddetle nazar-ı dikkatini celp ederiz. İstanbul'un imar ve tezyini bahanesiyle teşebbüs edilen mezbaha inşası, Köprünün telvini (boyanması) gibi işler yanında, hem şehrin hem bütün hayat ve mematı ile alakadar olan hususatı ihmal etmek kabil-i tecviz midir? Sorarız.

Veba Afeti

7 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Sıhhiye Müdüriyeti nihayet kendine geliyor. Afetin birdenbire tekrar canlanması üzerine matbuatın gösterdiği telaş, hastalığın en mühim vasıta-i sirayeti olan farelere karşı bir mücadele açılması ve aynı zamanda aşı istihzaratına germi verilmesi gibi faideli neticeler husule getirmiştir. Fare mücadelesi için altı grup teşkil edilmiştir. Bunlar Sirkeci, Küçükpazar, Galata, Tophane, Azap Kapısı, Arap Camii mıntıkalarında ifâ-yı vazife edeceklerdir. Bu grupların her biri bir doktor ile iki sıhhiye memurundan mürekkep olup mıntıkalarını dolaşarak fare bulunan mahallerde farelerin itlafı için ahaliye tenbihat icra etmektedir. Bu gruplar ahaliye fare zehiri de tevzi edeceklerdir. Mücadele ser tababeti, bakteriyolojihanenin lazım olduğu kadar aşı istihzar edemediğini nazar-ı dikkate alarak hariçten aşı tedarik etmeye karar vermiştir.

İtfaiye İçin Otomobiller

16 KASIM 1919 **AKŞAM**

İtfaiye Komisyonunun geçen günkü mukarreratından olmak üzere beş adet tulumbalı ve motorlu otomobil imali hakkında Avrupa fabrikalarına telgrafla müracaat edilmiştir. Komisyon İstanbul camilerinde mevcut yirmi beş kadar havuzun daima su ile dolu bulunmasını temin için havuzlara kapak yapılmasını ve müselles şekilde anahtarlarla açılmasını düşünmektedir. 2000 metre tulûnda hortum ile kafi miktar kova tedariki için fabrikalara müracaat edilmiştir.

New York İstanbul Hattı

17 KASIM 1919 **AKŞAM**

İstihbaratımıza nazaran büyük bir Amerika seyr ü sefain şirketi New York ile İstanbul arasında doğrudan doğruya seyt ü sefer temin etmeye karar vermiştir. Amerikan şirketi bu hat için muntazam büyük vaporlar tahsis etmiştir.

İzmir Meselesinin Yeni Safhası

19 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Son gelen Maten gazetesinden okunmuştur:

İzmir heyet-ı tahkikiyesi Reisinin Raporu hakkındaki müzakerata dün devam etmiş olan Konferans bu havalide Yunan işgalinin muhafazasına karar vermiştir. Filhakika İzmir'de Yunan askerlerini vücudu Türk Harekat-ı Milliyesinin tevessü ve inkişafına çok yardım etmiş ise de bu kuvve-i askeriyenin geri alınması, Hıristiyan ahaliye karşı hûn-rîzâne mukabele-i bi'l-mislin vukuu tehlikesine meydan verebilirdi. Diğer taraftan sadece maddi bir mahiyeti haiz olan müşkülat sebebiyle Yunan askeri yerine diğer bir devlet askerinin ikamesi de mevzu-i bahis olamamaktadır. İzmir'in işgali hususunda Yunan Hükümetine verilen vekalet vilayetin siyaseten ilhakı manasını asla tazammun etmemek şartıyla, dün tecdid (yenilenmek) olunmuştur. Bundan maada Yunanistan'dan Türk milliyet-perverânına karşı itilâfkarane bir siyaset takip eylememesi, işgal sahasını tevsî etmemesi kuva-yı işgaliye ile ahali-i İslamiye arasında yeni hadiselerin tekerrürüne meydan vermemesi talep olunacaktır.

Amerika Satış Barakası Açıldı

20 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Amerika Şark Muavenet Heyetinin İstanbul şubesi Çapa'da Guraba-i Müslimin Hastahanesinde bir pavyonu sergi haline vaz' ederek bu günden itibaren orada muhtelif havayici teşhir ve fürûhta başlamıştır. [...]

İaşe Encümeni Reisi Salih Bey'in beyanatından anlaşılacağı vechile Amerika Şark Muavenet Heyeti Guraba Hastahanesinin bir pavyonunda fukara halk ve harikzedegan ile arzu edenlere ucuz fiyatla eşya fürûht etmek üzere bir sergi küşat edilmiş ve dün muhtelif eşyanın fürûhtuna başlanmıştır.[...]

Sosyalist Fırkaları

21 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Milli Türk ve İşçi sosyalist fırkaları Milli Kongrenin dünkü içtimaına iştirak etmemişlerdir. Mezkûr fırkalar azasından Zühtü Bey bu hususta bir muharririmize ber-vech-i zir izahatı vermiştir:

Milli Kongre, namzet gösterilecek mebusların bir fırkaya mensubiyetini nazar-ı itibara almayarak alelıtlak hariçten de namzet gösterilmesi hususunu derpiş etmektedir. Halbuki fırkamız bu nokta-i nazara kat'iyyen muhaliftir. Mademki fırka mensubininden namzet tefrik edilmeyecek, o halde bütün fırka murahhaslarının içtimaına ne lüzum var. Binaenaleyh Milli Kongre bizim bu protestomuzu kabul etmedikçe biz verilecek karara iştirak etmeyeceğiz. Bir de Milli Kongrenin bizden beyanname talep etmesi çok gariptir. Bu gün ortada taazzuv etmiş bir fırka var ve kongreye iştirak ediyor, bunun Hükümetten müsaade alıp almadığını sormak, Milli Kongrenin hakkı değildir.

Kuva-yı Milliye Hükümetin Teşebbüsüne Tamamen Zahîr Olacaktır

23 KASIM 1919 **AKŞAM**

Hükümetin sulh teşebbüsü karşısında en evvel akla gelen şey, Hükümetle Kuva-yı Milliye arasında teşebbüs-i vaki muvacehesinde husule gelmiş olan itilâfın derecesini öğrenmektir. Bu hususta iyi menabiden malumat-ı lazıme istihsal ettik. Hükümet Anadolu'daki Kuva-yı Milliye rüesasının teşebbüs-i vakıaya tamamıyla zahîr (arka) çıkacaklarına emin olarak Sulh Konferansına müracaat etmiştir. Diğer taraftan Hükümetle Teşkilat-ı Milliye Reisi Mustafa Kemal Paşa arasında birçok noktalarda tam bir itilâf husule gelmiş olduğu söyleniyor.

Milli Sinema Filmleri

23 KASIM 1919 **AKŞAM**

Malulin-i Guzat sinema filmi imalathanesinin milli sinema imalatına başladığı malumdur. Bu imalathanenin müdürü olup Almanya'da tahsil eden Fuat Bey ilk filmleri mümkün olduğu kadar süratle halka gösterilmesi için kemal-i faaliyetle çalışmaktadır. Şimdilik Yusuf Ziya Bey'in "Binnaz" ismindeki manzum piyesinin filmi nihayet bulmuş, birçok zevat huzurunda tecrübesi icra edilerek şeridin tanzimi hususunda vaki olan muvaffakiyet takdir edilmiştir. "Binnaz" bir haftaya kadar şehrimiz sinemalarında gösterilmeye başlanacaktır.

Anadolu'da İşgaller

23 KASIM 1919 **AKŞAM**

Maraş, Urfa ve Antep'te bulunan İngiliz kıtaâtı kamilen çekilerek Fransız işgal kuvvetlerine terk-i mevki etmişlerdir.

Emlakini Satacaklara

23 KASIM 1919 **AKŞAM**

Şehrimiz Türk ahalisinin zaruret ilcâsıyla arazi ve emlakini sattıklarını alıcıların da ekseriyetle gayri Müslimlerden ibaret olduğunu Hükümet nazar-ı dikkate almaya başlamıştır. Neticesi bizim için pek vahim olan bu hale bir sed çekmek için Hükümet Milli Banka, Ziraat Bankası, Emniyet Sandığı ile Evkaftan birer miktar sermaye alarak yeni bir muavanet teşkilatı yapmaya karar vermiştir. Mezkûr teşkilat zaruret saikasıyla emlakini satmak veya terhin etmek mecburiyetinde kalanlara muavenet suretiyle muamele yapacaktır.

Fare Getirene Yirmi Kuruş

23 KASIM 1919 **AKŞAM**

Bu güne kadar bakteriyolojihaneye getirilen ölü fareler üzerinde hiçbir veba basiline tesadüf edilmemiştir. Emrazı Sariye Mücadele Heyeti Azapkapı'dan Kabataş' kadar olan sahada fare leşine tesadüf edip haber veren veya mıntıka mücadele etibbasına getiren adama fare başına yirmi kuruş vermeye karar verilmiştir. Bu gün mıntıka mücadele mahalleri ilan edilerek ahalinin müracaatı teshil edilecektir.

Veba musâbînini (vabalı) tecrithanelere naklet-mek üzere cihet-i askeriyece Anadolu'da Haydarpaşa Hastahanesinde ve Rumeli'nde Yıldız Hastahanesinde müteaddit arabalar ve elbise-i mahsusa iksâ ettirilmiş (giydirilmiş) memurlar ihzar olunmuştur.

Garip Bir Orman Yağması

24 KASIM 1919 **AKŞAM**

Griptir, bu memlekette hangi mevzua dokunsanız altında bir seyyiât (kötülük) mahşeri çıkıyor. Karasında, denizinde, dağında ve ormanında gazeteleri ve halkı günlerce meşgul etmeyecek hiçbir mesele yok. Bütün devlet teşkilatı içinden, dışından kendini kemirmeye çalışan yığın yığın taarruzlara karşı müdafaa halinde bulunuyor.

Evvelki gün bize Belgrat Ormanlarında tahribat yapıldığını söylemişlerdi. Köylüler ağaç kesiyormuş, memurlar lakayt duruyormuş, hatta bazıları vazifelerini sû-i istimal ediyormuş, giden müfreze bir şey yapamıyormuş, İstanbul Vilayeti Orman Müdürü agmaz-ı ayn (göz yumma) ediyormuş.[...]

Dün Orman Müdürü Cemal Bey matbaamıza geldi ve kendisinin işte hiçbir sun' ve taksiri olmadığını, her şeyi bildiğini ve memuriyetinin bütün salahiyetlerini istimal ederek takibatta bulunduğunu söyledi.

- Ormanların kesildiği doğru mu?
- Evet !
- Kimler kesiyor ?
- Bahçeköy, Kemerburgaz, Uskumru, Zekeriya ve Ayazağa köylerinde oturan ve ekserisi Rum olan köylüler. Köylülerin bu hareketi şiddetle kanuna muhaliftir. Bunlar "Hükümet bizi tehcir etti, biz muhaciriz !" diye ormanı her taraftan tahrip ediyorlar.
- Takibat yaptınız mı?
- Zabıt varakasıyla mahkemeye müracaat ettik, 250 000 liralık zarar ziyan dava ettik, fakat bu sefer de mahkemenin davetlerine icabet etmiyorlar.
- Cibayet memurlarıyla bazı memurların agmaz-ı ayn ettikleri doğru mu?
- Şimdiye kadar 20 ve 25 kadar memurun müsamahasını ve sû-i istimalini tuttuk. Mahkemelerde kıyamet kadar memur var. Dediğiniz cibayet memuru da infisal etti, (azledildi) ona ait varak ta tanzim edilmiştir.

İşte İstanbul Vilayetinin Orman Müdürünün dertleri de bunlar. Fakat bununla beraber yine İstanbul'un burnu ucundaki canım Belgrat Ormanları kesiliyor. Beş köy halkı ağaçlar aleyhine seferberlik ilan etmiş, baltasını alan bir ağaç gövdesine saldırıyor. Anadolu ormanları kim bilir ne haldedir? Bunu da Orman Müdür-i Umumisi bilir!

İntihabat Garabetleri

27 KASIM 1919 **AKŞAM**

Şu intihabatla uğraşmak usulü nasıldır, baş kimdir, ayak nerededir, bir kere gösteren olsa da biz de anlasak. Geçen gün Adalar müntahib-i sanilerini intihab için yetmiş üç adalıya haber yollamışlar. Bunlar oraların eşrafı, yerlileri, muteberanı imiş. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile süferamızdan Fahrettin Bey'i ve daha bir iki üç zevatı müntahib-i sani namzeti olarak göstermeye karar vermişler. Bir hizip bunu kabul etmemiş. Bu hizbin arasında belediyenin erkanından biri de varmış, bu zat belediye kavaslarının ve lamba direklerinin ve katiplerin belediye emrinde bulunduğundan bi'l-istifade bazı sıkı fıkı dostlarıyla beraber bir fırka listesi yapmış, kağıtlar yazdırmış, kağıtları direklere astırmış ahali bunları bahs olunan içtimada kararlaştırılmış namzetler sanmış. !..

Bu belediye memuru efendilere ne oluyor? Şu intihabat işlerinde Kavasın, belediye katibinin işi gücü ne? Ahalinin sandık başına gitmediğinden şikayet edenler bir de kendi gözlerindeki merteğe dikkat etsinler.

Milli Fırkaların İçtimaı

26 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Bilcümle siyasi fırkaların murahhaslarından mürekkep olan Milli Kongre dün Milli Talim ve Terbiye Cemiyetinde içtima ederek haftalardan beri bir türlü takarrür edemeyen İstanbul mebus namzetlerini intihaba çalışmış ise de bu defa da muvaffakiyet hasıl olamamıştır. İstihbaratımıza nazaran İstanbul mebus namzetlerinin halâ taayyün edememesi Milli Kongrede içtima eden muhtelif fırkalar murahhaslarının payitaht mebusluğuna en lâyık zevatın namzet gösterilmesi gibi kudsi gayelerden tebâüd (uzaklaşma) edilerek fırkacılık zihniyeti ve şahsi endişelere tebaiyet edilmesinden (uyulmasından) ileri gelmektedir. Milli Kongredeki bazı murahhaslarla vuku bulan temaslarımız dahi tamamıyla bu fikri teyid etmektedir. Perşembe günü Milli Kongre son defa olarak tekrar içtima edecek ve mebus namzetlerini tefrik etmeye çalışacaktır. Eğer bu Perşembe günü de bir netice istihsal edilemezse namzetlerin Milli Kongrece tefriki hususundaki teşebbüsten bi'z-zarure feragat edilecektir.

Memurinin Tezyid-i Maaşı Hakkında

27 KASIM 1919 **AKŞAM**

Memurinden birçoklarının makam-ı Sadaret bir istida takdim ve maaşlarının tezyidini talep ettiklerini evvelce yazmıştık. Bu kere haber aldığımıza göre Maliye Nezareti bütçenin tezyid-i maaşa müsait olmadığı cevabını vermiştir.

Beykoz'da Darü'l-Eytam Kundura Fabrikası

29 KASIM 1919 **AKŞAM**

Beykoz'da cihet-i askeriyeye ait olup terk edilmiş olan kışla ve kundura fabrikası bu kere Darü'l- eytama tevdi edilmiştir. Kışla mektep haline ifrağ edilecek ve fabrikada sinleri ilerlemiş olan Darü'l-eytamın 4 – 5 yüz çocuğu çalışacaktır.

Galatasaray'da Konferanslar

29 KASIM 1919 **AKŞAM**

Galatasaray konferans salonunda bir müddetten beri Fransız zabitanına muntazam konferanslar verilmektedir. Bu konferanslar yüz yirmi ikinci Fransız istihbarat merkezi tarafından tertip ediliyor. Evvelki gün 1908- 1914 e kadar altı senelik Şark siyaseti hakkında bir konferans verilmiştir. Filhakika altı senelik Şark siyasetini bir saat içinde izah etmek güçtür. Konferansta Osmanlı İnkılabı'nın Otuz Bir Mart hadisesinin, İttihad ve Terakkinin kat'i muzafferiyetinin, Trablus Muharebesinin, iki Balkan Harbinin ve ecnebi entrikalarının bilhassa 1914 deki gayrı kabil-i tamir hatayı intaç eden Alman siyasetinin bir hülasa-i tarihiyesi yapılmıştır. Türkiye meselesine Avrupa ve bilhassa Fransa için alakadar olmamak kabil olmayan hakikatlerden bahsedilerek konferansa nihayet verilmiştir.

Tramvay Kumpanyası Cezasız Kalamaz!

29 KASIM 1919 **TASVİR-İ EFKAR**

Tramvayların bir iki sene içinde İstanbul halkı arasında verdiği kurbanlar, birçok kimseleri alil ve mecruh bırakmak, bir hayli aileyi matem ve felaketlere gark etmek suretiyle vücut verdiği facialar o dereceye vardı ki, bunun önüne geçmek için şiddetli tedbirler ittihazı mecburiyet-i kat'iyye haline geldi.

Bu tedbirlerde evvela, kumpanyayı gösterdiği ihmal ve lâkaydi dolayısıyla sebebiyet verdiği kazalara mukabil ciddi bir surette cezalandırmak, saniyen kumpanyanın şartname ve mukavele ahkamına riayetini istilzam (gerektirme) etmek üzere merci-i aidince daimi murakabelere ehemmiyet-i lâyıka atfetmek suretiyle hülasa edilebilir. Kumpanyanın caza-yi kanuniyi hak ettiği, verdirdiği kurbanlara karşı tazminat itâsı mecburiyetinde bulunduğu ret ve inkar edilemez bir hakikattir. Öyle iken kumpanyanın şimdiye kadar ciddi tazminat itâsına veya diğer bir suretle tecziyesine dair hüküm giydiği işitilmemiştir. Bu hal böyle devam ederse, kumpanya kendince az çok külfetli gördüğü hiçbir tedbirin ifâsına yanaşmamakta halkın âlâm(elemler) ve felaketine karşı bilâ kayd ü teessür münhasıran celb-i menafie çalışmakta sebat edip gider. [...]

Kadın Kadına Tarih Konferansı

KADIN KADINA TARİH KONFERANSI TÜRKİYE'DE TARİHÇİLİK ALANINDA, FORMATI İTİBARIYLA, İLK KEZ YAPILAN BİR ETKİNLİK OLDU. KONFERANS AKDENİZ, BOĞAZİÇİ VE SABANCI ÜNİVERSİTELERİNİN SPONSORLUĞUNDA 4 EKİM 2019 GÜNÜ BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ KAMPÜSÜNDE GERÇEKLEŞTİ.

GÜLAY YILMAZ

Kadın Kadına Tarih Konferansı'nın hedefi kadın tarihçilerin görünürlüğünün artırıldığı bir etkinlik oluşturmak ve alandaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dikkati çekmekti. Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine çalışan kadın tarihçi sayısı günümüzde oldukça fazla. Üniversitelerde ve araştırma kurumlarında çalışan kadınlar, tarihçiliğin her alanında bilgi üretmekte ve yeni öğrenciler yetiştirmekte son derece aktif rol almaktalar. Ancak alandaki mevcut konumları ve görünürlükleri arasında doğru bir orantı bulunmuyor. Tarih hâlâ "erkek" alanı olarak görülüyor; son dönemde oluşan görece hassasiyete rağmen, eril bir zeminde ve dilde kalmayı sürdürüyor. Bu bakımdan Kadın Kadına Tarih Konferansı bu dile ve zemine karşı bir duruş sergiliyor. Konferans Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine çalışan kadın tarihçilerin bir araya gelerek iletişim ve dayanışma ağları oluşturduğu bir platform kurmak gayesiyle atılmış önemli bir adım. Bu konferansın gelecek yıllarda da yapılması, tabanın genişletilmesi ve olası başka zeminlere de taşınması hedeflerimiz arasında.

Konferans, organizasyonundan katılımına kadar her aşamasında sadece kadınların emeğinin olduğu bir etkinlik. Herkese açık olarak düzenlenen konferans, çoğulcu bir şekilde örgütlendi; katılımcılar konferansın ilk aşamasından itibaren formata dair fikir beyan ederek ortak kararlar aldı. Böylelikle kadınlara özgü akademik çalışma disiplin ve yöntemleri üzerine düşünmek ve hatta uygulayarak geliştirmek için bir örnek teşkil etmiş oldu. Bu kolektif yapı içerisinde düzenleme kurulunda Gülay Yılmaz, Leyla Kayhan Elbirlik ve Zeynep Yelçe yer aldı.

Konferans, Huricihan İslamoğlu'nun "Adalet, Siyaset ve Osmanlı'nın Dünya Tarihindeki Yeri" başlıklı açılış konuşması ile başladı. İslamoğlu, hukukun toplumsal iletişimle ortaya çıkan bir yazılı metin olduğuna vurgu yaparak, gerek Avrupa ve Amerika'da gerekse Osmanlı'da hukuksal yapının mülkiyet ile ilişkisini değerlendirdi. Özel mülkiyetin korunmasını sürdürülebilir geçim kaynağı ilkesine çevirememiş Batı hukuku karşısında Osmanlı Devleti'nin hukuksal reformlara bilinçli olarak mesafeli durduğunu ortaya koydu. Osmanlı'nın bir ticaret toplumu olduğunu ve reformları farklı mülkiyet formlarını bir arada tutma becerisini kaybetmeyecek şekilde gerçekleştirmeyi hedeflediğini belirtti. İslamoğlu'nun şehir devletlerinden neoliberal ekonomik yapılanmaya kadar geniş bir yelpazede yaptığı değerlendirmeler, konferansın on altıncı yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar uzanan sunumların için de bir çatı oluşturdu.

Birinci oturumda Zeynep Yelçe, Osmanlı kuşatması altındaki şehir ve kalelerden kadın ve çocukların çıkarılması telaşına dair bulduğu belgeleri paylaştı. Kadın ve çocukların yenilgi halinde askerler için bir savaş ganimeti olarak görüldüğü, bu esirlerin satıldığı ve kölelik şartlarında yaşadığı bir dün-

yaya mahkum kaldığını vurgulayarak, savaş alanlarında antik çağlardan beri hakim bu eril yapının günümüze dek devam ettiğini gösterdi. İklil Selçuk, erken modern dönemde çarşı-pazar kurallarının nasıl oluştuğunu ve işlediğini ele aldığı konuşmasında, *hisbe* kitapçıkları, Kuran ve vakanüvislerin anlatılarını karşılaştırmalı bir analizle değerlendirerek, *hisbe*nin dünyevi ve iktisadi kurallarla şekillendiğini belirtti. Osmanlı örneği, Selçuklu ve Memlük örnekleri göz önünde bulundurularak değerlendirildi.

İkinci oturum Gülhan Balsoy'un başkanlığında on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda kadına ve bedene odaklanmış sunumlara yer verdi. Leyla Kayhan Elbirlik, on sekizinci yüzyılda kadınların *esame* ve *gedik* satın alarak ve kiralayarak girişimci kadınlar olarak karşımıza çıktığı örneklere değindi. Normal şartlarda kadının kamusal alanda edinemeyeceği pozisyonların bu vasıta ile gerçekleştiğini, bu ekonomik ilişkilerin kadınları farklı ilişkilenme biçimlerine de açtığını belirtti. Başak Tuğ, Batı'da can/mal/özgürlük kavramları üzerinden şekillenen vatandaşlık tanımlarının Osmanlı toplumunda can/mal/ırz kavramları üzerinden geliştiğini vurguladığı "Cinsel Şiddet ve Tanzimat Dönemi Ceza Düzenlemeleri" başlıklı sunumunda on sekizinci yüzyıl *ahkam* defterlerinde karşılaşılan tebaa ve devlet arası yazışmaların dilinde kullanılan *fiil-i şeni* ve *hetk-i ırz* gibi kavramların on dokuzuncu yüzyıl yasal düzenlemelerinde dönüştüğünü ve bunun vatandaşlık algılarının cinsiyetlenmesine yol açtığını ifade etti. Ebru Aykut ise on dokuzuncu yüzyıl beden politikalarının bir veçhesine odaklandığı sunumunda, Osmanlı toplumunda "garibe-i hilkat" olarak adlandırılan, bugünkü tabirle konjenital anomalilerle doğmuş "kusurlu" hayvan ve insan bedenlerinin Osmanlı matbuatında ve tıbbında nasıl ele alındığına değinerek, bu bedenler hakkındaki teolojik söylemin zaman içinde başka normalleştirici söylemlerle eklemlenerek gücünü kaybettiğini vurguladı.

Üçüncü panelde ilk sunumu Nurşen Gürboğa gerçekleştirdi. Sunum İkinci Meşrutiyet döneminde işçi mücadelelerine eğilerek, Ahmet Kaptan'ın Şirket-i Hayriye'nin keyfi emekli maaşı kesintilerine karşı itirazının genişleyip örgütlü bir hukuk mücadelesine

dönüşmesini anlattı. Bu mücadele süresince şirketin ve işçilerin devletin farklı aktörleri ile ilişkilenerek emekli sandığını düzenleyen mevzuatı kendi sınıf çıkarlarına göre şekillendirmeye çalışmalarını ve devletin sınıf çatışmasını idare edilebilir bir düzeyde tutmak üzere oynadığı düzenleyici hakem rolünü vurguladı. Neslişah Başaran, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte ticaret yıllıklarına ve dönemin tüccar öğütlerinin yayın ve belgelerine bakarak Türk-Müslüman ailelerin ticari faaliyetlerini ve bu ailelerin erken Cumhuriyet döneminde nasıl bir burjuva sınıfı teşkil ettiklerini inceledi. Seven Ağır, adres defterleri üzerinden 1920'lerden 1950'lere kadar uzanan süreçte İstanbul'da var olan şirketlerin sektör, hukuki tur ve büyüklüklerini sunan ve kişilerin isimlerinden yola çıkarak kurucuların etnik-dini dağılımının da belirlendiği bir veri setinin analizini sundu. Bu veri setinin ekonometrik modellerle incelenmesi ile uzun bir dönem içerisinde sermayenin nasıl el değiştirdiğine dair bulgular sunuldu.

Her biri donanımlı ve kendi alanında öncü bu sunumlardan sonra toplumsal cinsiyet uzmanı Ayşe Gül Altınay'ın başkanlığında yuvarlak masa tartışması yürütüldü. Tülin Ural, bugün artık onlarca üniversitede bulunan CTS birimleri (Cinsel Tacize ve Cinsel Saldırıya Karşı Destek Birimi) hakkında kısa bilgi vererek Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde yazılan cinsel taciz karşıtı CTS yönetmeliği ve bu tip yönetmelikler yazılırken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerine aydınlatıcı bir sunum yaptı. Farklı üniversitelerde kurulmuş CTS birimlerinin sürekli iletişim halinde olduğunu ve düzenli olarak yılda iki defa toplantılar yaptığını söyleyen Ural, bu birimlerin başlıca amacının toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı bir üniversite kültürü yaratmak üzere tacizi önleyici eğitim çalışmaları yürütmek; tacize maruz kalanları hukukî, tıbbî ve psikolojik anlamda desteklemek ve ihbar edilmiş bir taciz veya cinsel saldırı vakasını kişinin bir kez daha mağdur olmasını engelleyecek hassasiyetle inceleyerek komisyon raporları oluşturmak olduğunu belirtti. Bu raporlar soruşturma komisyonlarını etkilemenin yanı sıra tacize maruz kalan kişinin tekrar eden sorgularla mağdur edilmemesini sağlıyor. Dolayısıyla yönetmeliklerin ceza odaklı olmamasına önem verilmesi ve kadını kurban olarak değil bir özne olarak görüp onun ihtiyaçlarının karşılanmasına odaklanmak önemli bir öncelik. Sunumda her üniversitenin ihtiyaçları, ilişkileri ve kültürü farklı olduğundan yazılacak yönetmeliklerin de bunları gözetmesi gerektiği vurgulandı. Bu sunum kampüs içi yaşamda kadınların karşılaştıkları sorunların içerisinde tacizin önemli bir yer tuttuğunu gösterirken, örnek CTS birimleri ve yönetmelikleri hakkında da farkındalık yarattı.

Yuvarlak masa tartışmalarının odağında bölümlerde toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü eşitsizliği, dergilerin makale yayınlarında ve yayın kurullarının oluşumunda net bir şekilde göze çarpan erkek egemen yapı, ders değerlendirmelerindeki ayrımcılık ve eşitsizliğin bilimsel eğitim sürecine yansıması vardı. Bu eşitsiz ortamda kadın tarihçilerin dayanışma ağlarının oluşturulması ve görünürlüğün artırılması yönünde fikir birliğine vardık.

Konferans sonunda gelecekte atılacak adımlar için de bazı kararlar alındı. Bu doğrultuda bu konferans Kadın Kadına Tarih Platformunu oluşturmaya yönelik ilk girişim olarak değerlendirildi. Platformun oluşturulması için bir kadın tarihçiler e-posta grubu oluşturulması, Osmanlı ve Türkiye üzerinde uzmanlaşan kadın tarihçilerin kendi sayfalarına linklerin bulunduğu bir web sayfasının düzenlenmesi kararları alındı. Bu platform, kadın akademisyenlerin kaç yıl içinde atama alabildikleri, dergi yayın kurullarında ne kadar temsil edildikleri ve tarih odaklı dergi yayınlarında yazarların yüzde kaçını oluşturdukları gibi konularda da istatistiksel çalışma yapacak.

Kadın Kadına Tarih Konferansı birlikteliğin yarattığı gücün ve dayanışmanın iyi bir örneğini temsil ettiği için bu konferansların devamına ve seneye benzer bir tema ile bir konferans organize edilmesi konusunda fikir birliğine varıldı.

Rusya Tarihi Çalıştayı

10-11 EKİM 2019 TARİHİNDE BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİNDE GENEL OLARAK RUSYA TARİHİ, ÖZEL OLARAK DA RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ ÜZERİNE VERİMLİ BİR ÇALIŞTAY DÜZENLENDİ.

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU

Türk Tarih Kurumunun maddi desteği ve Dr. Faruk Birtek ve Engin Kurtay'ın girişimleriyle gerçekleşen çalıştaya Rusya'nın en prestijli üniversitesi Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi aktif olarak katılırken Türkiye'den de aralarında Dr. İlber Ortaylı, Dr. M. Asım Karaömerlioğlu, Dr. Samuel Hirst, Dr. Onur İşçi ve Dr. Umut Karadoğan gibi isimler katıldı. Çalıştayın açılışını yapan Türk Tarih Kurumu başkanı Dr. Refik Turan aynı coğrafyayı paylaşan ve aralarında bazen rekabet, bazen de iş birliği olan bu iki ülke tarihinin karşılaştırılmalı çalışılmasının önemine değinirken, Boğaziçi Üniversitesinden Dr. Faruk Birtek de çalıştayın uzun yılların bir ürünü olduğunu ve dünya açısından önemli bir ülke olan Rusya'nın muhteşem kültür hazinesinin ve zengin toplumsal tarihinin anlaşılmasına katkı sunacağını belirtti.

Çalıştayda Rus tarihinin özgüllüklerine ilişkin pek çok sunuş gerçekleştirildi. Rusya'nın önde gelen iktisat tarihçilerinden Dr. Leonid Borodkin yaptığı sunuşta 1917 Rus Devrimi öncesinde son on yılda iktisadi göstergelerin, zannedildiğinin aksine, müspet bir görüntü sergilediğini kaydederek Rus Devrimi'nin tarihyazımında iktisadi meselelerin abartıldığına vurgu yaptı. Dr. M. Asım Karaömerlioğlu ise sunuşunda Türkiye'de de etkili olmuş bir eylem ve düşünce adamı Parvus'un faaliyetlerinden yola çıkarak oluşturulmuş ve Rus Devrimi'ni sosyal ve konjüktürel dinamiklerinden arındırıp basit bir komplo gibi gösteren tarihyazımını eleştirel bir şekilde ele aldı. Dr. Kirill Ñazarenko, Kronstadt Ayaklanması'nın tarihsel zeminini irdelediği konuşmasında Amiral Shchastny Olayı'nı ve İç Savaş döneminde Petersburg'un savunulması meselesini arşiv kaynaklarına dayanarak inceledi. Dr. Olga Kazmina ise nüfus sayımlarını kullanarak imparatorluk ve Sovyet dönemlerinde dini kimlik etrafındaki sorulardan yola çıkarak devletin farklı dönemlerde dini kimliğe bakışındaki değişimi mercek altına aldı. Dr. İsmail Agakishiev de Rusya'da bir etnik grup olarak Azeri olgusunun farklı tarihsel dönemlerdeki değişik anlamlarını tartışmaya açtı.

Öte yandan çalıştayda sunuşların önemli bir kısmı da elbette Türkiye ile Rusya ilişkilerinin tarihi üzerineydi. Dr. İlber Ortaylı sunuşunda III. Alexander ile II. Abdülhamid'i kıyaslayarak Rusya ve Osmanlı'nın benzerliklerini ve özgüllüklerini vurguladı. Dr. Samuel Hirst 1930'lu yıllarda Sovyet teknoloji transferi ile Türkiye'de kurulan fabrikalardan yola çıkarak Türkiye'de uygulanan devletçilik pratiğinin Sovyet Rusya'da pek çok çevrede iki rejimin benzerliğine bir kanıt olarak tartışıldığının altını çizdi. Dr. Marina Bakhmatova Rusya ve Türkiye Müslümanlarının 1926 Mekke Konferansı'ndaki farklı tutumlarını mercek altına alarak bunun 20. yüzyılda devlet ile İslam arasındaki ilişkinin gelişimini sorunsallaştırdı. Dr. Onur İşçi Rusya-Türkiye ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olan Montrö anlaşmasının tarihsel bağlamına oturtulmasının önemine değinerek çeşitli sorunlara rağmen iki ülkenin nasıl olup da 1930'lu yıllarda yakın ilişkiler kurabildiklerinin analizine yoğunlaştı. Dr. Ekaterina Romanova Rusya'nın Doğu Sorunu olarak adlandırılan Osmanlı meselesine olan yaklaşımını Rus arşiv kaynaklarına dayanarak sundu. Dr. Aleksandr Vershinin Nazilerin yükselişi karşısında Sovyet dış politikasının giderek Batı ile yakınlaşmasının Türkiye ile ilişkileri geçmişe kıyasla nasıl etkilediğini tarihsel bağlamı içerisine alarak inceledi. Dr. Mehmet Perinçek 1919-1922 yılları arasında güney Kafkasya'da Türk-Sovyet askeri işbirliğini tarihsel arşiv belgelerine dayanarak sundu. Dr. Aleksandr Ostapenko ise 1921 Türk-Sovyet anlaşmasının gelişimini ve anlamını Sovyet ideolojisi perspektifinden tartışmaya açtı. Dr. Umut Karadoğan Türk donanmasının 1920'li yıllarda geliştirilmesinde Sovyet devletinin oynadığı role değindi.

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU - BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ

YAPI KREDİ KÜLTÜR SANAT'TA SERGİ:

Atatürk'ün İstanbul Günleri (1927-1938)

KÜRATÖRLÜĞÜNÜ CENGİZ KAHRAMAN'IN YAPTIĞI VE 17 MAYIS'TA ZİYARETÇİLERE AÇILMIŞ BULUNAN SERGİDE, MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN 1 TEMMUZ 1927 YILINDAN 10 KASIM 1938 TARİHİNE KADARKİ İSTANBUL ZİYARETLERİNDE DÖNEMİN FOTOMUHABİRLERİNİN ÇEKTİĞİ FOTOĞRAFLAR İLK KEZ SERGİLENİYOR.

BERAT SEÇKİN DEMİROK

Atatürk'ün İstanbul Günleri sergisinde yer alan fotoğraflar Yapı Kredi Tarih Arşivi Selahattin Giz Koleksiyonu'nda bulunuyor. Fotoğrafları kronolojik olarak sunan sergide; Cumhuriyet gazetesinden Namık Görgüç ve Selahattin Giz, Son Posta gazetesinden Cemal Göral, Akşam gazetesinden Mehmet Faik Şenol ve Tan gazetesinden Hilmi Şahenk'in çektiği Atatürk fotoğrafları, küratör Cengiz Kahraman'ın gazete ve dergilerden derlediği bilgiler eşliğinde gösteriliyor. Serginin son kısmında birlikte çektirdikleri bir fotoğrafları bulunan söz konusu muhabirlerin kısa biyografileri okunduğunda, aralarından bazılarının geç Osmanlı döneminden itibaren gazetecilik deneyimlerinin bulunmuş olması dikkati çekiyor. Sergiye Atatürk'ün, 16 Mayıs 1919'da ayrıldığı İstanbul'a, Cumhurbaşkanı olarak ilk defa geldiği ve 3 ay boyunca kaldığı 1 Temmuz 1927 yılından baş-

lanıyor. Bununla birlikte, kronolojiyi daha rahat kavrayabilmek ve sahip olunan bilgiyi zenginleştirmek adına, her ne kadar "Almanlar tarafından savaşa sokulduğumuz" gibi bir anlatıya sahip olsa da, Atatürk'ün hayatıyla ilgili yaklaşık bir saat süren belgeselden de yararlanılabilir. Nitekim belgeselde, bu zamana kadar kimi okurun rastlamamış olabileceği şekilde Atatürk'ün İzmir'deki karşılanması esnasında İbranice bir pankart açıldığı da görülüyor.

Atatürk'ün 1927 yılında İstanbul'a ilk gelişi esnasında, fotoğraflardan birinde görülen çocuğun Osmanlı Türkçesiyle "Yaşasın Reisicumhurumuz" yazılı pankartı elinde tutması ve bu fotoğrafa bakarken, 1928 yılında Harf Devrimi'nin gerçekleştiğini düşünmek ilginç olabilir. Bir başka anekdot ise zamanında Sultan II. Abdülhamit'e karşı Hareket Ordusu'nu komuta etmiş Atatürk'ün, Sultan'ın kendi için yaptırdığı Ertuğrul Yatı'yla İstanbul'a Cumhurbaşkanı olarak varmış olması olabilir. Sergide, Atatürk'ün Ertuğrul Yatı'ndan halkı selamlarken çekilmiş fotoğrafları da görülebilir.

Öte yandan sergide, Atatürk'ün sıklıkla Haydarpaşa Garı'na gelerek sonrasında Ertuğrul veya Söğütlü yatlarıyla Dolmabahçe Sarayı'na geçtiği

görülebiliyor. Bununla birlikte, bir defasında Yalova'dan Büyükada'ya geçmiş olup, bir baloya katılmış olduğunu görmek de mümkün.

1932 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda, Amerikalı General Douglas MacArthur'un da katıldığı dil kurultayının toplanması, Yugoslavya Kralı Aleksandre Karacorceviç ve Kraliçe Mari'nin ziyareti, İran Şahı Rıza Pehlevi'nin ziyareti, Moda Yat Kulübü'nün açılışı ve Atatürk'ün Darülfünun'u ziyareti ile ilgili daha detaylı bilgiler de sergiden edinilebilir.

Fotoğraflardan birinde Moda Deniz Kulübü'nün onursal başkanının İsmet İnönü olmuş olmasına rağmen kendisinin görülmeyişi, bir başka fotoğrafta Lâtife Hanım'ın Atatürk'ü Dolmabahçe Sarayı girişinde elini öperek karşılaması, Atatürk'ün Saray'a girmek için padişahların kullandığı kapıyı kullanmış olması, yanında sıklıkla dönemin Meclis Başkanı Kâzım Özalp'in görülüyor olması, dönemin İngiltere Kralı Edward'ın ziyareti sırasında Atatürk'ün ihtimamı ve halkla iç içeliğinin vurgulanıyor oluşu gibi detaylar da dikkati çekiyor. Sergi, 10 Kasım'a kadar görülebilir.

ZEYNEP BÜYÜKPALTA

Tarih Vakfı ekim ayına, Koç Üniversitesi ANAMED Kütüphanesi ortaklığında düzenlenen Kütüphane Konuşmaları ile başladı. Toplumsal Tarih'in Ağustos 2019 sayısında yer alan dosyadan yola çıkarak gerçekleştirilen etkinliğin moderatörlüğünü, aynı zamanda dosya editörü olan Buket Kitapçı Bayrı üstlendi. Dosyaya yazılarıyla katkıda bulunan isimlerden Mustafa Sayar, Kerim Altuğ, Selvihan Kurt ve Naz Baydar'ın katımıyla gerçekleşen etkinlikte Bizans'ı araştırmak isteyenlere mezarlar, muskalar, oltalar, limanlar, su yolları gibi gündelik yaşamla ilintili konular üzerinden, İstanbul şehrinin katmanlarına dair bir perspektif sunuldu. Dosyaya kapak resmi ve bu resim hakkındaki notlarıyla katkı sağlayan Ali Yaycıoğlu'nun görsel çalışmaları da tartışmanın bir parçası oldu.

Tarih Vakfı Ankara tarafından düzenlenen Ankara Tartışmaları'nın 2019 Güz dönemindeki ikinci konuğu "Kapitalizmin Yükselişi ve Çöküşü: Kuramsal Bir Değerlendirme" başlıklı konuşmasıyla Haldun Gülalp oldu. Gülalp, kapitalizmin sonuna dair öngörüsünü sistemin yaşam döngüsünü değerlendiren bir analize dayandırarak, devrim konusundaki klasik tezin diyalektik mantığa aykırı olduğunu öne süren bir sunum gerçekleştirdi. Ankara Tartışmaları'nın üçüncü konuğu ise 18 Ekim'de yaptığı "Kamusal Mekânın İktidar İlişkileri İçinde Stratejik Üretimi: Ankara'da Alternatif Bir Sosyo-Mekânsallık İnşa

Etmek Mümkün Mü?» başlıklı konuşmasıyla Ece Yoltay oldu. Yoltay; kent içinde zamanla gelişen, kullanıcısının kimlikleri ve mekânsal temsiliyetleri ile üretilen mekanların, başka biçimlerde iktidar ilişkileri kurması ve hegemonik yapıyı konsolide etmesi meselelerini değerlendirerek, bu tür diyalektik yanılsamaların ötesinde alternatif bir sosyo-mekansallığın ya da kamusallık mümkün olup olmadığını tartıştı.

Tarih Vakfı Ankara'nın ekim ayındaki bir diğer girişimi ise, Çetin Türkyılmaz yürütücülüğündeki Akşam Dersleri oldu. 9 Ekim'de başlayan "Eskiçağ Felsefesi" başlıklı seri; "Sokrates Öncesi Filozoflar", "Platon", "Aristoteles" ve "Helenistik Dönem Filozofları" başlıkları altında 4 hafta boyunca devam ederek 30 Ekim'de son toplantısını yaptı.

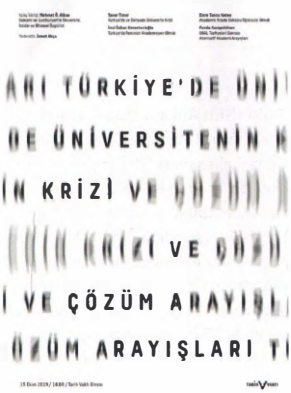

Tarih Vakfı Ankara, tüm bunların yanı sıra, TED Üniversitesi Mimarlık ve Kent Çalışmaları YL Programı ile de yeni bir etkinliğe başladı: Yerinde Tarih. Bu etkinlik, yerin ve/veya yapının bilgisinin yerinde anlatılmasına, tartışılmasına dayanıyor ve tarihsel bilginin yerinde deneyimlenmesini amaçlıyor. Turan Tanver'in rehberliğinde ilk etkinlik "Fidanlık'tan Koleje, Bir Mahallenin Öyküsü" 12 Ekim'de Kurtuluş Parkı'nda başlayarak, TED Üniversitesi Çok Amaçlı Salon'da tamamlandı.

Sanki zaman, yaşadığımız şehri bir halı gibi ayaklarımızın altından çekiyor. Tam o anda, düşmemek için birkaç adım atmalı, kısa da olsa yürümeliyiz. Kolektif (ya da değil) belleğimizin en güçlü referansı şehir hızla değişirken yıkılıp kaybolanları yerine koyamasak da hikâyelerini anlatarak yeniden inşa edebiliriz. Her etkinlikte küçük bir gezi olacak, sonrasında bir söyleşi. Çünkü tarih, yerinde anlatıldığında hafifler! (Hakan Kaynar)

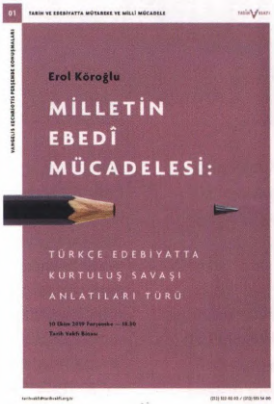
Türkiye'de bir kurum olarak üniversite, akademik yaşam ve bilimsel özgürlük her daim iktidar odaklarının baskısı ve tehdidi altında sorunlarla malûl olmuştur. Son yıllarda yaşanan tahribat ise üniversite tarihi açısından yaşanan en büyük krizlerden biri olarak nitelenebilir. 15 Ekim'de Mehmet Ö. Alkan'ın açılış tebliğinin ardından, İsmet Akça'nın moderatörlüğünde;

farklı akademik kuşaklardan farklı veya benzer deneyimlere sahip, konunun uzmanı kıymetli akademisyenler Taner Timur, İnci Özkan Kerestecioğlu, Emre Tansu Keten ve Funda Karapehlivan'ın katılımıyla, Tarih Vakfı binasında hem üniversitenin derin krizi hem de bu krize çözüm arayışları konuşuldu.

Türkiye'de üniversitelerin yaşadığı derin kriz, sadece bilim insanlarının olağanüstü hal uygulamalarıyla tasfiyesini değil, bazı önemli sosyal bilim konularının da üniversite dışında bırakılmasını beraberinde getirdi. Karl Marx'ın doğumunun 201. yılında, kurucusu olduğu düşüncenin günümüzün toplumsal, iktisadi, siyasi sorunları açısından katkılarının ne olabileceği dünyada yeniden yoğun bir akademik ve kamusal tartışma konusu iken, bu tartışmaların yukarıda ifade ettiğimiz sebeplerle Türkiye üniversitelerinde çok büyük oranda yer bulamamasından hareketle bir araya gelen Tarih Vakfı ile Universus Sosyal Araştırmalar Merkezi, Friedrich Ebert Stiftung Türkiye Temsilciliği'nin desteğiyle yeni bir seminer serisi başlattı: Marksizm 201: Tarih ve Kuram. Serinin ilk buluşması Fulya Atacan'ın, "Marksizm ve Ontoloji, Epistemoloji" başlıklı sunumuyla 21 Ekim 2019'da saat 18:30'da Tarih Vakfı binasında gerçekleşti.

Engin Kılıç koordinatörlüğünde 2019 Güz dönemine başlayan Tarih Vakfı Vangelis Kechriotis Perşembe Konuşmaları yeni dönemde "Tarih ve Edebiyatta Mütareke ve Milli Mücadele" temasıyla devam ediyor. İmparatorluğun yıkıldığı ve Milli Mücadele'nin başladığı sürecin en önemli kırılma anlarının yüzüncü yıldönümlerini yaşarken, Tarih Vakfı Vangelis Kechriotis Perşembe Konuşmaları'nda Mütareke ve Milli Mücadele konularını ele alınarak, bu konulara hem tarih hem edebiyat disiplinleri açısından bakılacak. Yeni bulguların ortaya konduğu, döneme

ilişkin hâkim söylemin sorgulandığı konuşmalardan oluşan ve Cumhuriyetin kuruluşuna zemin hazırlayan bu sürece dair taze, eleştirel ve çok boyutlu bir perspektif sunmayı amaçlayan programın ilk buluşması 10 Ekim'de Erol Köroğlu'nun "Milletin Ebedi Mücadelesi: Türkçe Edebiyatta Kurtuluş Savaşı Anlatıları Türü" başlıklı sunumuyla gerçekleşti. Programın ikinci konuğu ise 24 Ekim'de gerçekleştirdiği "Dolchstoßlegende'den 'Almanya Yenildiği İçin Biz De Yenik Sayıldık'a Yenilginin Tarihyazımı" başlıklı sunumuyla Sinan Yıldırmaz oldu.

Ekim ayının son etkinliği ise 30 Ekim'de düzenlenen kitap tanıtım toplantısı ile Tarih Vakfı binasında gerçekleştirildi. Friedrich Ebert Stiftung Türkiye Temsilciliği'nin desteği ile Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayımlanan "Türkiye ve Ermenistan'da Tarih Eğitimi: Eleştiri ve Alternatifler" ve "Ermenistan ve Türkiye İçin Alternatif Eğitim Modülleri" başlıklı kitapların tanıtım etkinliği kapsamında; Tarih Vakfı ile Imagine Center for Conflict Transformation'ın 2016 Ağustos'undan beri Ermenistan ve Türkiye'de tarih eğitiminde eleştirel düşünce ile çok perspektifliliği teşvik eden interaktif, öğrenci merkezli, çağdaş, tartışma ve barış odaklı eğitim yöntemlerini geliştirmek üzere yürüttüğü projenin ekibinden isimler bir araya geldi. Pınar Sayan, Özlem Çaykent, Bülent Bilmez ve Fırat Güllü'nün katılımıyla Türkiye ve Ermenistan'daki öğrenciler, paydaşlar ve ağ üyeleri ile gerçekleşen toplantı ve atölyelerin sonucunda ortaya çıkan bu kitaplar tanıtılarak, ücretsiz olarak dağıtıldı.

"MİLLİ MÜZİK" ARAYIŞI:

Tarihsel Etnografisi İçinde Halk Müziği Araştırmalarında Yeni Yaklaşımlar

ARZU ÖZTÜRKMEN

MARKSİST SOL HAREKETİN FOLKLORA OLAN BAKIŞI O DÖNEMDE ULUSALCILIKTAN ÇOK EVRENSELCİ BİR BAKIŞ AÇISI TAŞIYORDU VE BU PROTEST KÜLTÜRÜN İÇİNDE ALEVİLİK, KÜRTLÜK, ERMENİLİK, MUHACİRLİK GİBİ CUMHURİYET DÖNEMİNDE ÜSTÜ ÖRTÜLMÜŞ PEK ÇOK KİMLİK KENDİLERİNİ İFADE ETME YOLU BULUYORDU. 1970'LERDE ALEVİ DEYİŞLERİ VE KÖROĞLU TÜRKÜSÜ SOLCU MARŞLARLA EŞ DEĞER TAŞIRKEN, BUGÜN TÜRKÜNÜN TÜRKİYE TOPLUMUNUN DUYARLILIĞINI TEMSİL ETME MOTİFİ OLARAK FARKLI KÜLTÜREL FORMLARDA DA KULLANILDIĞINI GÖRÜYORUZ.

Türkiye'deki folklor çalışmalarına odaklanan bir araştırmacı olarak uzun süredir ulusal kültürler üzerine çalışma imkanım oldu. 1990'lı yıllarla birlikte "milliyetçilik çalışmaları" sosyal bilimlerin akademik çevrelerinde en hareketli dönemini yaşıyordu. Doktora çalışmalarını bu dönemde yazan araştırmacı kuşağı için "ulus-devletlerin" yapılarını anlamaya yönelim oldukça yaygındı. Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, Ernest Gellner, Anthony Smith ve Homi Bhabha gibi akademisyenlerin milliyetçilik tartışmalarına kattıkları yeni bakış açıları büyük heyecanla karşılanıyordu. Bu yıllarda, milli kültürün oluşumuna daha ziyade halk oyunları tarihçesinden bakıyordum. Daha sonraları, bu alanda kültür, milliyetçilik, ulusal kültürlerin inşası ve geleneğin icadı kavramları üzerine derinleştikçe halk oyunlarında gözlemlediğim tarihsel dinamiklerin Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren başka kültürel formlarla da benzerlik gösterdiğini gördüm. Dans alanında Selim Sırrı Tarcan'ın "milli raks" arayışıyla gündeme gelen, ulusal düzlemde yaygın olarak icra edilebilen bir milli dans arayışı aynı şekilde milli müzik, milli tiyatro, milli mimari gibi alanları da kapsamaktaydı. Son yıllarda duygular tarihi bağlamında bu tarihsel süreçler içinde neyi nasıl deneyimlediğimiz, nasıl sınıflandırdığımız ve nasıl hatırlayıp aktardığımız üzerine de düşünmeye çalışıyorum. Bu yazıda iki temel alan üzerinde durmak isterim:

1. Tarihsel süreç: Türkiye'de halk müziğinin keşfi, icadı, yorumlanması ve milli bir tür olarak kabulü;
2. Halk Müziğine bakış biçimlerimizin tarihsel değişimi: Müzik kurumlarımız ve bu kurumlarda ürettiğimiz türler ve söylemler.

Başlarken, milli kültürel formların inşasının yalnızca Türkiye'ye özgü tarihsel bir olgu olmadığının altını çizmekte fayda var. Avrupa bağlamında ve bize yakın pek çok ülkede de -Yunanistan, Bulgaristan, Mısır, İran gibi- aynı millilik arayışları söz konusudur. Esasında halkbilimi veya folklorun yeni bir disiplin alanı olarak ortaya çıkışı milliyetçilikle iç içe olmuştur. Folklor, antik tarih ve yerellik gibi unsurların yanı sıra milli kültürün icadında da en önemli malzemelerden birisi olarak görülmüştür. Bu yaklaşımı bizim Jön Türk hareketinin içinde açıkça görürüz. Rıza Tevfik, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Selim Sırrı ve Yusuf Akçura doğrudan folklor üzerine makaleleriyle bu alana faydalanılması gerekli önemli bir malzeme olarak işaret etmişlerdi. Rıza Tevfik folklorun yoğun ifade gücüyle hem tarihsel bilgiler içerebileceğini hem de tarihsel anlatıların yapamadığını yaparak bahsedilen konularla daha farklı bir düzlemde buluşma sağladığını söyler. Bu bağlamda folklor üzerine yazdığı makalesinde örnek olarak da halk müziğini, "Zincirli Han" türküsünü seçer:

> Zahiren pek ilintili görünmeyen şu dizelerin arasında nice cümleler daha saklı ve anlamlı değil midir? Şu beş küçük satır adeta olayların bir destanını söylüyor. Birinci dizeyi dinler dinlemez anlıyoruz ki bir kabadayı, bir yiğit geliyor ve teessüfü gerektiren bir kazaya maruz olmuş, galiba vurulmuş ve tehlikeli bir yerinden yaralanmış... Henüz ölmemiş, hem kendisine kıyanı da biliyor. Yakup vurmuş! Belki de rakibidir. Lakin "Besa" veriyor: "Yaram iyi olursa Allah kerimdir. Ben bunu onun yanına komam!" diyor. Şu cümleler aracılı-

Muzaffer Sarısözen Yurttan Sesler Korosu'nu yönertirken
TDV İslam Ansiklopedisi

ğıyla bütün bu anlamı çıkaran zihin, bizzarure olayı ihya ediyor ve "musavvir-i endişe" gerek olay kahramanının, gerekse Yakup'un durum ve ününe uygun birer çehre resmediyor. Zincirli Han'da bağlı duran kır atın bile, hırçın bir sabırsızlıkla yerinde eşindiğini ve yaralı olan Ağası'nı görmek istediğini insan tasavvur ediyor. Sonra bütün bu levhaya bir çerçeve yapıp onu süslemek için artık Zincirli Han'ı, ortasındaki şadırvanı, etrafındaki meydanı, yıllardan kalmış çınar ağacını, geniş yalaklı ve musluksuz çeşmesini ve bu çevreye yakışır kıyafette bir sürü adamları, nalbant dükkanını hasılı her şeyi düşünüyor. Gerçekte aslı olmasa da tahayyül ediyor, icad ediyor, resmediyor, mükemmel bir büyük tablo yapıyor. İşte *evocation* denilen o büyüleyici etki budur.[1]

20. yüzyılın başından itibaren folklor faydalanılması gereken bir alan olarak teşhis edilirken, derleme çalışmalarına da büyük bir misyon yükleniyordu. Derlemenin bir sonraki ayağı arşivleme, arşivlemenin bir sonraki aşaması ise arşiv verilerinin yeni bir milli kültür inşasında kullanımı olmuştur. Bu bağlamda, Jön Türkler'in folklora olan entelektüel ilgisinin yanında, 1924'de İstanbul Darülelhan yöneticileri Yusuf Ziya Demircioğlu ve Musa Süreyya'nın Anadolu'ya anketler gönderme yoluyla ilk kez ülke genelinde halk şarkıları derleme girişimleri olduğunu da görürüz. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan Halk Bilgisi Derneği, Halkevleri ve Köy Enstitüleri de halk müziği alanında yerel derlemelerin yapılmasını ön görerek, derlemecilik ve arşivleme merkezli bu yaklaşımın kurumsal olarak başlatılmasında ve sürdürülmesinde öncü kurumlar olmuşlardır.

1927'de kurulan Halk Bilgisi Derneği; Türkiye folklor tarihçesi içinde, devlet kurumlarından bağımsız bir statüde ve doğrudan folklor araştırmaları yapma amacıyla kurulmuş olması bakımından önemli bir girişimdir. 1932 yılında Halkevlerinin ilgasına kadar da oldukça faal bir kuruluş olmuştur. Halil Bedii Yönetken derneğin kuruluş hikayesini yine halk müziğine olan tutkusu üzerinden anlatır. Buna göre Halil Bedii, bir gün Süleymaniye Camii meydanındaki medresede, Ankara Etnografya Müzesi'nin kuruluşunda etkin rolü olan Macar etnograf Dr. Mesaroş'la karşılaşır:

> gün ben Milli Türk Müziği anlayışımı, halk müziğine karşı olan inancımı bütün samimiyet ve heyecanımla Mesaroş'a anlattım. Kendisinin de aynı inançta olduğunu gördüm, o zaman, bu konuda aynı düşünceleri taşıyan insanlarla bir araya gelerek bir "Halk Bilgisi Derneği" kurmak ve Türk Halk Müziği ve oyunlarını toplamak hususunda harekete geçmek zamanının gelmiş ve geçmekte bulunmuş olduğunu söyleyince Mesaroş bu derneğin temelinin o saat ve o dakikada atılmış olduğunu bildirerek elimi sıktı. İlk projeyi o gün orada beraberce yaptık, sonra derneğe üye aramaya ve kaydetmeğe başladık."[2]

Halk Bilgisi Derneği'nin üstlendiği ilk yayınlardan biri, folklor derlemeciliğinde yol göstermesi amacıyla 1927-1928 yılı içinde hazırlanan Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber adında bir çalışmaydı. Arnold Van Gennep, Millien ve Hofmann Krayer gibi Avrupalı folklorcuların folklor yöntemine dair çizdikleri çerçeveden esinlenen Rehber; folklorun kapsadığı alanları, kullandığı yöntemleri, amacını ve folklor türlerine dair detaylı bir bilgiler sunmayı amaçlıyordu. Nail Tan'ın aktardığına göre Rehber'de yer verilen folklor türleri ya da kendi deyişleriyle "folklor kadroları" maddi ve sözlü kültür, inançlar ve temaşa gibi alanların yanında hikaye, musiki ve raks alanlarını da kapsıyordu. Rehber, bu alanlar arasında yalnızca dil, müzik ve halk zanaatları konuları için ek bilgiler veriyordu. Müzik konusundaki ek bilgileri dernek üyelerinden Mahmut Ragıp'ın (Gazimihal) hazırladığı görülmektedir.[3]

1932'de Halkevlerinin kuruluşuyla birlikte milli kültür inşası daha farklı bir mecraya girdi. Türk Ocakları döneminde odaklanılan Orta Asya Türk geçmişi ve kültürü çalışmaları daha çok TDK ve TTK bünyesine alınırken, yeni ulusal kültürün inşası ve yaygınlaştırılması işlevi için Anadolu'da yapılanan Halkevleri modeli öngörüldü. Halkevlerinin en büyük farkı artık Anadolu'nun merkez alındığı yeni bir kültürel alanın icadı olmuştu. Burada, Cumhuriyet dönemine kadar "Anadolu"nun kendi başına bir tarihsel-coğrafi alan olmadığını da belirtmekte fayda var. Aslı Özyar, arkeolojik bulguların "Anadolu Medeniyetleri" olarak tanımlanmasındaki problemli sürece dikkat çekerken, bu terimin "bir Türk icadı" olduğunu belirtir:

Darülelhan sanatçıları

Türkiye'nin çok katmanlı kültürel mirasının "Anadolu Medeniyetleri" terimiyle anılması aracılığıyla "Mezopotamya Medeniyeti", "Mısır Medeniyeti" ve hatta "Batı Medeniyeti" terimleriyle sözel/düşünsel düzeyde bir analoji kurulmaktadır. Bu bağlamda kelime anlamıyla "Anadolu Medeniyetleri"ni tanımlayan özellik, bu medeniyetlerin fiziksel varlıklarını, Türkiye ile neredeyse eşanlamlı bir sözcük olan Anadolu'da sürdürmüş olmalarıdır. Başka bir deyişle, "Anadolu Medeniyetleri" kavramı, bir yandan söz konusu medeniyetlerin Anadolu'ya has özelliklerini korurken, bir yandan da Türkiye'nin, dünya çapında sonuçları olan bu erken dönemin kültürel başarılarının mirasçısı olma yolundaki üstü kapalı talebini uygun bir biçimde karşılamaktadır... Yunan ve Roma Medeniyeti, Batı Medeniyeti, Yakın Doğu Medeniyeti gibi kavramlar oldukça uzun bir zamandır Batı'nın tarih anlatısının yerleşikleşmiş, kabul görmüş ve tescil edilmiş icatları olmuştur. "Anadolu Medeniyetleri" ise Cumhuriyet Türkiye'sinin bir icadıdır.[4]

Eski çağların kültürel katmanlarının yanında, Cumhuriyet'in devraldığı Anadolu coğrafyasının Halkevleri tarafından ele alınmasında da pek çok problemli alan vardı. Bunların başında herhalde akla ilk gelen "Anadolu Folkloru" kavramı etrafında gelişen araştırma alanlarıdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yerellikler savaşla, tehcirle, her istikamete doğru olan göçle kuvvetli bir yer değiştirme deneyiminden geçmiş yeni bir demografik profil arz ediyorlardı. Aynı yerellikler gayrimüslim topluluklarını kaybetmişler; Kafkas, Ege ve Balkanlardan gelen göçmen nüfuslar ise kendi yerel topografyalarından çok farklı yerelliklere yerleştirilmişti.

Burada Halkevlerinin temel işlevi yerel kültürlerden ulusal kültürü besleyecek örneklerin derlenmesi ve aynı zamanda Cumhuriyet'in Batılılaşma arzusu bağlamında Batılı kültürel formları da bu yerelliklerde sunmak ve yaygınlaştırmak olmuştur. Halkevleri çatısı altında kurulan Güzel Sanatlar şubesi tam da Batılı müzik, resim, heykel ve mimari gibi alanlarda halkın ilgisini çekmek ve yetenekli insanları ustalaşmaya ve bu alanlarda sanat eserleri üretmeye teşvik etmek; kendi deyimiyle, bir "yüksek sanat anlayışı" oluşturmak için kurulmuştu.

Halkevlerinin ilk dönem talimatnamelerinde bu konuda yer alan iki madde de oldukça önemlidir. Bunlara göre, Güzel Sanatlar şubesinin en başta gelen ödevlerinden biri "bütün halkın modern ulusal marşları ve şarkıları öğrenmesine yardım etmek ve bunların milli bayramlarda beraberce söylenmelerini sağlamaya çalışmak" olarak belirtilir. Diğeri ise folklor derlemeciliğini teşvik eder nitelikte bir işleve dairdir: "Şube halk arasında, özellikle de köylerde, oymaklarda söylenen halk türkülerinin notaları ve sözleriyle ulusal oyunları saptamakla görevlidir."[5]

1943 yılında İzmir Halkevi'nde verilen bir klasik müzik konseri hakkında çıkan "hararetli teşvik" yazısı bu yaklaşıma iyi bir örnek teşkil eder:

Renkli camlar ardından bol bir ışıkla aydınlatılan bezelye yeşili sahnede ilk olarak Abdi Aksunar göründü. O, Viyolası ile Hendle'in bir sonatına başlayınca piyano tuşları üstünde Salahattin Göktepe'nin parmakları bir kuş kanadı gibi çırpınmağa başladı. Yavaş, vakarlı ve güven verici bir ritm içindeydik. Her iki amatör iyi anlaşmışlardı. Bu anlaşma yalnız kendi aralarında değil, kendileri ile kompozitörün kavrayışı, duyuşu arasında da mevcutmuş hissini verebiliyordu.[6]

Batı müziğinin sevdirilmesi misyonunun yanında Halkevleri halk müziği derlemelerine hız vererek müziğin hem yeni milli-devleti temsil etme özelliğine hem de yerel müzik derlemelerinin "milli müzik" yaratmada kaynak olması rolüne hizmet ettiler. Ne var ki halk müziği alanında yapılan derlemelerin çoğu ve Halkevi dergilerinin bu alandaki yayımları, genellikle "türkü sözlerini" yazıya geçirmekle sınırlı kalmış; ancak birkaç istisnayla türkü melodileri notasyon olarak yayımlanmıştır. *Çoruh* dergisi Artvin halk oyunlarının melodilerine yer verirken, *Fikirler* dergisi Tire ve Kozak'tan, *Uludağ* dergisi ise Balıkesir ve Bursa'dan türkü derlemelerini yayımlamıştır.[7]

Halkevi dergileri, derlemelerin yanı sıra Türkiye'de müziğin tarihçesi ve teorik yaklaşımlar konularında da makalelere yer verirdi. *Ülkü*'de Bela Bartok'un ziyareti ve yaptığı konuşmalarla ilgili yorum yazıları ve milli müziğin nasıl yaratılacağına ilişkin belli öneriler de yer alıyordu.[8] *Ülkü* aynı zamanda Halkevlerinin ud, tambur ve kanunla icra edilen klasik Türk musikisi yerine halk müziği ile klasik Batı

müziğine ağırlık verilmesini öneriyordu.[9] Mahmut Ragıp Kösemihal'in İstanbul'da *Yeni Türk* dergisinde çıkan yazıları yerel müzik geleneklerine değinerek Türkiye'de müzik alanındaki uygulamaları diğer ülkelerdekilerle karşılaştırıyordu. Kösemihal, Halkevlerini birer yerel konservatuar olarak görüyor ve gerek radyo yayınları, gerekse müzik yarışmalarının müziğin gelişiminde önemli rol oynayacağını vurguluyordu.[10] Bunların yanında, Halkevi dergilerinin müzisyen portrelerine de yer verdiği görülür. Örneğin, *Ün*'de yayımlanan bir yazıda Çopur Ali adlı bir sanatçının hayat hikayesi ve eserleri arasındaki ilişki aktarılır. *Taşpınar*'da ise halk müziği derleme komitelerinin fotoğrafları yayımlanır.[11]

Burada benzer bir yaklaşımın 1940-1954 yılları arasında faaliyet gösteren Köy Enstitülerinde de görüldüğünü eklemek gerekir. Türkülerin bağ kurucu bir duyguyla ve öncelikle bu özelliğiyle hatırlanmasını aktarması bakımından Köy Enstitülü yazarlardan Mahmut Makal'dan bir alıntı verelim:

> Köy Enstitülerinde günlük yaşam, kalk kampanasının ala şafak vurmasıyla başlardı. Soğuğu, sıcağı, kışı, yazı hep aynıydı. Yataklıklarda canlanma, alanlarda kaynaşma, derken halaya ve türküye dönüşürdü. Mandolin ve akordeon sesleri karşı tepeleri çınlatmaya, bin kişiden oluşan bir halka, hey heylerle birlikte tek bir ayak, tek bir kol gibi halay çekmeye çoktan başlamıştır. Ruhun ve bedenin gerçek eğitimi olan bu coşkulu sürede Sivas ağırlamasından tutun Tavas kırmasına kadar aklınıza gelebilecek ne kadar oyun varsa, Harmandalısıyla, Bengisiyle oynanırdı. Sonra büyük alanlarda toplanılır, iş ve ders yerlerine gidiş başlardı.[12]

İster Halkevleri bağlamında olsun ister Köy Enstitüleri bünyesinde, Cumhuriyet döneminin 1970'lere kadar olan yaklaşımı Anadolu coğrafyasını kendi tarihsel demografisinden ayrıştırarak yeniden kurgulamıştır. Bu bağlamda Anadolu'da farklı dillerde benzer müzik türlerinin varlığını görmezden gelmek bugün imkansızsa da o dönemde halk müziği derlemeleri ve arşivlemelere yönelik çalışmalar milli devlet yapıları içinde kültürel bir ayrıştırma sürecinden geçtiler. Örnek vermek gerekirse; birkaç nesil sazın sadece Türk enstrümanı olduğunu, aşık edebiyatının sadece kendi kültürlerinin bir unsuru olduğunu sanarak büyüdü. Tanıdık melodide başka dilde bir şarkı, türkü duyunca şaşırdılar; Karacaoğlan' ı bildiler ama çağdaşı Sayad Nova'yı belki de hiç duymadılar.

Halkevlerinin 1951'de kapatılmasıyla birlikte bu kurumlarda oluşan pek çok farklı kültürel çalışma, Cumhuriyet dönemi içinde kurulan diğer kurumlara doğru kaydı. Halkevleri bağlamının ürettiği en temel törensellik türü olan "müsamere" milli eğitim kurumlarının bu şekilde yeniden ürettiği ve sunumladığı en etkin kültürel form olmuştur. Müzik alanında, özellikle halk müziği alanında önemli bir kayış, radyo kurumuna doğru oldu. 1936'dan itibaren devlet tekeline geçen Radyo Kurumu, Halkevleri döneminde derlenen pek çok türküye kendi bünyesinde yapılanan Yurttan Sesler korosunda yer vermiştir. Yurttan sesler yaklaşımı Cumhuriyet dönemi içinde yeni bir "Anadolu Kültürü" fikrinin bir tür "yerel zenginlik ve çeşitlilik" olarak yeniden icad edilerek yorumlanmasının en belirgin örneğidir. Burada "zengin" olan farklı "topluluklardan" ziyade farklı "yerellikler" olmuştur.

Cumhuriyet'in Batılılaşma arzusunun önemli bir diğer tezahürü de aynı paralellikte Batı müziğinin folklorik temalarla yorumlanması konusudur. Türkiye bağlamında, "milli müzik" arayışının önemli bir boyutunu teşkil eden folklor, Cumhuriyet döneminin Klasik Batı müziğine olan yaklaşımında da önemli bir kaynak olarak görüldü. "Türk Beşleri"nin halk şarkılarını yeniden yorumlayarak oluşturdukları kompozisyonlar bu arayışın öncü örnekleri oldular. Ne var ki aynı Selim Sırrı Tarcan'ın "milli raks" türünde olduğu gibi folklorik temalı Batı müziğinin Cumhuriyet'in ilk yıllarının tahayyül ettiği şekliyle büyük bir kabul gördüğünü söylemek de oldukça zordur.

Bizi 1950'lere ve 60'lara kadar getiren bu tarihsel süreç içinde neler oldu, neler yerleşikleşti, hangi kültürel kalıplar ve yaklaşımlar oluştu? Bu noktada öncelikle, milli eğitim kurumlarının etkin rolünü hatırlamak gerekir. Zorunlu ilköğretim süreci dilin homojenleşmesi, Batılı müzik eğitiminin flüt veya mandolin aracılığıyla içselleşmesi, radyo yayınlarından

Kızılçullu Köy Enstitüsü öğrencileri müzik dersinde, 1940

yerel lehçelerinden sıyrılarak sunumlanan çok sazlı, koral, "az lehçeli" türkülere kulakların alışmasında büyük etkisi olmuştur. Burada bir de yerelliklerin Cumhuriyet'in "iller" sistemi üzerinden tanımlanması konusunu da önemlidir.[13] Bu bağlamda adı tam konamayan muğlak bölgeselleşmeler de oldu. İzzet Altınmeşe, Ümit Tekcan, Özay Gönlüm radyodan yetiştiler ve her biri farklı yerelliklerle özdeşleştirildiler.

1970'ler, bu bağlamda aslında önemli bir kırılma noktası olarak görülebilir. Marksist sol hareketin folklora, halk kültürüne olan bakışı o dönemde ulusalcılıktan çok evrenselci bir bakış açısı taşıyordu ve bu protest kültürün içinde Alevilik, Kürtlük, Ermenilik, muhacirlik gibi Cumhuriyet döneminde üstü örtülmüş pek çok kimlik kendilerini ifade etme yollarını sol hareketin içinde buluyordu. Kürt meselesinin iç göçle devam eden görünürlüğü 1980'lerden sonra kimlik meselesini artık göz ardı edilemez bir tartışma alanı olarak yeniden ortaya koydu. 1990'lara gelindiğinde tabiri caizse "Pandora'nın Kutusu" açıldı. Bunun içinden sadece sol hareket içinde filizlenen etnik veya mezhepsel kimlik konuları değil, feminist hareket ve eski İstanbul nostaljisi ile başlayan bir kaybedilen gayrimüslim hatıra da çıktı.[14] Aynı yıllarda yayıncılık alanı ve iletişim önceki yıllara oranla hızla hareketlendi ve artış gösterdi. 1990'ların sonundan itibaren Türk-Yunan yakınlaşması, 2000'lerde Erasmus programları derken yeni bir nesil araştırmacı yetişti. Bunların arasında müzik alanında yetişen bir dizi genç araştırmacımız oldu: Melissa Bilal, Merih Erol, Seren Akyoldaş, Burcu Yıldız, Altuğ Yılmaz; Osmanlı dönemi müziğine farklı kültürel boyutlarıyla baktılar.[15] Burada 1980'lerde başlayan milliyetçilik çalışmalarının sosyal bilimler alanında yarattığı dönüşümü ve bu çalışmaların tarihyazımına getirdiği paradigma değişimini de göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda, "Osmanlı müziği" derken artık düşünce alanımız çok daha geniş bir dünyayı kapsıyor. Yeni araştırmacılarımız Yunanistan'da Küçük Asya, Ermenistan'da Yerevan Ulusal Akademisi arşivlerini kullanırken veya Güney Doğu sınırlarının dengbej geleneğini etnografik alanda kendi yerel çeşitliliği içinde derlerken halk müziği çalışmaları da artık milli kültür paradigmasının ötesine geçiyor. Burada, bugünden geriye doğru baktığımızda halk müziği ile nasıl bir ilişki kurduğumuza bakarken Türk müziği konservatuarlarının da artan etkin rollerinin altını çizmek gerekir.

Son 20 yılda müziğin iletişimi de değişti. Batı müziği Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir "özentiyken", zamanla kendi müziğimizi yeniden yorumlayacağımız doğal üretim alanı olarak yerleşikleşti. Pentagram'dan "Uzun İnce Bir Yoldayım"ı, Handan Aydın'dan "Hey Onbeşli Onbeşli"yi, Hayko Cepkin'den Pir Sultan Abdal'ın "Demedim mi" deyişini dinleyince bunu anlamak mümkün. Dizi müziklerimizin yükselen yıldızları Aytekin Ataş, Toygar Işıklı her zaman halk müziğini halk müziği olarak sunumlamasalar da müzikal yapılarındaki melodileri dinlerken duyduklarımızı kendimize çok yakın hissediyoruz. Cazova grubundan Seren Akyoldaş'tan "Mecnunum Leyla'mı Gördüm"ü bir caz kulübünde dinlemek de artık bizim müziğimiz olmuş...

Bitirirken Halk müziğini farklı halleriyle yeni türler içinde nasıl yeniden yorumladığımıza da dikkat çekmek faydalı olur. 1970'lerde Alevi deyişleri ve Köroğlu türküsü solcu marşlarla eş değer taşırken, bugün türkünün Türkiye toplumunun duyarlılığını temsil etme motifi olarak farklı kültürel formlarda da kullanıldığını görüyoruz. Bu yeni türleşmelere, halk kültürünün yeni türlerle olan geçişkenliğine değinebiliriz. Bir zamanlar pek çok dizi seyircisi bol olsun düşüncesiyle ses sanatçılarına başrol vererek başlıyordu. Geçtiğimiz dönemlerde ise Fatmagül'ün Suçu Ne dizisinde Beren Saat ve Engin Akyürek "Evlerinin Önü Mersin"i , Muhteşem Yüzyıl'da Meryem Uzerli ninnileri kendi sesleriyle söylediler. Aynı şekilde Kuzey-Güney'de Kıvanç Tatlıtuğ sazı eline aldı, hem çaldı hem söyledi... Mapushane kültürünün bir parçası olarak türkü, dilsiz aşkın dili türkü, caz kulüpte türkü, Rock&Coke'da türkü... Bu yeni alanlar artık eski paradigmalara sığmıyorlar; gösterim teorisi çerçevesinde yeni yaklaşımları gerektiriyorlar.

ARZU ÖZTÜRKMEN - BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Türkünün bahsedilen bölümü şu beş dizedir: "Kır atı bağladım Zincirli Han'a/ Kırk yılda bir yiğit gelmez meydana/ Doğuran anaya rahmet okuna.../ Vurma Yakup vurma! Yaram derindir/ Yaram savulursa Allah kerimdir!" Bkz. Rıza Tevfik (Bölükbaşı) 1900. "Raks Hakkında" *Nevsal-i Afiyet Sehname-i Tıbbi*. İstanbul, sayfa:405-419. Tam transkripsiyonu için bkz. Evliyaoğlu, Sait & Şerif Baykurt. 1988. *Türk Halkbilimi*. Ankara: Ofset Reprodüksiyon Matbaacılık, s.105-112.

2 Halil Bedi Yönetken. 1960. "Bizde İlk Halk Bilgisi Derneği Teşebbüsü ve Bir Tarihi Belge," *Türk Folklor Araştırmaları*, sayı 133, s.2197-2198. Alıntı s. 2197.

3 Bkz. Tan, Nail. 1988. *Folklor (Halkbilimi) Genel Bilgiler*. İstanbul: Halk Kültürü, s.8.

4 Aslı Özyar (2005) "Anadolu Medeniyetleri'? Avrupa'nın Bakış Açısından Türkiye'nin Eski Kültürleri", *Avrupa Haritasında Türkiye*, Hakan Yılmaz (der.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 40-66.

5 Bkz. *CHP Halkevleri Öğreneği*, 1935. Ankara: Ulus Basımevi, s.11.

6 Bilge Işıldak, "Halkevinde Genç Elemanların Konseri," *Fikirler*, 1943, sayı 246-247, s.32.

7 Bkz. "Çoruh'un Milli Oyunlarından Sarı Çiçek," ve "Deli Horon," Çoruh, Nisan 1938, cilt 1, sayı 2, s.8-9; "Ata Barı," Ağustos 1938, cilt 1, sayı 4, s.37; *Fikirler* 1939, sayı 182, s.12 ve 1942, sayı 234, s.6; *Uludağ* 1940, sayı 27, s.35 ve sayı 28, s.25.

8 Bkz. Tarcan, Selim Sırrı. 1935. "Milli Müzik Nasıl Doğdu?," Ülkü, Mayıs 1935. cilt 5, sayı 27, s.200-205; Salcı, Vahid Lutfi. 1938. "Gizli Halk Musikisi," Ülkü, Nisan, 1938, cilt 11, sayı 62, s.113-123.

9 Bkz. "Fasıl Musikisi Hakkında Bir Cevap," Ülkü, Temmuz 1941, sayı 101, s.468-469.

10 Bkz Kösemihal, Mahmut Ragıp. 1938. "Onbeş Yıllık Müzik Çalışmalarımız," *Yeni Türk*, 1938, sayı 71, s.452-455. Aynı yazarın yerel müzik hakkındaki çalışması için bkz. "Artvin ve Kars Havalisi Müzik Folkloru Hakkında," *Yeni Türk*, 1938, sayı 67, s. 253-255

11 Bkz. Demirdal, Sait. 1943. "Çopur Ali." Ün, 1943. sayı 106, s.1479-1481. Ayrıca, bkz. "Mahalli halk türkülerini toplama komitemiz çalışırken." *Taşpınar*, Şubat 1937, cilt 5, sayı 52.

12 Mahmut Makal 2009 *Köy Enstitüleri ve Ötesi. İstanbul:* Literatür Yayıncılık.

13 Örnek vermek gerekirse, Osmanlı döneminde tamamen ayrı yerel kimliklere sahip Tirebolu ve Espiye, Cumhuriyet döneminde aynı ilin parçası olurlar.

14 Nurdan Gürbilek. 1992. *Vitrinde yaşamak: 1980'lerin kültürel iklimi*. İstanbul : Metis.

15 Melissa Bilal (2004) *The lost lullaby and other stories about being an Armenian in Turkey*, Master tezi, Boğaziçi Üniversitesi; Merih Erol (2009) *Cultural identifications of the Greek Orthodox elite of Constantinople: discourse on music in the nineteenth and early twentieth centuries*, Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi; Seren Akyoldaş (2010) *Instrumentalization of music in the late Ottoman Empire: The case of the Teutonia*, Master tezi, Boğaziçi Üniversitesi; Altuğ Yılmaz & Aram Kerovpyan (2011) *Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler*, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı Yayınları; Burcu Yıldız (2012) *Cultural Memeory, Identity and Music: Armenians of Turkey*, Master tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi.

AKMED
KOÇ ÜNİVERSİTESİ
Suna & İnan Kıraç
Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Merkezi

KOÇ ÜNİVERSİTESİ

CALL for PAPERS

Makale Çağrısı

CALL FOR ADALYA XXIII (2020)

Preparations have been commenced for issue number 23 (2020) of AKMED's annual journal Adalya.

Adalya has a broad scope comprised of articles aimed at the research, study, documentation and protection of the interrelations among the cultures of the Mediterranean world history, archaeology, art history, architectural history, cultural heritage, as well as other relevant disciplines.

This scope encompasses a chronological time span starting in the antique period up to the beginning of the ninetieth century.

Articles, whose subject fall within the above-mentioned scope and are prepared according to our publishing principles, should be written in English. For more information please visit our website.

ADALYA XXIII (2020) ÇAĞRI

Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi'nin yıllık süreli dergisi ADALYA'nın 23. sayısı (2020) için hazırlık çalışmalarına başlanılmıştır.

Anadolu coğrafyası öncelikli olmak üzere Akdeniz dünyası kültürlerinin tarih, arkeoloji, sanat tarihi, kültürel miras ve bunlarla ilişkili diğer disiplinler kapsamında araştırılması incelenmesi, belgelenmesi, korunması ve söz konusu kültürlerin birbiriyle olan ilişkilerinin yorumlanmasına yönelik makaleler derginin kapsamını oluşturmaktadır.

Bu kapsam kronolojik olarak tarih öncesi dönemlerden başlayarak 19. yüzyılın sonuna kadar olan süre ile sınırlıdır.

Yayın ilkelerine uygun olarak hazırlanacak makalelerin İngilizce olması tercih edilmekte ve 31 Aralık 2019 tarihine kadar merkez adresine gönderilmesi gerekmektedir. Daha fazla bilgi için lütfen web sitemizi ziyaret ediniz.

MAILING ADDRESS / POSTA ADRESİ
Koç University AKMED
Kocatepe Sokak No: 25, Kaleiçi 07100 Antalya/Turkey

MAIL
akmed@ku.edu.tr

WEB
akmed.ku.edu.tr

ADALYA is indexed in the A&HCI (Arts & Humanities Citation Index) and CC/A&H (Current Contents / Art & Humanities)

ADALYA, A&HCI (Arts & Humanities Citation Index) ve CC/A&H (Current Contents / Art & Humanities) tarafından taranmaktadır.

NİHAT ERİM'İN ÖZEL ARŞİVİ'NDEN:

İdamlara Karşı Çıktılar, İnfazlara Engel Olamadılar...

AHMET GÜLEN

27 MAYIS'IN ERTESİNDE DEVLET BAŞKANI CEMAL GÜRSEL İLE CHP'Lİ ESKİ PARLAMENTER NİHAT ERİM ARASINDA ÇANKAYA'DA YAPILAN GÖRÜŞME, ÖZELLİKLE YASSIADA YARGILAMALARINA DAİR DÖNEMİN EN ETKİLİ ADAMI CEMAL GÜRSEL'İN DÜŞÜNCELERİNİ İÇERMESİ BAKIMINDAN ÖNEMLİDİR.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden şekillenen Türk siyasî tarihinin önemli figürlerinden birisi 25 yılı aşkın bir süreyle aktif politikanın içinde bulunmuş Prof. Dr. Nihat Erim'dir. Kendisi hakkında yayınlanmış eser sayısı bir elin parmaklarını geçmediği için Erim'in arşivinde tuttuğu belgeler, ilk kez kendisi hakkında hazırladığımız doktora tezi sırasında elimizden geçti. İşte Nihat Erim'in bugüne kadar tasnif edilmemiş terekesinden çıkan belgelerin birisi, 1961 yılı başlarında 27 Mayıs hareketinin liderliğini üstlenmiş Cemal Gürsel ile yaptığı görüşme, özellikle Yassıada davalarına dair bugüne dek bilinmeyen bazı hususlara değindiği için tarihe değere sahiptir. Halen tartışılan Adnan Menderes ve arkadaşlarının idamı meselesi hakkında devrin "muktediri" Gürsel'in fikirlerini de içeren belge, bir devrin siyasî davalarına o davalara yol açan sürecin mimarlarından birisinin ve bir başka tartışmalı devrin başbakanının (12 Mart dönemi) bakış açılarını ortaya koyması yönüyle önemlidir. Söz konusu mülâkatta ayrıca İsmet İnönü'ye, yeni kurulan partilere, 27 Mayıs müdahelesi sonrasında Batı'daki Türkiye imajına dair vurgulanan hususlar belgenin değerini arttıran diğer önemli hususlar olarak göze çarpmaktadır.

27 Mayıs 1960 günü yapılan Cumhuriyet döneminin ilk askerî müdahalesi sonrasında on yıl süreyle Türkiye'yi yöneten Demokrat Parti (DP) iktidarı devrilmiş ve yerine askerlerden oluşan Millî Birlik Komitesi (MBK) ülkenin kaderine hâkim olmuştur.[1] Başında Orgeneral (Org.) Cemal Gürsel'in yer aldığı MBK, ağırlıklı olarak Kara Kuvvetleri'nin üst düzey subaylarından oluşmaktaydı.[2] Müdahaleden sonra

İsmet İnönü ve Nihat Erim

Türkiye içinde tüm siyasî faaliyetler yasaklanmış ve kapatılan DP'nin mensupları Yassıada'da yargılanmaya başlamıştı. 1926'daki İzmir suikastı davasından sonra görülen en büyük siyasî dava sayılan Yassıada duruşmalarında DP devrinin Başbakanı Adnan Menderes de dahil olmak üzere çok sayıda idam kararı çıkacağına dair haberler o günlerde gazete sayfalarına yansımıştır.[3]

Türkiye'de demokratik rejimin kesintiye uğradığı ve bir "ara rejim" olarak nitelendirilmesi gereken bu dönemde İsmet Paşa'nın eski gözdesi Nihat Erim, bir süredir İnönü'nün çevresinden uzaklaşmış bulunuyordu. Politik tercihini daha 1930'larda Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) yana kullanan[4] ve 1945 yılında Meclise giren Erim, demokrasiye geçiş döneminde CHP'nin en etkili isimlerinden birisiydi. Çok partili düzenin fırtınalı günlerinde DP'ye karşı sert bir tutum takınan; ancak dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından yayınlanan 12 Temmuz Beyannamesi sonrasında muhalefetle uzlaşma yolunu seçen Erim,[5] 14 Mayıs 1950 seçimleriyle Parlamento dışı kalmıştı. DP'nin iktidarda olduğu dönemde seçim çevresi Kocaeli'de katıldığı hiçbir seçimde başarılı olamayan Erim, iktidarla muhalefet arasında çok sert mücadelelerin yaşandığı dönemde 1954 sonrası

konuşması
Suriye-Mısır arasında bir savunma paktı imzalandı
Gazze'de yeni karışıklıklar old
Hastahanele
talimatname
Pakistan U. Valisinin

Yeni Sabah gazetesi 4 Mart 1955 tarihli nüshası. Erim ve Menderes'i bir arada gösteren bir resim

Menderes'e yaklaşmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan Kıbrıs sorununun çözümünde Başbakan Adnan Menderes'in teklifiyle -muhalefete mensup olmasına rağmen- aktif görev alan Nihat Erim, uluslararası müzakerelerde Türkiye'yi temsil etmiştir.[6] 27 Mayıs'a giden süreçte DP ile CHP arasındaki sert mücadeleye karşı çıkan ve gerilimin düşürülmesi adına- aracılar vasıtasıyla -Menderes ve İnönü nezdinde girişimde bulunan Erim bu çabalarından sonuç alamamıştır.[7] 27 Mayıs müdahalesini yurt dışında öğrenen Nihat Erim, ihtilali "Menderes kendi hazırladığı akıbete uğradı. Acıdım, yazık..." ifadeleriyle karşılamıştır.[8]

1961 yılında Yassıada davalarının devam ettiği bir dönemde Türkiye'de bir yandan demokrasiye yeniden geçiş hazırlıkları yürütülmekteydi. Kurucu Meclisin oluşmasıyla yeni anayasa hazırlıkları devam ederken; bir yandan da yeni siyasî partilerin kurulmasına izin verilmişti.[9] Bu ortamda kapatılan DP'nin mirasçısı sayılan Adalet Partisi (AP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) başta olmak üzere Türkiye İşçi Partisi gibi yeni partiler kurulmuştur.[10] Halen CHP'de olmasına rağmen İsmet Paşa'yla arası açık bulunan Nihat Erim ise geçmişte DP'ye ve Menderes'e olan yakınlığının etkisiyle AP de dahil olmak üzere sağ tandanslı partilerden teklifler almaktaydı. DP'nin yerine geçme iddiasındaki AP'nin genel başkanı Ragıp Gümüşpala ise Nihat Erim'e mesaj göndererek, kabul etmesi halinde yerini Erim'e bırakmaya hazır olduğunu ifade etmişti.[11] İşte o günlerde AP'nin yanı sıra YTP gibi sağ partilerin yakın takibinde bulunan Nihat Erim, yine kendisini partinin başına getirmek isteyen Memleketçi Parti'liler aracılığıyla MBK lideri ve Devlet Başkanı Cemal Gürsel ile 23 Şubat 1961 günü Çankaya'da bir araya gelmiştir. Görüşmenin Nihat Erim'in özel arşivinde bulunan tutanakları, ara rejim döneminde ve Yassıada davalarının sürdüğü dönemde yakın tarihe ışık tutacak önemli konulara değinmektedir.

NİHAT ERİM'DEN CEMAL GÜRSEL'E TARAFSIZLIK TAVSİYESİ

Nihat Erim, Cemal Gürsel ile mülâkatının başında Memleketçi Parti mensuplarının kendisine yaptıkları davetten söz etmiş ve ardından CHP'ye ve İnönü'ye dair şunları söylemiştir:

> Ben halk partiliyim. Fakat birkaç yıldır İnönü ile ve onun etrafındakilerle aramız açık. Bunun hikâyesiyle şimdi sizi yormıyayım. Halk Partisinin bazı işlerini beğenmiyorum. İnönü ile mücadele için 27 Mayıs'tan önce durum müsait değildi. Menderes açık şekilde baskı yaparken parti içinde mücadele açmak zebunküşlük olurdu. Yapmadım. Köşeme çekildim. 27 Mayıs'tan sonra da bu tutumumu değiştirmedim.[12]

Nihat Erim böylece o dönemde CHP'den ve dolayısıyla İsmet Paşa'dan bir beklentisi olmadığını ortaya koymuştur. Devlet Başkanı Gürsel ise nispi temsilin bir sonucu olarak çok sayıda parti kurulduğunu belirtmiş, ancak bu usulden vazgeçtiğini ve çoğunluk sistemini tercih edeceğini ifade etmiştir. Gürsel, dönemin en deneyimli politikacılarından Nihat Erim'e ise farklı partilerden yapılan tekliflerle ilgili olarak şu tavsiyede bulunmuştur: "... siz devlete lâzımsınız. Renginizi şu anda belli etmeyin. Yeni kurulan partileri şimdilik böyle bırakıyorum. Ama bunları bir araya toparlamak iyi olacak."[13] Cemal Gürsel, böylece bir taraftan Erim'in adının partiler arasındaki siyasî rekabette yıpranmamasını isterken, bir taraftan da dönemin en muktedir ismi olarak 27 Mayıs sonrasının demokratikleşme sürecinde kurulan parti sayısını fazla bulduğunu ve bu anlamda yaşanan "parti enflasyonu" konusunun dengelenmesinden yana olduğunu ortaya koymuştur.

Nihat Erim ise Gürsel'in görüşlerine tamamen

İsmet İnönü ve Cemal Gürsel

katıldığını ve nispi temsilde sakıncalı bulduğu bazı hususlar olduğunu söyledikten sonra "politika esnafı" olarak nitelediği kesimin sadece (eski) DP'de değil, CHP'de de olduğunu öne sürmüştür. Nihat Erim, bu tip siyasetçilere engel olmak için yeni anayasaya dengeli bir sistem getirmenin şart olduğunu da söylemiş ve "...bilhassa Devlet Başkanı gerçekten partiler üstü hakem konumuna yükselebilmeli. Bu fikri ben 1947'den beri savunuyorum. Bugün buna daha çok ihtiyaç duyuyorum." demiştir.[14] Bu noktada Devlet Başkanı'nın yansızlığını müdafaa eden Nihat Erim, sözü yeniden İsmet Paşa'ya getirerek Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e şu tavsiyelerde de bulunmuştur:

> İnönü büyük adamdır, sever ve saygı beslerim. Ancak kusurlarını da bilirim. Daha şimdiden parti içinde bile kinlerinin esiridir. Halbuki, dün D.P.'yi tutanlarla birlikte memleketin en az yüzde ellisi şu anda Halk Partisini tutmuyor. Bu insanlar başsızdır. Onlara bir millet babası olarak siz sahip çıkabilirsiniz. 27 Mayıs'ın ertesinde çok güzel beyanlarınız oldu. İhtilal hiçbir zümreye karşı yapılmadı dediniz. Vatandaşların yarısına ikinci sınıf insan muamelesi yapılamaz... Zât-ı Devletlerine ağır, güç bir vazife düşüyor. Millet babası olmak. İster istemez doğan acılıkları giderecek tarzda davranmak.[15]

Nihat Erim Kimdir?

Nihat Erim, 1911 yılında Kocaeli'nin Kandıra bölgesinde doğmuştur. Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Erim, Paris'te doktora eğitimini tamamladıktan sonra Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde akademik kariyerine başlamıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Cumhurbaşkanı İnönü ile tanıştıktan sonra onun yakın çevresi içinde yer alan Erim, 1945 ara seçimlerinde CHP Kocaeli milletvekili seçilmiştir. 1950'ye kadar geçen sürede iki kez Bakanlık koltuğuna oturan Erim, iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkileri şekillendiren isimlerin başında gelmiştir. On yıllık DP iktidarında hiç seçim kazanamadığı için Meclis dışı kalan Erim, bilhassa 1954 sonrası Başbakan Menderes'le yakın münasebetler kurmuştur. Bu dönemde iktidar ve muhalefet arasında temel meselelerin çözümü için işbirliğini savunan Erim, 12 Mart Muhtırası sonrasında Başbakanlığa getirilmiştir. Sadece bir sene görevde kalmasına rağmen otoriter idarenin sembolü sayılan ve dönemin en çok eleştirilen siyasetçisi olan Nihat Erim, 19 Temmuz 1980 günü uğradığı suikast sonucu yaşamını yitirmiştir. Erim'in başta "Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Metinleri" başta olmak üzere çok sayıda kitabı ve akademik makalesi mevcuttur.

İDAMLAR KONUSU

Devlet Başkanı Cemal Gürsel ile Nihat Erim arasında yapılan görüşmenin en önemli yönünü ise Yassıada davalarından çıkabilecek olası idam kararlarına dair olan kısım oluşturmaktadır. Erim, mülâkat sırasında sözü idamlar meselesine getirerek, şunları ifade etmiştir:

> Sözüm bu noktaya gelmişken şu hususu da arzetmeyi bir vicdan borcu sayıyorum: Yassıada muhakemeleri tatlıya bağlanmalı. Hele idam asla düşünülmemeli. Siyasi suç için idamı batı dünyası anlamaz paşam. Sık sık Strazbourg'a gidiyorum.[16] Her seferinde soruyorlar, ihtilâli anladık. Fakat bu kitle halinde tevkif, tecrit, hususi mahkemelerde muhakeme nedir? İdam var mı? Demir perde gerisindeki usullere mi saptınız? Bu suallere cevap vermek kolay olmıyor. Bilirsiniz ki siyasî fiiller bugün kahramanlık sayılır, yarın belki suç, yahut aksi de olabilir. Bundan dolayı Devletler siyasi suçluları iade etmezler. Ayrıca, memleketimizde de idam cezaları yeni yeni kin intikam tohumları saçar. Halbuki sükûnete, yaraların sarılmasına ihtiyaç var."[17]

Nihat Erim'in idam karşıtı sözlerini dinleyen Devlet Başkanı Cemal Gürsel ise şu cevabı vermiştir:

> İdama ben de taraftar değilim. Fakat galiba mahkeme o yolda. Müdahale etmek istemiyorum. Sonuna kadar da etmeyeceğim. Sonunda Millî Birlik Komitesi tasdik edecek. O etse de gene benim imzalamam şart. İmza etmem. Ama önce Komiteyi ikna[y]a çalışacağım. Olmasa da ben imzalamayacağım.[18]

Cemal Gürsel'in kararlı tutumu[19] karşısında yeniden söz alan Nihat Erim ise Avrupa tarihinden de alıntı yaparak, şu karşılığı vermiştir:

> Pek güzel düşünüyorsunuz. Belçika'da İkinci Cihan Harbinde düşmanla işbirliği yapan siyaset adamlarını, yazarları 1945'te Divan-ı Harp ölüm cezasına çarptırdı. Fakat Kıral tasdik etmedi. Müebbet hapse çevirdi. Bir iki sene hapisten sonra yeni bir kanunla bu gibilerin yurt dışına çıkabileceklerini söyledi. Şimdi yeniden bir kanun yapılmakta, ceza daha da hafifletiliyor. Bizde de bunu yaptırabilirsiniz. Her halde telâfi edilebilecek bir neticeye bağlamakta iç ve dış üstün millî menfaatler var. [20]

Devlet Başkanı Cemal Gürsel, mülâkatın son kısmında ayrıca Yassıada'nın ünlü "Bebek davası"[21] hakkında da şunları ifade etmiştir: "Ben bebek dâvasının gizli görülmesini tercih ederdim. Nitekim, Mahkemeye müdahaleden ihtimamla sakındığım halde, bu hu-

susta bir yazı yazdım. Kanunen imkân varsa gizli görülsün bebek davası dedim. Ama yapmadılar. Ben de öyle bıraktım."[22]

SONUÇ

27 Mayıs'ın ertesinde Devlet Başkanı Cemal Gürsel ile CHP'li eski Parlamenter Nihat Erim arasında Çankaya'da yapılan görüşme önemlidir. Çünkü özellikle Yassıada yargılamalarına dair dönemin en etkili adamı Cemal Gürsel'in düşüncelerini içermektedir. Gürsel, daha 1961'in Şubat ayında mahkemeden muhtemelen idam kararı çıkacağını belirtmiştir. Yassıada'da idam kararlarının 15 Eylül 1961 günü[23] alındığı düşünüldüğü zaman çok erken tarihlerde devletin üst kademesinde ölüm cezası beklentisinin ortaya çıktığı anlaşılabilir. Gürsel, ayrıca kendinden emin bir tavırla mahkeme idam kararı alsa dahi buna onay verecek MBK üyelerini ikna edebileceğini söylemiştir. Gürsel, en kötü ihtimalle çıkacak idam kararlarının kendisinin onayı olmadan yapılamayacağını ve önünü bu yönde gelebilecek bir kararı imzalamayacağını da açıklamıştır. Ancak bütün bu sözlere ve kendine olan güvenine rağmen Yassıada yargılamalarından çıkan idam kararlarının Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın cezalarının infaz edilmesi hükmüne karşı açıkça mücadele edememiş ve üç eski siyasetçinin idamına engel olamamıştır.

Türk siyasî tarihinde daha çok 12 Mart döneminin ilk Başbakanı olarak tanınan Nihat Erim de idam karşıtı tutumuyla dikkat çekmiştir. Erim'in karşı çıkışında iki önemli gerekçe vardır: DP'lilere yönelik verilebilecek idam cezaları askerî müdahaleyle dengeleri sarsılan iç siyasette huzuru sağlamayacağı gibi yeni polemiklere de yol açabilecektir. Nitekim Erim'in bu öngörüsü doğru çıkmış ve uzun yıllar Adnan Menderes ve arkadaşlarının idamı sağ ve sol kesimler arasında tartışma konularının başında gelmiştir. Kendisi de bir hukukçu olan Nihat Erim ayrıca Yassıada mahkemeleri nezdinde Adnan Menderes ve arkadaşlarının

Adnan Menderes

idamını önlemek için girişimlerde bulunmuş; ancak başarılı olamamıştır.[24] Erim'e göre ayrıca idam kararları Türkiye'nin Batı'daki imajını da sarsabilecek bir nitelik taşımaktadır ve bu yönde çıkabilecek bir karar hiçbir şekilde Avrupalı siyasetçilere izah edilemez.

Nihat Erim'in bir başka önemli yönü de 12 Mart devrindeki Başbakanlığı zamanında Deniz Gezmiş ve arkadaşları için idam cezası tartışmalarının yapıldığı günlerde buna itiraz etmiş olmasıdır. Bu karşı çıkışın kanıtları kendisinin yazdığı "Günlükler"in ikinci cildinde bulunabilir. Ancak ne dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'dan ne de 12 Mart Muhtırası'nı veren askerlerden destek bulamamış ve Deniz Gezmiş ve arkadaşları hakkında verilen idam kararlarının infazına engel olamamıştır. Çabaladığı halde ne 1961'de ne de 1972'de idamları önleyememesine belki de "Nihat Erim'in Dramı" demek uygun düşecektir. Onun İsmet İnönü hakkındaki olumsuz görüşlerinin nedeni ise o dönemde Paşa ile arasının bozuk olmasıyla açıklanabilir. Nitekim, İnönü'nün 1961'de Başbakanlığa gelişinden sonra yeniden ortaya çıkan Kıbrıs bunalımı karşısında Nihat Erim, muhalefetin eleştirdiği İsmet Paşa'ya destek vermiş ve yeniden onun yakın çevresi arasına girmiştir. Bu da Erim'in uluslararası bir sorunun ortaya çıkışında hisleriyle değil, sağduyuyla hareket ettiğinin bir delili sayılmalıdır.

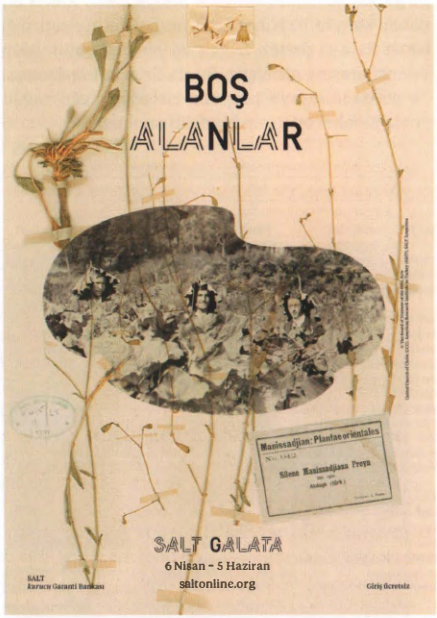
DİPNOTLAR

1 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, (İstanbul: Hil Yayın, 1996), ss: 104-111.
2 Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s:69.
3 Hürriyet, 3 Ekim 1960, ss: 1-5.
4 Ahmet Gülen, *Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2018, Yayınlanmamış Doktora tezi), s:4,5.
5 Gülen, a.g.t., s: 665.
6 Nihat Erim, *Bildiğim Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, (Ankara, Ajans Türk Matbaacılık), s: 15. Erim'in Kıbrıs meselesinin çözümünde Menderes ve İnönü döneminde aldığı görevlere dair anılarını ve notlarını içeren bu kitap Kıbrıs sorununa dair önemli bir kaynak niteliğindedir.
7 Gülen, a.g.t., s: 425.
8 Nihat Erim, *Günlükler: 1925-1979*, II. Cilt, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005), s: 711.
9 Hale,a.g.e.,s: 124.
10 Walter F. Weiker, 1960 *Türk İhtilâli*, (İstanbul, Cem Yayınevi, 1967), s: 102.
11 Nihat Erim'in damadı Sayın Akın Önalp ile 1 Ağustos 2015 tarihinde Kartal/Dragos'ta yapılan özel mülâkattan alıntı.
12 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 3. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
13 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 3. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
14 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 3. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.. Cumhuriyet devrinde parti başkanlığı devlet başkanlığı birleşmesine dair bir inceleme için bkz. Ahmet Gülen, *Türkiye'de Partili Cumhurbaşkanı Tartışmalarının Kısa Tarihçesi (1923-1950)*, (İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2018.)
15 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. ss: 3-4. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
16 Nihat Erim, DP döneminde Avrupa İnsan Hakları Komisyonu üyeliğine seçilmişti. Gülen, a.g.t., s: 414. Bu nedenle de Strasbourg'a sıklıkla giderek Batılılarla çeşitli temaslarda bulunmuştur.
17 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 4. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
18 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 4. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
19 Gürsel, 1961 Anayasası için yapılacak referandumun hazırlık günlerinde Cihat Baban'a da Yassıada davalarında idam cezasına karşı olduğunu açıklamıştır. Cihad Baban, *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970), s: 256.
20 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 4. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
21 Bebek davası, Yassıada'da görülen ilk dava olarak bilinmektedir. Dava, Adnan Menderes'in sanatçı Ayhan Aydan'dan olan gayrimeşru çocuğunun doğumu sırasındaki öldürttüğü iddiasına dayanıyordu. Menderes, söz konusu davada beraat etmiştir. Alper Sedat Aslandaş ve Baskın Bıçakçı, *Popüler Siyasî Deyimler Sözlüğü*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 4.bs., 2013), s: 139.
22 23 Şubat 1961 tarihli Nihat Erim ile Org. Cemal Gürsel arasındaki görüşmeye dair tutanak. s: 5. Nihat Erim'in Özel Arşivi, Tasnife Girmemiş Özel Evrak.
23 Aydın ve Taşkın, a.g.e., s: 87.
24 Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes, Nihat Erim'in Yassıada mahkemelerine kendisinin yazdığı hukukî görüşlerini içeren 200 sayfalık bir metin gönderdiğini anlatmıştır. Gülen, a.g.t., s: 436.

Tasniften Teşhire: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Doğa Tarihi Müzeleri

DOSYA EDİTÖRLERİ: NURÇİN İLERİ-SEMİH ÇELİK

Avrupa ve kolonyal dünyanın tarihsel dönüşümü için hayati önemdeki doğa tarihi müzeleri üzerine kabarık bir literatür mevcut. Doğa tarihi müzelerinin Orta Doğu'daki serüveni ise henüz hak ettiği ilgiyi görebilmiş değil. *Toplumsal Tarih*'in bu dosyasında Osmanlı'da ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde çeşitli kent merkezlerinde kurulmuş doğa tarihi müzelerine dair yazıları bir araya getirerek Osmanlı/Türkiye'de doğa tarihi müzelerinin dönüşümü üzerine bir ilk katkı yapmayı ve daha derinlikli çalışmaları teşvik etmeyi hedefliyoruz. Bu dosyada yer alan yazılar "Avrupa-merkezci" ve "milliyetçilik" eksenli müzecilik tarihi anlatısından kaçınmaya çalışarak, doğada var olan farklı yaşam biçimlerini anlamlandırma çabasının evrensel ve yerel ölçekte nasıl işlediğini, müzelerin oluşum ve evrilme süreçlerinde yer alan farklı toplumsal aktörler üzerinden anlatmayı amaçlıyor. Böylece bu dosya özelde doğa tarihi müzelerinin dönüşümüne odaklanırken, daha genel anlamda Osmanlı/Türkiye bilim tarihi, entelektüel tarih ve çevre/ekoloji tarihi bağlamında yeni sorular üretmeyi hedefliyor. Ayrıca doğa tarihi müzelerinde muhafaza edilen birçok bilimsel koleksiyonunun ne tür politik ve ekonomik saiklerle bu müze mekânlarına getirildiği, koleksiyonda bulunan numunelerin nasıl ele geçirildiği ve sergilenme aşamasına gelene kadar nasıl bir süreçten geçtiği gibi etik birçok soruyu da barındırmakta. Bu dosyayı hazırlama amaçlarımızdan biri de, daha sonraki çalışmalar için insanın, insan-dışı türlerle nasıl ilişkilendiğine dair bu etik boyutu da gündeme taşımak.

SALT Galata'da gerçekleştirilen "Boş Alanlar" sergi afişi, 2016

Bu dosyada çoğunluğu İstanbul'daki doğa tarihi müzelerine odaklanan ancak her birisi konu edindiği müzeyi farklı çerçevelerden ele alan yazılar okuyacaksınız. Farklılıklarına rağmen tüm yazıların ortak özelliği, kaybolan müzelere ve koleksiyonlarına dair hikayelerin peşine düşmeleri. 2016'da Salt Galata'da gerçekleşen Merzifon Anadolu Koleji'ndeki doğa bilimleri koleksiyonunu merkezine alan "Boş Alanlar" sergisinin küratörü Marianna Hovhannisyan'ın ifade ettiği gibi bu coğrafyanın tarihine işlenmiş olan toplumsal kayıpların bilimsel kayıpları da beraberinde getirdiği gerçeği, farklı doğa tarihi müzelerinin hikayelerinde de kendisini hissettiriyor. Bu dosyadaki yazıları okurken tam da bu çerçeveden, bu müzelerin Osmanlı coğrafyasında "neden bu dönemde ortaya çıktığı, nasıl yitip gittiği, neden günümüzde tekrar gündeme geldiği" soruları akla geliyor...

Dosyanın ilk yazısında Semih Çelik İstanbul'da Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyyesi'nde 1830'ların sonlarında kurulan doğa tarihi müzesi ve botanik bahçesinin yaklaşık 10 yıllık tarihi seyrini kaleme alıyor. Osmanlı'nın bu ilk doğa tarihi müzesi deneyimini müze etrafında kurulmuş olan bilimsel, ekonomik ve siyasi ilişkiler ağıyla bağlantılı olarak anlatıyor ve Mekteb-i Tıbbiye doğa tarihi müzesini bu ilişkiler üzerinden imparatorluk sınırlarını aşan bir ağın parçası olarak konumlandırıyor. Ardından Ebru Aykut literatürde anatomi müzesi olarak da geçen Mekteb-i Tıbbiye Şahane numunehanesine odaklanarak, 1830'lardan itibaren numunehanede incelenip muhafaza edilmek üzere Mektep'e gönderilen ve "garibe-i hilkat" olarak nitelendirilen teratolojik numuneleri ele alıyor. Söz konusu numunelerin toplanmasına yönelik girişimlere bakarak, bu girişimlerin Osmanlı tıbbının doğum anomalilerini çalışan bir disiplin olarak teratolojiyle ilişkisine nasıl ışık tuttuğuna değiniyor. Feza Günergun ise, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Numunehanesi ve Darüşşafaka'nın Tarih-i Tabii Dershanesi/Müzesi'nde bulunan bilim-

Kadıköy Saint Joseph Doğa Bilimleri Merkezi'nde yer alan müze günümüzde İstanbul'da kamuya açık en önemli müzelerden birisi. 1800'lü yılların sonlarından itibaren, okuldaki Frère'lerin uzun yıllar süren titiz ve detaylı arazi çalışmaları, öğrencilerin katkıları, takas ve bağışlarla bir araya getirilen koleksiyonların restorasyonu ile yeniden hayata geçirilen müze, fosiller, omurgalılar, sualtı yaşamı, kuş, orman hayatı, sürüngen ve çift yaşamlılar, omurgasızlar, yumurta, tohum ve bitki, çiftlik kuşları galerilerinin yanı sıra deprem-sismograf ve mineral grupları sergisini ve deniz suyu, çevre kirliliği, yenilebilir enerjiler, küresel ısınma ve iklim değişikliği sergilerini içeriyor. Ayrıntılı bilgi paylaşımı için Saint Joseph Lisesi Doğa Bilimleri Merkezi ve Sürdürülebilir Kalkınma Koordinatörü Ahmet Birsel'e teşekkür ederiz. Fotoğraf: Nurçin İleri, 18 Eylül 2018

sel koleksiyonları karşılaştırmalı olarak okuyucunun ilgisine sunuyor. Her ne kadar askeri tıbbiyenin bilimsel koleksiyonlarının bir zamanlar çok kapsamlı olsa da günümüze ulaşamadığını ancak Darüşşafaka koleksiyonunun sayıca azalmış ve yıpranmış olmasına rağmen bugün yaşamakta olduğuna değiniyor. Avrupa'ya kıyasla bugün Türkiye'deki koleksiyonların sayı ve çeşit bakımından çok az olduğunu belirtiyor ve bunun nedenleri üzerine düşünüyor. Nurçin İleri, 1860'lardan itibaren Robert Kolej'de ders veren öğretmenlerin kişisel çabalarıyla oluşturulan ve genişleyen bilimsel koleksiyonları ele alarak, bu koleksiyonların profesyonel anlamda nasıl bir doğa tarihi müzesine dönüştüğüne, bu müzeyi ziyaret edenlerin müzeye dair düşüncelerine ve bunun önemine değiniyor. Son yazı ise, dosya kapsamında İstanbul dışından tek örnek olan Merzifon Anadolu Koleji'nde kurulan doğa tarihi müzesi üzerine. Gönenç Göçmengil 1890 yılından 1915 yılına kadar Merzifon Amerikan Koleji'nde görev yapan Prof. John Jacob Manissadjian katkılarıyla kurulan ve 1910-11 yılında müze olarak faaliyete başlayan Merzifon Anadolu Koleji Doğa Tarihi Müzesi'nin tarihini ele alıyor ve 1930'lu yıllarda kapatılan bu müzenin Tarsus'taki izlerini sürüyor.

Elbette Osmanlı coğrafyasında var olan ve Cumhuriyet döneminde yaşamlarını sürdürmüş doğa tarihi müzeleri bu dosyadakilerden ibaret değil. Bugün Türkiye'nin çeşitli illerinde kamuya açık doğa tarihi müzeleri veya eğitim kurumlarının odalarında unutulmuş bilimsel koleksiyonlar da izlerinin sürülmesini bekliyor. Doğa tarihi müzelerinin bu coğrafyadaki tarihi üzerine girizgâh niteliğindeki bu dosya umarız keyifle okunur ve yeni çalışmalara ilham kaynağı olur...

İSTANBUL'UN İLK DOĞA TARİHİ MÜZESİ:

Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyyesi Numunehanesi (1839-1850)*

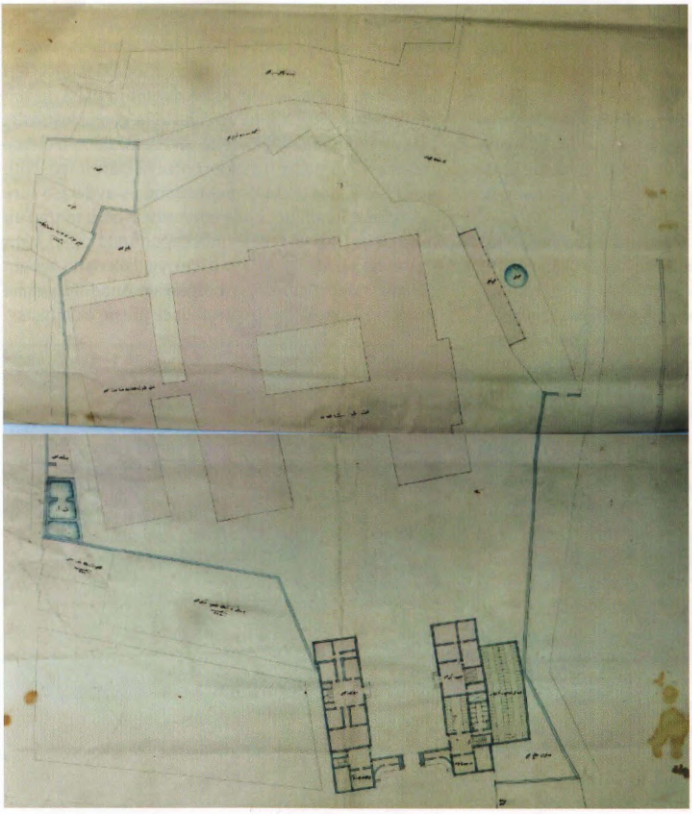
SEMİH ÇELİK

MEKTEB-İ TIBBİYE NUMUNEHANESİ VE BOTANİK BAHÇESİ, BURADA AKTARILAN ÇERÇEVE İÇERİSİNDE İMPARATORLUK SINIRLARINI AŞAN BİR BİLİM İNSANLARI VE YÖNETİCİLER/BÜROKRATLAR AĞI ETRAFINDA ŞEKİLLENMİŞ, KOLEKSİYONU İTİBARIYLA KENDİ TOPRAKLARININ ÖTESİNDE GENİŞ BİR COĞRAFYANIN İKLİMİ, FAUNASI VE FLORASINI TEMSİL EDEN; AMERİKA, ASYA VE AVRUPA'YA YAYILMIŞ BİR İMPARATORLUK ALEGORİSİ HALİNE GELMİŞTİR. BU MÜZE, TÜRKİYE DIŞINDAKİ PEK ÇOK MÜZEYE DAĞILMIŞ ARŞİVLERİYLE DAHA DERİNLİKLİ BİR ŞEKİLDE ARAŞTIRILMAYI BEKLEMEKTEDİR.

Doğa tarihi müzeleri modern Avrupa tarihinin mihenk taşları rolündedir. On sekizinci yüzyıl aydınlanmasından itibaren bilimsel ve felsefi gelişimin, sömürgeci Avrupa imparatorluklarının yayılmacı heveslerinin ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Darwinci evrim kuramının kurumsallaştığı yapılar olarak tarihsel önem arz ederler. Avrupa tarihçileri genel olarak doğa tarihi müzelerinin sömürgelerde yer alan istasyonlardan metropolde bulunan merkezlere bitki, hayvan ve mineral örneklerini yollayarak tahakküm altına alınan bölgeleri "tanıma" ve o bölgelerin doğal zenginliklerinden faydalanma işlevi gördüğünü iddia etmiştir.[1] Öte yandan sömürge ve sömürge olmayan dünyadan toplanan doğa tarihi nesnelerinin metropollerde depolandığı ve sergilendiği müzeler, on dokuzuncu yüzyılda sınırlar-ötesi (ve bir ölçüde de türler-ötesi) tahakküm iddiasındaki bir "imparatorluk fantezisine" katkıda bulunmuştur.[2]

Bu makale ise sömürgeci bağlamın ve Avrupa coğrafyasının dışında kurulmuş ancak yukarıdaki "imparatorluk fantezisi" hedefini paylaştığını iddia ettiğim, bugüne kadar varlığı bilinse de tarihçiler tarafından hak ettiği önemi görememiş olan İstanbul'daki ilk doğa tarihi müzesini ele almaktadır. Koleksiyonu ile binası bugüne ulaşamamış ve hakkındaki yazılı kaynakların oldukça sınırlı olduğu böyle bir kurumun tarihini yazmak oldukça zor. Ancak İstanbul'da Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiyesi içerisinde 1830'ların sonlarında kurulmuş ve 1848'de yangında kül olana kadar Avrupa'nın sayılı doğa tarihi müzeleri arasında yerini almış olan müzenin[3] tarihi, dönemin zihniyet dünyasını yansıtması bakımından göz ardı edilemeyecek önemdedir. Hakkında yazılı kayıtlara ilk kez 1839 yılında rastlanan müze (Osmanlıca *numunehane*) yaklaşık 10 senelik ömründe on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında radikal şekilde dönüşen doğa-insan-bilim ilişkisinin kurumsal bir yansıması halini almıştır.

Müzenin varlığı bilim tarihçileri ve botanik-bilimciler tarafından az da olsa bilinmektedir.[4] Ancak önde gelen müzecilik tarihçilerinden Wendy Shaw hem bu müzenin varlığını dikkate almamış hem de müzelerin Osmanlı imparatorluk kurumları arasında yerini aldığı dönemde imparatorluğun evrenselciliğe yönelik meylinin çoktan kaybolduğunu ve Osmanlı müzelerinin Avrupa'nın dünyanın her yerinden objeler biriktiren müzelerinin hedeflediği gibi uluslararası emperyal bir kapsayıcılığı yansıtmak yerine milliyetçiliğe meyyal bir kimliği konsolide etmek için kullanıldığını iddia etmiştir.[5] Galatasarayı Mekteb-i Tıbbiyesi içerisinde kurulan doğa tarihi müzesi, bu varsayımı yanlışlayacak şekilde başka imparatorluk sınırları dahilindeki doğa tarihi müzeleriyle sıkı ilişkiler kurmuş ve koleksiyonundaki binlerce bitki, hayvan, fosil ve mineral örneği Osmanlı topraklarının yanında dünyanın bambaşka bölgelerinden gelmişti. Müzenin kurumsal olarak dünyanın geri kalanıyla kurduğu ilişkiler ağı okul ve müze yandıktan sonra da devam etmiş ve 1850'lerden sonra İstanbul'da farklı yerlerde doğa tarihi müzesi kurma girişimlerinin temelini de oluşturmuştu.

Mekteb-i Tıbbiye'nin yangından sonra çizilen bir planı – Avlunun sağ tarafında limonluk ve botanika bahçesi belirtilmiş
BOA. PLK.p 4494

BİR MÜZE KURULUYOR...

1827'de yeni bir sağlık eğitim sistemine olan ihtiyacı vurgulayan mektubunda dönemin serettıbası/baştabibi Mustafa Behçet Efendi bu yeni sistemde hem müfredatın hem de altyapının değişmesi gerektiğini vurguluyordu.[6] Bu bağlamdaki reform çabaları 1830'ların ortalarından itibaren, o zamana kadar Enderun mektebinin bir parçası olarak kullanılan Galatasarayı'nın Mekteb-i Tıbbiye'ye dönüşmesine giden yolu açmıştı. Tıp tarihçilerinin Türkiye'de modern tıp eğitiminin başlangıcı olarak nişanelediği bu okul, kısmen Mustafa Behçet Efendi'nin tavsiyeleri doğrultusunda, botanik ve doğa tarihi alanlarında dersleri vermekle birlikte oldukça geniş bir botanik bahçesi ve tıbbi bitkiler bahçesi (*limonluk*) ile tam teşekküllü bir doğa tarihi müzesine (*numunehane*) ev sahipliği yapacaktı. Müzenin kuruluşu kısıtlı literatürde 1840'ların ortalarında, Friedrich Wilhelm Noë okulda çalışmaya başladığı döneme tarihlense de[7] Osmanlı arşivinden okulun açıldığı 1839 tarihinde numunehanenin çoktan aktif olduğunu öğrenmek mümkündür.

Numunehaneden daha önce botanik bahçesi ile tıbbi bitkiler bahçesi okul henüz açılmamışken hummalı bir çalışmaya tabiydi. 1837 yılı keşif defterlerinde sarayın çeşitli yerlerindeki tamirat işleriyle eşzamanlı olarak bahçede de yoğun bir çalışma olduğu göze çarpıyor. "Kiremitsiz camekan ebniye" inşası, muhtemelen, yukarıdaki haritada görülen Limonluk bölümüne tekabül ediyordu.[8] 1839 sonbaharında ise numunehane çoktan çalışmaya başlamıştı. Viyana'dan mineral örnekleri (*ahcar-ı madeniyat*) satın alınmıştı ve bunları saklayacak çok gözlü özel dolaplar ile deriden koruyucular imal edilmişti. Yine numunehane için çeşitli levhalar satın alınmıştı.[9] 1841 başlarında numunehanede kullanmak üzere toprak kaplar satın alınmıştı. Numunehanedeki nesnelerin sayısı artmış olmalıydı ki dolaplara da kilit yaptırılmıştı.[10] Birkaç ay sonra limonluğun etrafını kaplayan botanik bahçesine yönelik düzenlemeler hız kazanmıştı. 1841 ortalarında Elmadağ'dan bahçeye toprak taşınmaktaydı. Bu işlem iki bahçıvanın gözetimi altında ve farklı etnik-dini arka plandan gelen yedi rençperin yardımıyla gerçekleşiyordu.[11] Bahçıvanların başında 1844'e kadar botanik bahçesinin düzenlenmesinde aktif rol alacak olan Viyanalı Joseph Skalak vardı.[12] 1844'te bahçenin bakımıyla uğraşan Tırnovalı iki bahçıvan sürekli olarak okul kompleksinin içinde kalıyordu.[13]

Numunehane koleksiyonunun kapsamına dair bilgimiz oldukça kısıtlı. 1845 yılında bir müze kataloğunun hazırlanıp St. Petersburg'daki doğa tarihi mü-

zesine gönderildiğine dair bilgiler mevcut. Ancak henüz bu kataloğa ulaşılabilmiş değil. Öte yandan 1848 yangınından arta kalan numunehane örneklerinin bir kısmını Macarlı Abdullah Bey/Karl Eduard Hammerschmidt listelemiştir.[14] Abdullah Bey'in genel olarak listelediği, oldukça kötü durumda olduğunu ve eğitim değeri kalmadığını ifade ettiği bu kalıntıların ötesinde numunehanenin koleksiyonuna dair elimizde pek bir veri bulunmuyor.

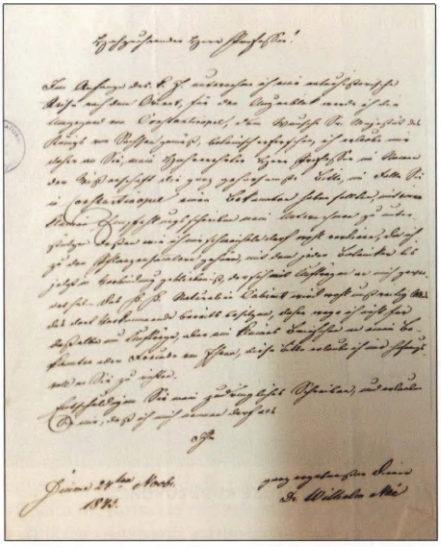
İstisnai bir liste, Toskanalı bir koleksiyoner olan Annibale Foresti'nin Hindiçin ve Latin Amerika'da yapmış olduğu geziler sonucunda topladığı on sandık dolusu doğa tarihi ve etnografi koleksiyonundan 1848 yangınından kurtarılan kısmıdır. Foresti, 1848'de yangından birkaç hafta önce 5 yıl boyunca topladığı örneklerle birlikte İstanbul'a gelmiş ve koleksiyonunun önemli bir kısmını serettıbba İsmail Paşa'ya, kalan kısmını da müzeye konulmak üzere Mekteb-i Tıbbiye'ye satmıştı. Gerekli bürokratik işlemler tamamlanana kadar okul içerisinde Sultan Abdülmecid'e ayrılmış olan özel haneye koyduğu sandıkların önemli bir kısmı yangında kül olmuştu.[15] Bu oldukça kıymetli olduğu anlaşılan koleksiyondan kalanlar şöyleydi: Çin'den 200 parçalık bitki örneği; Hindi-Çin'de bulunan nadir bitki örnekleriyle dolu kitap; 7 sandık böcek örneği; Çin tekstili ve mücevheratı hakkında bir kitap; Çin müzik enstrümanları ve Çin'de üretilmiş kıyafetler, Fildişi ve mine-kari biblolar; Japonya ve Çin elitine ait madalyonlar.[16]

Koleksiyon sadece koleksiyonerlerin katkılarıyla oluşturulmamıştı elbette. Özellikle Sultan Abdülmecid'in müzeye yönelik ilgisi, koleksiyonun zenginleşmesine katkı sağlıyordu. 1848'de okul binası yanmadan önce Avusturya-Macaristan imparatorundan müzeye konulmak üzere doğa tarihi ve anatomi nesneleri talep etmişti. İmparator, "yüce müttefiki ve komşusuna duyduğu dostane duygularla ve yukarıda sözü edilen müzeye yönelik yakın ilgisi dolayısıyla" söz konusu nesneleri Viyana Üniversitesinden talep ederek uygun bir vakitte gönderteceğini ifade etmişti.[17] Benzer şekilde numunehanenin kuruluş aşamasında Viyana'dan mineral örnekleri satın alınmıştı. İlk yıllarında numunehanenin Fransa ve İtalya florasından örnekler de içerdiği bilinmekte. Bu Osmanlı dışı örneklerin yanında, yıllar içerisinde daha organize hale gelen bitki, hayvan, mineral ve diğer doğa tarihi örnekleri toplamak için düzenlenen seferler koleksiyona önemli ölçüde katkı sunmaktaydı.

1846 MEVALİD-İ SELASE VE TUYUR U HAYVANAT CEM'İ VE TEDARİKİ

1844'e kadar numunehane için özellikle İstanbul çevresinden bitki örnekleri toplama görevi, okul öğrencilerinden Salih Efendi'ye verilmişti.[18] Salih Efendi'nin faaliyetlerinin sonuçlarına dair elimizde pek bir bilgi yok.

Friedrich Wilhelm Noë'nin 1844'te Fiume'den İstanbul'a gelmesi, müzenin başına geçmesi ve doğa tarihi objeleri toplamaya yönelik faaliyetleri düzenlemesi, numunehaneyi daha kurumsal ve aktif bir hale getirmişti. 1845'te Sultan Abdülmecid'in Bursa'ya yaptığı geziye Noë bizzat padişah tarafından davet edilmiş; Uludağ ve civarındaki faaliyetleri sayesinde numunehane koleksiyonunu daha da zenginleştirmişti. İstanbul ve civarında gerçekleştirdiği bitki toplama faaliyetleri ise Avrupa'daki müzelerde bulunmayan nadir örnekleri ortaya çıkarmıştı. Nitekim Şubat 1844'teki bir mektubunda 5 ayda 350 türe ait örnek topladığını ifade ediyordu. Noë, İstanbul'un Avrupa kıyıları ve tepelerinin çoğunlukla çıplak olduğunu, bu yüzden 1845 yılı itibariyle çok daha zengin floraya sahip Çanakkale bölgesi ve Anadolu yakasının Karadeniz kıyılarını keşfedeceğini de eklemişti.[19]

Friedrich Wilhelm Noë'nin Stephan Endlicher'e doğa tarihi numuneleri toplamak üzere İstanbul'a gideceğini anlattığı ve bir tavsiye mektubu istediği Kasım 1843 tarihli mektup
NHM – Portföy 5.13.45

1846'ya gelindiğinde ise numunehane için bitki, hayvan, mineral ve fosil örnekleri toplamak üzere "Anadolu kolu mevalid-i selase ve tuyur u hayvanat cem'i ve tedariki" adı altında Mekteb-i Tıbbiye hocalarından birinin önderliğinde üç öğrenciyle birlikte bir sefer planlanmıştı. Bu seferin sonuçları hakkında elimizde herhangi bir bilgi yok. Ancak bu "cem' ve tedarik" faaliyetinin düzenlenişine dair ayrıntılar, numunehane ve etrafındaki bilimsel-bürokratik mekanizmanın kısa bir süre içinde ne derece geliştiğini ortaya koyuyor.

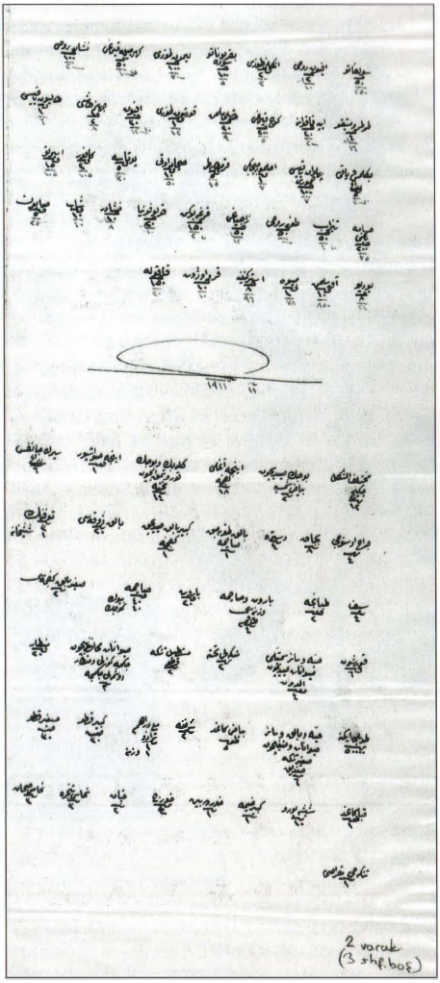
Anadolu'ya ilk kez bu kapsamda gerçekleştirilecek bu sefer, üç temel amaç üzerine kuruluydu. İlk ve en önemli motivasyon, sultanın bilimin ve eğitimin ilerlemesine (*tevsii-i daire-i maarif ve fünun*) yönelik gösterdiği ehemmiyetin açık bir delili (*delil-i aleni*) olacağı ve her yerde bunun konuşulacak oluşuydu.[20] Gerçekten de Abdülmecid hem okulun hem de müzenin kuruluşunda ve geliştirilmesinde aktif bir rol

Friedrich Wilhelm Noë'nin 1846'da Balıkesir'de bulduğu ve Jena'ya gönderdiği bitki numunesi – Sağ alt köşedeki etikette "Ecole Imperiale de Medecine de Galata Serail" ibaresi yer alıyor
Friedrich-Schiller Üniversitesi Jena Herbaryumu Online veritabanı

oynamış, iki kuruma da yakın ilgi göstermişti. Ve bu durum bir yerlerde konuşuluyordu da. 1847 yılında İstanbul ve Anadolu'yu gezen Charles MacFarlane bu konuda şu yorumu yapmıştı: "Hiç kimse bu gencecik sultanın [Mekteb-i Tıbbiye'nin] ihtiyaç duyduğu altyapıyı, kabinleri ve araştırmanın gerektirdiği araçlar ve gereçler için maddi imkanları sağlamadığını söyleyemez."[21]

Öte yandan böyle bir seferin organizasyonu, Mekteb-i Tıbbiye'de eğitim amacıyla kullanılacak numunelerin tedarikinin yanında okuldaki öğrencilerin doğa tarihi objelerini toplamanın inceliklerini öğrenmelerini sağlayacağı için de önemliydi. Bu sefer için seçilen üç öğrencinin isimlerine dair şu aşamada fikir sahibi değiliz. Ancak dönem dönem kendi memleketine giden Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin gittikleri yerlerden numunehane için bitki ve mineral örnekleri topladıklarını, dolayısıyla böyle bir sefere katılmak isteyecek öğrencilerin sayısının az olmadığını söylemek mümkündür.[22] Bu seferin eğitici niteliği, hayvan ve bitki örneklerinin zarar görmeden korunması (*heyet-i haliye ve hazırasına bir güna halel gelmemek*),[23] saklanması ve taşınması için gereken kimyasal maddeler ile diğer aletlerin çeşitliliği ve sayısına bakıldığında daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır (Bkz. Yukarıdaki görsel). İhtiyaç duyulan alet ve kimyasallar listesinde 50 bin adet toplu iğnenin yer alması bu seferin numunehane koleksiyonuna yapması beklenen katkının boyutunu göstermektedir.[24] Bu seferi gerçekleştirecek hoca ve öğrencilere kolaylık sağlamaları ve topladıkları nesnelerin İstanbul'a gönderilmesi için ihtiyaç duydukları araçları tedarik etmeleri için Anadolu'daki bütün sancak müşirlerine ferman gönderilmesi, coğrafi olarak da sınırların ne kadar geniş tutulduğunu gösteriyor.[25] Gidilen yerlerde toplanan numunelerin bir deftere kaydedilmesi tembih edilmişse de henüz böyle bir deftere ulaşılabilmiş değildir.[26]

1846 Anadolu mevalid-i selase ve tuyur u hayvanat cem'i ve tedariki seferi için gereken kimyasallar ve aletler
BOA. İ.DH 139-7126

sülfato	böcek saydı için beyaz şemsiye
afyon ruhu	ince ağlı kepçe
ingiliz tuzu	kelebek ve böcek kurutmak için tahta
bakır bonato soda	seyrek canfes
limon tuzu	bıçak
güherçile kıymağı	destere
nişan ruhu	balık tutacak saçma
kireç kaymağı	kebir balık saydı için kefçe
kurşun tozu	balık zokası
afyon	tüfenk
cihanım taşı	tabanca
kalyon yakısı	barut ve saçma ve zennesi
çekilmiş yakı	barut
pehlivan yakısı	sagir balık kefçesi
hamuru	mengeneli tahta
ıhlamur çiçeği	hayvanat muhafazası için
haçanotu	çekmece gözlü ve mantar
potasya	döşemeli çekmece
ispirto	mantar
habbe	toplu iğne (50000 adet)
tuz ruhu	beyaz kağıd
zaç yağı	kebir kutu
nişadır	sagirkutu
şap	kaba kağıd
sabun	şişe boru
cıva	kebir hayme
kuru üzüm	kapan
kakule	

Genel olarak numunehane için bitki, hayvan ve mineral toplama faaliyetlerinin ve özelde 1846 yılında Anadolu'ya düzenlenen seferin dolaylı da olsa kamu sağlığı politikalarının gelişimi bağlamında da önemi vardı. 1840'larda çiçek aşısının bulunmasında ve Osmanlı ülkesinde uygulanmasında Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin önemli rolü olmuştur. Öyle görünüyor ki numunehane için örnekler toplamaya gitmek, neredeyse her zaman çocuklara çiçek aşısı yapmak için de bir fırsat olarak görülmekteydi. 1846'daki Anadolu seferi için seçilecek öğrenciler de çiçek aşısı yapmayı bilenler arasından seçilecek ve numune toplamaya gidilen yerlerde aşılanmamış çocuklar varsa aşı yapılacaktı.[27]

İRAN SINIRINA NUMUNE TOPLAMAYA...

1846'daki gibi bir numune toplama seferinin detayları henüz elimizde yok. Ancak 1848 sonrasında İran sınırına gerçekleştirilen sefere dair yazılanlar bizlere numune toplamanın zorlukları ve politik-ekonomisi hakkında daha detaylı bilgiler veriyor. 1848'de, kendisi de Mekteb-i Tıbbiye'de kimya hocalığı yapan ve mineraloji alanında uzmanlaşmış olan Derviş Paşa'nın önderliğinde, İran sınırını tahkik etmek için sınıra gönderilmek üzere Rus ve İngiliz yetkililerin de dahil olduğu bir komisyon kurulmuştu. Derviş Paşa'ya kâtip olarak Hurşid Paşa'nın eşlik etmesi kararlaştırılmıştı. Ancak her türlü siyasi niteliğine rağmen, Osmanlı idarecileri için bu seyahatin başka hedefleri de vardı. Ziyaret edilecek sınır yerleşimlerinin kadim memleketler olduğunu iddia ediyor ve "dağlarında dahi maden-i mütenevvi'a ve hayvanat ve haşarat ve nebatat emsalinden bazı asar-ı atika ve kadimeden antika envaından ne mertebe bulunur ise" sandıklara konularak Mekteb-i Tıbbiye numunehanesi için İstanbul'a gönderilmesini salık veriyorlardı. Bunun için numunehane müdürü Friedrich Wilhelm Noë ve okulun başhekimi olan Kostantin Makridi'nin de komisyona eşlik etmek üzere İran sınırına gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[28]

Böylesine siyasi bir meselenin numunehaneye örnek temin etmek için bir fırsat olarak görülmesi, doğa tarihi müzesine atfedilen önemi gösteriyor. Noë, İran sınırına yaptıkları yolculukla ilgili yazdığı bir raporda müzenin 1848'deki yangında kül olmasına rağmen doğa tarihine hala yoğun bir ilgi olduğunu, dolayısıyla İran sınırına gidecek komisyonda yer aldığını yazıyor.[29] Söz konusu seyahat ve örnek toplama süreçleri o kadar da kolay olmayacaktı tabi. Noë 1848 yangınında henüz Mekteb-i Tıbbiye'ye göndermemiş olduğu birkaç nadir kuş, böcek ve sürüngen

örneği ve 50 bitki türü dışında her şeyinin yandığını Viyana Doğa Tarihi Müzesi müdürü Reichenbach'a yazmış ve eklemişti: "Her şey kül oldu; ben artık bir dilenciyim!"[30]

Bir başka mektubunda, "Bildiğiniz gibi" diyordu Noë, "Mezopotamya ve Arabistan tamamen ova ve çöllerden ibaret."[31] Üstelik İstanbul'dan Bağdat'a yapılacak olan yolculuk o günün koşullarında 430 saat sürüyordu.[32] Abdülmecid tarafından İran sınırına gönderilmek bu koşullar altında bile Noë için reddedilemeyecek bir şeydi. Her türlü zorluğuna rağmen üç yıldan uzun sürecek bu sefer oldukça verimli geçecekti.

1849'da başlayan bu sefer aynı zamanda numunehane üzerinden Osmanlı elitinin kendi coğrafyasında yaşayan yerli topluluklarla ve yereldeki bilgiyle "bilimsel" bir ilişki kurmasını da sağlamıştı. Sınır tetkiki sırasındaki gözlemlerin anlatıldığı *Seyahatname-i Hudud* kitabı, bir anlamda numunehanenin temsil ettiği ve Osmanlı merkez bürokrasisinin kendisini konumlandırdığı evrensel ve bilimsel bilgiye yönelik temayül ile yerel ve merkezden uzak olan arasındaki karşılaşmayı özetlemektedir. Aşağıda verilen, Basra ile Bağdat arasındaki seyahatten örnek, kitapta yer alan pek çok örnek arasından bu bağlamda en sembolik olanıdır:

> Oralarda gezen Arabların ifadesine göre bu gicişme beliyyesi ba'zı nebatat içinde görünmez derecede ufak ve kırmızı bir kurd olub, ol kurd toz gibi gelüb insanın vücuduna yapışdığından hasıl olduğu bi't-tecrübe malum olmuşdur. Refakatde bulunan doktor Kostandin Makridi bunun sıhhatini tasdik edüb pertevsiz ile mezkur kurdu gördüğünü ifade eylemişti.[33]

Yerel ahaliyle kurulan bu temas aslında "tecrübeyle" elde edilen yerel bilgi ile "büyüteç/mikroskop" ile bilimsel gözlem sonucu elde edilen evrensel bilgi arasındaki etkileşimin bir göstergesiydi. Dolayısıyla numunehane etrafında gerçekleştirilen faaliyetler bir anlamda yerel olanın evrensel olana tercümesi olarak da okunabilir. Nitekim Noë, yukarıda sözü edilen kurtla ilgili bilgiyi Reichenbach'a iletmişti: "Sulak bölgeye seyahat eden yolcular yaz kış nokta kadar küçük, geceleri binlercesinin ortaya çıktığı ve ısırdığı yerde dehşetli bir kaşıntı yaratan kan kırmızısı bir böceğin saldırısına uğrar."[34]

Noë, İran sınırına yapılan bu seyahatten İstanbul'a elinde bol miktarda örnekle dönmüştür. Yanındaki örneklerin bir kısmını da Viyana'daki doğa tarihi müzesine göndermiştir. Kolera salgınları, olağandışı iklim koşulları ve göçebe aşiretler arasındaki hengamede "Çöl bana ceylan, çakal, tazı, sıçanlar, dört çift misksıçanı ile inanılmaz güzellikte ve nadide kuş türleri verdi." diye yazıyordu. Noë bütün bunların yanında balıklar ve kışlık dağ florası topladığını ve İstanbul'a döndüğünde ilginç örnekleri Viyana'ya yollayacağını söylüyordu.[35]

DOĞA TARİHİNİN EKONOMİSİ

Doğa tarihi müzeleri her ne kadar bilimsel araştırmanın icra edildiği yapılar olarak kurumsallaşmışsalar da toplanan örnekler on dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki doğa tarihi objelerinin oluşturduğu bir piyasanın da parçasıydılar. Mekteb-i Tıbbiye'de çalışmış ve numunehane koleksiyonuna katkıda bulunmuş pek çok botanikçi, eczacı, zoolog veya mineralog için bilimsel ve ekonomik saikler iç içe geçmişti. Elbette örnek toplama süreçleri emek-yoğun ve zorlu süreçlerdi. Mekteb-i Tıbbiye yangınında Hindiçin ile Latin Amerika'dan getirdiği örneklerin büyük kısmı yanan ve yangından önce örnekleri sattığı serettıbba İsmail Paşa'dan parasını alamayan Annibale Foresti şöyle veryansın ediyordu: "Çin, Hindistan ve Amerika'da büyük maliyetlerle, sabırlı ve emek-yoğun bir araştırmanın sonucunda bir araya getirdiğim 10 sandık malzemenin değeri bu mudur!"[36] Noë'nin Anadolu'dan topladığı bitki örneklerinin önemli bir kısmı daha Mekteb-i Tıbbiye'ye varmadan Avrupa'daki bağlantılarının ellerine geçiyordu.[37] Nitekim okulda ders veren diğer Avrupalı botanikçiler de yeniden istihdam edilmedikleri durumlarda tepkilerini gizlemiyorlardı.[38] Örneğin Sicilyalı bir botanikçi olan Giuseppe Clementi, 1850 yılında botanik dersleri vermek üzere Mekteb-i Tıbbiye'ye başvurmuş ancak 1848 yangını sonrasında artık çalışabileceği bir botanik bahçesi ve herbaryum olmadığını öğrenince hayal kırıklığına uğramıştı. Yine de özellikle Bursa ve çevresinde, çoğu nadir bitkilerden oluşan 12000 örneklik bitki koleksiyonunu yeni bir bahçe ve herbaryum oluşturabileceğini kanıtlamak için referans göstermişti.[39]

Dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiye numunehanesi böyle bir piyasanın da bir parçasıydı. Ancak elbette numune toplayanlarının sadece ekonomik saiklerle hareket ettiğini iddia etmek de tamamen doğru olmayacaktır. Noë İran sınırından topladığı örnekleri Viyana'ya ve diğer Avrupa müzelerine göndermek konusunda hevesliydi. Ancak, İstanbul'da yanan müzenin yerine yeni bir koleksiyon oluşturmakta da kararlıydı:

GENEL OLARAK NUMUNEHANE İÇİN BİTKİ, HAYVAN VE MİNERAL TOPLAMA FAALİYETLERİNİN VE ÖZELDE 1846 YILINDA ANADOLU'YA DÜZENLENEN SEFERİN DOLAYLI DA OLSA KAMU SAĞLIĞI POLİTİKALARININ GELİŞİMİ BAĞLAMINDA DA ÖNEMİ VARDI. 1840'LARDA ÇİÇEK AŞISININ BULUNMASINDA VE OSMANLI ÜLKESİNDE UYGULANMASINDA MEKTEB-İ TIBBİYE ÖĞRENCİLERİNİN ÖNEMLİ ROLÜ OLMUŞTUR.

Eğitim öğretim yılı sonunda bir Mekteb-i Tıbbiye öğrencisinin Sultan Abdülmecid için yazdığı methiye. BOA. PLK.p 1083

Her şeye rağmen topladığım bitki örnekleri iyi durumda, bereketli ve bütün halde. Buradaki konumum sayesinde her şeyi oldukça ucuz bir şekilde yanımda getirebiliyorum. Sizden sadece hayvan dünyasına (*den Thierreiche*) ait olan örneklerin parasını isteyeceğim. Cenevre'de [Pierre Edmond] Boissier için gönderdiğim bitki örneklerinin karşılığı olarak ise *oluşturmaya çalıştığım yeni müze için* o bölgelere has örnekler istiyorum. Yine kuşlar, balıklar ve ufak dört-ayaklılar karşılığında da başka örnekler gönderebilirsiniz.[40]

Noë'nin bu talebi kendi ekonomisinin ötesinde İstanbul'daki müzeye verdiği önemi gösteriyor. Üstelik, özellikle 1848 yangınından sonra her şeyini kaybedip dilenci konumuna geldiğini ifade ettiği düşünülürse bu durum daha da dikkat çekici hale gelir. Dahası, Noë 1852'de İran sınırından döndüğünde karısı Margherita ve oğlunun ekonomik durumları içler acısıydı.

Margherita, 1853'te Viyana'da Reichenbach'a gönderdiği ve İstanbul'a gitmek için yardım istediği mektupta şöyle yazıyordu:

> Kocam Noë bilime, hepsinin ötesinde botaniye aşıktır; ki bu durum pek çok kez oğluna ve karısına yönelik görevlerini unutmasına yol açmıştır. İran'daki uzun yolculuğundan döndüğünden beri beni tamamen unuttu; [...] bu da tamamen keşif yapmaya olan aşkı yüzünden.[41]

Noë'nin büyük emeklerle topladığı bitki ve hayvan numuneleri karşılığında İstanbul'daki müze için başka bitki ve hayvan örnekleri talep etmesi, Margherita'nın yorumlarını fazlasıyla haklı çıkarıyordu.

SONUÇ YERİNE: MEKTEB-İ TIBBİYE NUMUNEHANESİ VE BİLİM

Elbette Noë ve Mekteb-i Tıbbiye'de çalışan ve öğrenim gören herkes bu aşkı bir yönüyle paylaşıyordu. Numunehane ve botanik bahçesi, bir anlamda bu aşkın icra ve teşhir edildiği yerlerdendi. Öte yandan halka açık müzecilik anlayışı henüz gelişmemişti ve esasında bir askeri okul olan Mekteb-i Tıbbiye'nin de kamuya açık olmadığını söylemek gerek.[42] Ancak numunehane ve botanik bahçesinin de sadece bilimsel araştırma amaçlı olduğunu, diğer bir deyişle teşhir amacı olmadığını söylemek pek doğru olmayacaktır. Her ne kadar Mekteb-i Tıbbiye kapalı bir yapıda olsa da dönemin bilim insanları ve doğa tarihiyle ilgilenen şahsiyetlerine açıktı. Üstelik Mekteb-i Tıbbiye içerisindeki ameliyathanede aynı zamanda sivil hastalara da müdahale ediliyordu, dolayısıyla okul kompleksi sadece askeri sınıfa mensup bireylere açık değildi. Yukarıda alıntılanan Charles MacFarlane, numunehaneyi ve botanik bahçesini görebilmiş ve Mekteb-i Tıbbiye hakkında detaylı yorumlarda bulunmuştu.

Benzer şekilde Alman Dr. Heinrich Emile Koch, 1844'te okul binasını ziyaret etmiş ve botanik bahçesinde vakit geçirmişti; üstelik başından enteresan bir olay da geçmişti. 1844'te, ölümünden hemen önce Mekteb-i Tıbbiye'nin o dönemki müdürü Karl Bernard, botanik bahçesi bahçıvanı Joseph Skalak'ı görevden almıştı. Bunun üzerine Skalak, okuldan ayrılmadan önce botanik bahçesindeki bitkilere ait etiketleri çıkararak rastgele bir şekilde yeniden yerleştirmişti. Bu durum haftalarca, Emile Koch'un ziyaretine kadar fark edilmemişti.[43]

Bu kısa anekdot hem botanik bahçesi hem de numunehanenin kısıtlı da olsa dışarıya açık olduğunu göz önüne seriyor. Öte yandan bu olay, bilimsel bilginin tasnifi ve teşhirinin farklı güç ilişkileri etrafında şekillendiğine dair bizlere ipucu veriyor. Mekteb-i Tıbbiye numunehanesi ve botanik bahçesi, burada aktarılan çerçeve içerisinde imparatorluk sınırlarını aşan bir bilim insanları ve yöneticiler/bürokratlar ağı etrafında şekillenmiş, koleksiyonu itibarıyla kendi topraklarının ötesinde geniş bir coğrafyanın iklimi, faunası ve florasını temsil eden; Amerika, Asya ve Avrupa'ya yayılmış bir imparatorluk alegorisi haline gelmiştir. Bu müze, Türkiye dışındaki pek çok müzeye dağılmış arşivleriyle daha derinlikli bir şekilde araştırılmayı beklemektedir.

SEMİH ÇELİK - KOÇ ÜNİVERSİTESİ VE ANAMED, DOKTORA SONRASI ARAŞTIRMACI

DİPNOTLAR

* Bu makale kısmen Viyana Üniversitesi Yakındoğu Çalışmaları Bölümü'nün sağlamış olduğu Andreas Tietze Memorial Fellowship sayesinde Ağustos-Eylül 2019'da Viyana Doğa Tarihi Müzesi'nde gerçekleştirdiğim arşiv araştırmasına dayanmaktadır. Sağladıkları imkanlar için Viyana Üniversitesi'ne, Yakındoğu Çalışmaları Bölümü'nden Dr. Onur İnal ve Dr. Yavuz Köse'ye, araştırma sürecinde ve sonrasındaki desteği için Viyana Doğa Tarihi Müzesi arşivi fotoğraf koleksiyonu ve dijitalleştirme sorumlusu Mario Dominik Riedl'e ne kadar teşekkür etsem azdır.

1 James McClellan III, "Scientific Institutions and the Organization of Science," içinde yay. haz. Roy Porter, *Eighteenth Century Science, The Cambridge History of Science*, c. 4, Cambridge, 2003, 87–88; Manolis Patinotis and Kostas Gavroglu, "The Sciences in Europe: Transmitting Centers and the Appropriating Peripheries," içinde yay. haz. Jürgen Renn, *The Globalization of Knowledge in History*, Berlin, 2012, 321–43

2 Thomas Richards, *The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire*, London, 1993; Richard H. Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens, and the Origin of Environmentalism, 1600–1860*, New York, 1995.

3 *Takvim-i Vekayi*, 392, 21 Zilka'de 1264/19 Ekim 1848, 4.

4 Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 2004

5 Wendy M. K. Shaw, *Possessors and the Possessed: Archaeology and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, London, 2003, 220.

6 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA.) C.SH 1287.

7 Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 2004, 181.

8 BOA. C.SH 534.

9 BOA. C.MF 656.

10 BOA. C.SH 765.

11 BOA. C.MF. 2840.

12 BOA. C.ML 1081

13 BOA. NFS.d 209-32.

14 Feza Günergun (çev.), "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI (2009-10), 337-344.

15 BOA. İ.MVL 135-4358.

16 Agy.

17 BOA. HR.TO 150-65; BOA. İ.HR 45-2140.

18 Charles MacFarlane, *Kismet or the Doom of Turkey*, London, 1853, 98; Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi*, 181.

19 Viyana Doğa Tarihi Müzesi Arşivi, Viyana (NHM), Portföy 2051/2, Noë nach Reichenbach, 11 Şubat 1844.

20 BOA. İ.DH. 138-7087.

21 MacFarlane, *Kismet or the Doom*, 91.

22 BOA. A.MKT 49-22.

23 BOA. A.MKT 70-35.

24 BOA. İ.DH 139-7126.

25 BOA. A.MKT 70-35.

26 BOA. A.MKT 72-35.

27 BOA. İ.DH. 138-7087

28 BOA. İ.HR. 49-2317; BOA. İ.DH 11981; BOA. C.SH 850.

29 Wilhelm Noe, "Aufzählung neuer Pflanzenarten, beschrieben und benannt von Boissier und Noë und gesammelt in Kurdistan, Mesopotamien und Persien in den Jahr den 1849 bis 1852," *Flora oder Allgemeine Botanische Zeitung* 36 (1853), 633.

30 NHM, Portföy 2051/5, Noë nach Reichenbach, [Tarihsiz].

31 NHM, Portföy 2051/4, Noë nach Reichenbach. 11 Nisan 1850.

32 Noe, "Aufzählung neuer Pflanzenarten, beschrieben und benannt von Boissier und Noë," 634.

33 Mehmed Hurşid Paşa, yay. haz. Alattin Eser, *Seyahatname-i Hudud*, İstanbul,1997, 270.

34 NHM, Portföy 2051/5, Noë nach Reichenbach. [Tarihsiz]

35 NHM, Portföy 2051/4, Noë nach Reichenbach, 11 Nisan1850.

36 BOA. İ.MVL 153-4358.

37 *The London Journal of Botany* 6 (1847), 50–51.

38 Sheets-Pyenson'a göre on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Avrupa'daki beş doğa tarihi müzesi direktörünün Güney Afrika'da kendilerine yer bulma çabalarının altında karlarını arttırmak yer alıyordu. Susan Sheets-Pyenson, *Cathedrals of Science: The Development of Colonial Natural History Museums during the Late Nineteenth Century*, Montreal, 1988, 26–29. Darina Martykanova benzer bir argümanı Avrupa'dan Osmanlı topraklarında çalışmaya gelen mühendisler için ileri sürer. Bkz. Darina Martykanova, *Reconstructing Ottoman Engineers: Archaeology of a Profession (1789–1914)*, Pisa, 2010, 132. 1840'larda Avrupa'dan İstanbul'a gelen mühendis ve teknikerler Osmanlı tebaası olanların yaklaşık iki katı kadar maaş alıyordu. Bkz. Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution," *International Journal of Middle East* 5 (1974), 70.

39 BOA. HR.TO 413-36.

40 NHM, Portföy 2051/4, Noë nach Reichenbach, 11 Nisan 1850. Vurgu bana ait.

41 NHM, Portföy [Numara yok], Noë Margarita nach Reichenbach, 20 Nisan 1853.

42 Fransa'da biletli müze olgusunun on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ortaya çıkışı için bkz. Astrid Swenson, "Where are the numbers? Counting museum visitors in France," *Cultural Trends* 28 (2019),56-71.

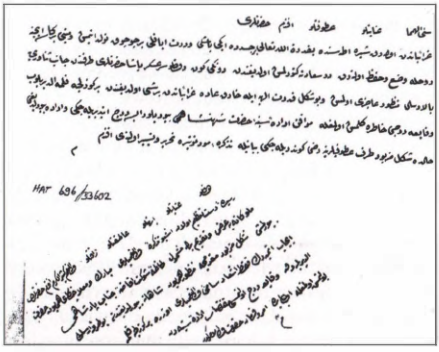
43 Karl H. E. Koch, *Wanderungen im Oriente wahrend der Jahre 1843 und 1844*, Weimar. 1845, 255.

Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi'ndeki Anatomi Koleksiyonları ve Teratolojik Numuneler

EBRU AYKUT

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA JOSEPHINUM ÖRNEK ALINARAK REORGANİZE EDİLEN VE 1839'DA GALATASARAY'DA EĞİTİMDE BAŞLAYAN ASKERİ TIBBİYE'NİN TEŞRİHHANESİNDE DE, TIPKI AVRUPA'DAKİ MUADİLLERİ GİBİ, NUMUNEHANE DENİLEN BİR ANATOMİ MÜZESİ BULUNUYORDU. FAKAT NUMUNEHANEYİ BİR MÜZEDEN ZİYADE EĞİTİMDE FAYDALANILACAK NUMUNELERİN TOPLANDIĞI BİR TEŞRİH SALONU OLARAK DÜŞÜNMEK GEREKİR. BU YAZININ MAKSADI; KONU HAKKINDA MEVCUT BİRKAÇ KAYNAK VE İLK DEFA BURADA DEĞİNİLECEK ARŞİV KAYITLARINDAN FAYDALANARAK, NUMUNEHANEDE BULUNAN ANATOMİK VE TERATOLOJİK NUMUNELERİN BİR DÖKÜMÜNÜ ÇIKARMAKTIR.

1806 senesi Aralık ayında Fransa'ya elçi tayin edilen Seyyid Mehmed Emin Vahid Efendi, İstanbul'dan Paris'e uzanacak yolculuğu esnasında Viyana'da (Beç) bir süre konaklamış, şehrin görkemli kütüphanesinin yanı sıra askeri tıp ve cerrahi akademisi Josephinum'u da ziyaret etmişti.[1] 19. yüzyılda Viyana, Avrupa'nın önde gelen tıp başkentleri arasında yer alıyordu. Maria Theresa döneminde başlayan reformlar İmparatoriçe'nin oğlu ve halefi II. Joseph zamanında da devam etmiş, Viyana'da hizmet veren tüm tıp kurumları 1784'te faaliyete geçen Allgemeines Krankenhaus (Umumi Hastane) çatısı altında merkezileştirilmişti.[2] Kutsal Roma İmparatoru, hastane bünyesinde açılan Josephinum'a Avrupa'nın en büyük anatomi modeli koleksiyonlarından birini getirtmişti üstelik. Floransa Kraliyet Doğa ve Fizik Tarihi Müzesi La Specola'nın atölyesine sipariş edilen ve heykeltıraş Clemente

Sira Adası'ndan İstanbul'a gönderilen "iki başlı ve dört ayaklı" bebek ölüsü hakkında hatt-ı hümâyun
BOA., HAT 696/33602, 29 Z 1250 (28 Nisan 1835)

Susini'nin imzasını taşıyan balmumumdan mamul bu insan anatomisi modelleri 1192 parçaydı. Esasen eğitimde kullanılmak üzere yaptırılan koleksiyon, Viyana'da halkın ziyaretine de açıldı.[3]

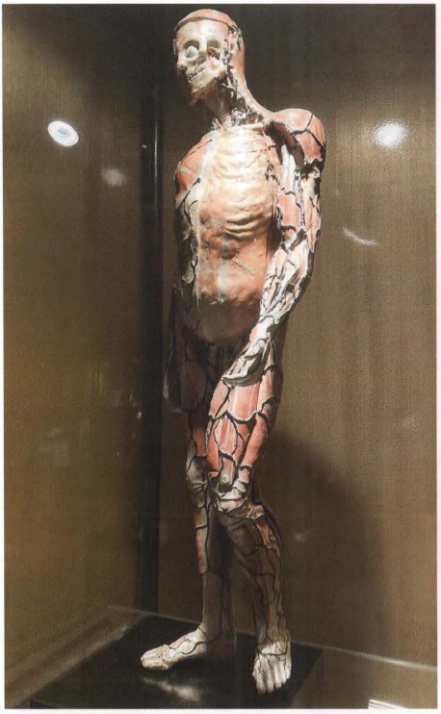
İşte bundan yaklaşık otuz yıl sonra Osmanlı Elçisi Seyyid Vahid Efendi, Viyana'daki üstün nitelikli tıp eğitiminin nişanesi telakki ettiği Josephinum'un teşrihhanesinde[4] sergilenen bu insan anatomisi modellerini görecek, gördüklerinden de bir hayli etkilenecekti.[5] Ancak askeri tıp akademisinde kayda değer tek şey bu modeller değildi. Seyyid Vahid Efendi, bir ceninin ana rahmindeki normal ve patolojik gelişimini göstermek üzere "saf ve keskin ruhlar ile memlû (dolu) billur sürahi ve kâseler"de muhafaza edilen, "beş günlük ve bir aylık ve beş haftalık ve şu kadar saatlik deyu yaftalarıyla maan (birlikte) hilkî (yaratılıştan) ve hakiki sakatlar ve iki başlı bir vücut ve bir vücutta iki ve üç başlı ve üç dört kollu küçük meyteler (ölüler)"in de teşrihhanedeki raflarda dizili durduğunu nakleder ve hemen ardından *Sefaretnâme*'nin Josephinum ziyaretine ayrılan bölümünü şu beyitle bitirir: "Her şeyde O'nun (Allah'ın) bir olduğunu gösteren bir işaret vardır."[6]

Seyyid Vahid Efendi'nin Allah'ın hikmetine yor-

duğu bu gibi teratolojik numuneler, modern müzelerin taksonomi mantığından farklı olarak doğal ya da insan yapımı egzotik, nadir veya şaşırtıcı pek çok şeyi bir araya getiren nadire kabinelerinin (Kunstkammer-Wunderkammer) yanı sıra 18. yüzyılda anatomik diseksiyonlardaki artışla birlikte sayıları çoğalan anatomi müzelerinin de ayrılmaz parçasıydı.[7] Örneğin Rus Çarı Büyük Petro'nun St. Petersburg'da kurarak ziyarete açtığı Kunstkamera, Hollandalı ünlü botanikçi ve anatomist Frederik Ruysch'den 1717'de satın alınan ve teratolojik numuneler de içeren çok geniş bir anatomi ve zooloji koleksiyonuna sahipti.[8] Büyük Petro ayrıca bir genelge çıkartarak konjenital anomalilerle (doğum defektleri) doğmuş bebek ve hayvanların ölü veya dirisinin belli bir ücret karşılığında Kunstkamera'ya gönderilmesini emretmiş, genelgeyi müteakip müzenin anatomi koleksiyonuna sekiz bacaklı bir koyun, birkaç Siyam ikizi, üç bacaklı bir çocuk ve daha pek çok yeni teratolojik numune katılmıştı.[9] Öyle ki 1720'lerin başında Kunstkamera'da eşsiz bir doğa tarihi koleksiyonunun yanı sıra insan embriyolojisi ve anatomisine dair 2000'in üzerinde numune bulunuyordu.[10]

İngiltere'de patolojik anatomi alanında ün salmış İskoçyalı cerrah John Hunter'ın insan ve hayvan anatomisi koleksiyonu da en az Büyük Petro'nunki kadar görkemliydi. Hunter'ın koleksiyonu 1799'da hükümet tarafından satın alınıp İngiliz Kraliyet Cerrahi Akademisi'ne devredildiğinde 15 binin üzerinde numune ve anatomik preparat ihtiva ediyordu.[11] Hemen hemen aynı tarihlerde Paris'te Honoré Fragonard, Amsterdam'da Gerardus Vrolik ve oğlu Willem, Edinburgh'da Alexander Monro, Halle'de Johann F. Meckel ve oğlu Philip, Kopenhag'da Matthias Saxtorph kendi anatomik-teratolojik numune koleksiyonlarını oluşturmuşlardı.[12] 1795'te yine Viyana'da kurulan Narrenturm Patolojik-Anatomi Müzesi'nin bugün 50 bin parçayı bulan koleksiyonu da iskelet ve kemikler; genellikle formalin kullanılarak tahnitlenmiş organ, doku ve fetüsler, balmumu ve parafin karışımından yapılmış organ ve beden kesitleri ve pek tabii çeşitli anatomik deviasyon numuneleriyle (yapışık ikizler, hidrosefali ve anensefali örnekleri vb.) doluydu. Ayrıca tıpkı Büyük Petro'nun yaptığı gibi 1811'de çıkarılan bir emirnameyle taşradaki hekim ve cerrahlar tesadüf edecekleri teratolojik numuneleri Viyana'ya göndermekle mükellef tutulmuş, böylelikle müzeye numune akışı da garanti altına alınmıştı.[13] Tüm bu süreçte anatomi müzelerinde toplanarak eğitim ve tıbbi araştırmalara vakfedilen teratolojik numuneler; yaratılış, döllenme ve insan gelişimi üzerine tartışmaların merkezine oturarak modern embriyolojinin doğuşunda ve teratolojinin bilimsel bir disiplin haline gelmesinde büyük rol oynadı. Buna paralel olarak anatomik defekt veya anomalilerle doğmuş ya da gelişim esnasında "norm"dan sapmış canlılar, tıbbi söylem tarafından temellük edilerek normalleştirildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avusturya'dan getirtilen Doktor Carl Ambros Bernard, Jakob Neuner ve Eczacı Anton Hoffmann'ın gözetiminde, büyük

Paris Tıp Tarihi Müzesi'ndenpapier-mâché insananatomisimodeli
Creative Commons,Fotoğraf: Clump

ölçüde Josephinum örnek alınarak 1839'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin (askeri tıbbiye) teşrihhanesinde de, tıpkı Avrupa'daki muadilleri gibi bir anatomi müzesi bulunuyordu.[14] İstanbul'a gelen yabancı hekim, seyyah ve diplomatlar âdet olduğu üzere Mekteb-i Tıbbiye'nin teşrihhanesini gezerlerken bu müzenin koleksiyonlarını da görmüş olmalılar[15] ancak arşiv kayıtlarında numunehane, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin çıkardığı *Gazette Médicale d'Orient*'da (GMO) ise anatomi kabinesi (cabinet anatomique) olarak bahsi geçen müzenin halkın ziyaretine açık olduğuna dair bir kayıt yoktur.[16] Dolayısıyla numunehaneyi bir teşhir mekânından ziyade, adı üzerinde eğitimde faydalanılacak numunelerin toplandığı bir teşrih salonu olarak düşünmek gerekir. Muhtemelen hakkında pek az şey bildiğimiz için Mekteb-i Tıbbiye numunehanesinin anatomi koleksiyonları şimdiye kadar ayrı bir çalışmada ele alınmadı. Bu kısa ve çerçevesi sınırlı yazının maksadı; konu hakkında mevcut birkaç kaynak ve ilk defa burada değineceğim arşiv kayıtlarından faydalanarak, numunehanede bulunan anatomik ve teratolojik numunelerin bir dökümünü çıkarmaktır.

1848 ÖNCESİ MEKTEB-İ TIBBİYE NUMUNEHANESİ

Tıphane-i Âmire (1827) ve Cerrahhane-i Mamûre'nin (1832) Galatasaray'a taşınmasıyla 1839'da eğitime başlayan askeri tıbbiyenin numunehanesi, Yeşim

— Der Sultan hat dem Prof. Dr. Hyrtl in Prag eine goldene Tabatiere, im Werthe von 20,000 Piastern, reich mit Brillanten verziert und mit dem Namen Abdul-Medschid geschmückt, übersenden lassen. Die Veranlassung hiezu waren mehre schöne anatomische Wachspräparate, die er der medizinischen Schule von Galata-Serai zum Geschenk gemacht hatte.

Sultan Abdülmecid'in Doktor Hyrtl'e hediye ettiği elmas işlemeli sigara kutusuna dair haber
6 Şubat 1843'te *Der Ungar*, no. 29'da yayımlanmıştır

Işıl Ülman'ın yayımladığı okulun yıllık faaliyet raporlarına göre 1841-42 eğitim-öğretim yılında kuruldu. Bu döneme ait raporda, Prag Üniversitesinde anatomi hocası Joseph Hyrtl tarafından okula birtakım anatomik preparatlar hediye edildiği ve numunehanenin "yeniden" açıldığı zikredilir.[17] Dolayısıyla bu ifadeden yola çıkarak, teşrih (anatomi) derslerinin okutulduğu Tıphane'de de bir numunehanenin olduğunu söyleyebiliriz. Üstelik elimizde buna dair ipucu teşkil eden 1835 tarihli bir arz tezkiresi de var.[18] Söz konusu tezkireye bakılırsa, Sira (Siroz) Adası'nda dünyaya gelen ve "hârık-ı âde garaibattan" addedilen "iki başlı ve dört ayaklı" bebeğin ölüsü bir kâse içine koyularak Dersaadet'e gönderilmişti. Tıphane'nin bağlı olduğu Seraskerlik makamı vasıtasıyla durumdan haberdar olan Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa mâbeyn başkâtipliğine yazdığı tezkirede, irade buyurulursa "şekl-i mezburu" Sultan II. Mahmud'un müşahedesi için Saray'a gönderebileceğini söyleyerek, bu garip doğum hadisesiyle ilgili kaleme alınacak bir haberin *Takvim-i Vekâyi*'de neşredilmesini de önerdi. Sultan, Sadrazam Paşa'nın önerisini kabul etmekle birlikte, iki başlı bebeği daha önce müşahede ettiği için tekrar incelemeye lüzum görmedi.[19] Bu teratolojik numunenin akıbetinin ne olduğunu bilmiyoruz ancak harikulâdeliğine istinaden muhafaza edilmek üzere Tıphane'nin numunehanesine koyulduğunu tahmin etmek güç değil. Kağıt hamurundan (papier-mâché) imal ettiği klastik (clastic) anatomi modelleri dünya çapında rağbet gören ünlü Fransız anatomist ve doktor Louis Thomas Jerôme Auzoux'dan 1837'de satın alınmış kadın anatomisi ve gebeliğin çeşitli aşamalarını gösterir iki ayrı model de muhtemelen yine bu numunehanede muhafaza ediliyordu.[20]

Tıphane bir yana, Mekteb-i Tıbbiye numunehanesinde bulunan koleksiyonlar 1841'de kadavra üzerinde diseksiyon yapılabilmesi için Sultan Abdülmecid'den izin alınmasıyla birlikte zenginleşmişti. 1842-43 senesi faaliyet raporunu kaleme alan Doktor Bernard, bu diseksiyonlar sayesinde hem deskriptif anatomi derslerinin kolaylaştığını hem de patolojik anatomi koleksiyonunun ilginç parçalarla genişlediğini söyler.[21] 1843-44 yılı raporunda ise Bernard, koleksiyona eklenen yeni parçalardan daha detaylı bahsetmektedir. Rapora göre numunehanede mektebin anatomi hocası Doktor Sigmund Spitzer tarafından hazırlanan eklembilim (sindesmoloji) ve damarbilim (angioloji) takımları, Joseph Hyrtl'in müzeye hediye ettiği içi cıva dolu bir testis ve kafatasları içeren anatomik preparasyon koleksiyonu, Graz'da anatomi hocası Doktor Meyer tarafından hediye edilen "üzerine lenf damarları enjekte edilmiş bir el"in yanı sıra bir kraniotomi (kafatasının açılması) preparat seti ve "vasküler enjeksiyonlu doku takımları" bulunuyordu.[22] 1845'te bu koleksiyon için dönemin Paris Sefiri Reşid Paşa ve Hekimbaşı Abdülhak Efendi'nin önerisiyle Avrupa'daki tüm tıp okullarınca satın alındığı söylenen 600 parçalık bir patolojik anatomi takımı daha sipariş edildi.[23]

Mekteb-i Tıbbiye'nin anatomi koleksiyonu Avrupa'dan gönderilen hediyeler, satın almalar ve anatomik diseksiyonlardan elde edilen numunelerle genişlerken, 1848 yılı Ekim ayında Beyoğlu'nda çıkan büyük yangın okulun tüm kurumsal birikimini yok etti.[24] Bu felaketten sonra Haliç kıyısındaki Humbarahane Kışlası'na taşınan Mekteb-i Tıbbiye'de yan-

Louis Thomas Jerôme Auzoux (1797-1880)
Welcome Collection Gallery

Joseph Hyrtl (1810-1894)
Eigenes Foto einer Originallithographie der Albertina, Viyana

Meclis-i Vâlâ ve Mekteb-i Tıbbiye'yi bilgilendirmek üzere Kıbrıs muhassılı tarafından gönderilen yazıya eklenmiş yapışık ikizlerin sureti. BOA., İ.MVL 136/3724, 19 R 1265 (14 Mart 1849)

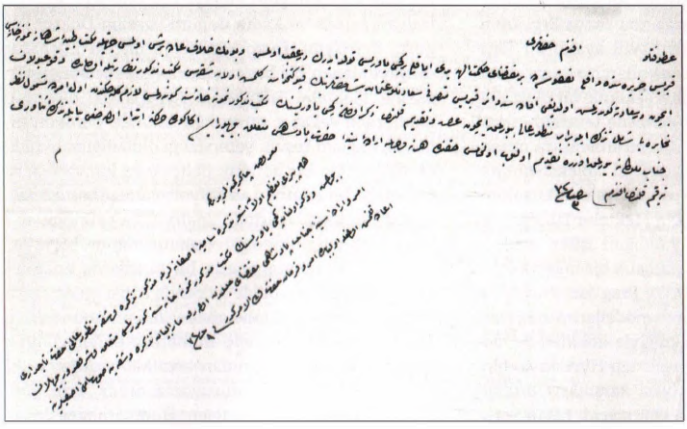
gından kurtarılanlarla yeni bir doğa tarihi ve fizik koleksiyonu oluşturuldu ancak artık anatomi koleksiyonundan eser kalmamıştı.[25]

1848 SONRASI

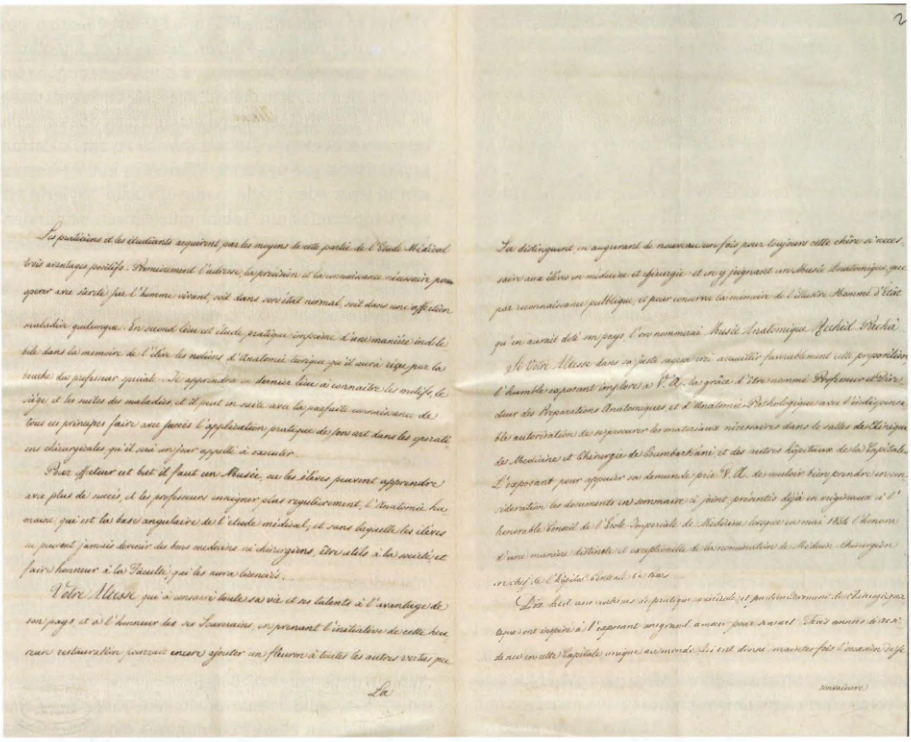
Yangından sonra Haliç'teki yeni binada da bir numunehane kurulduğunu Mekteb-i Tıbbiye'nin faaliyet raporlarından değilse de arşiv kayıtlarından biliyoruz.[26] Buraya ilk teratolojik numuneler ise 1849'ta Kıbrıs'ın güneyinden, Avdimou (Evdim, Düzkaya) kazasına bağlı bir dağ köyü olan Omodos'tan gelecekti. Omodos'ta üç bacaklı, dört kollu ve karınlarından birbirine yapışık vaziyette doğan iki kız çocuğu birkaç gün içinde vefat edince, bozulmamaları için cam bir sandık içinde ispirtoya koyularak, ikizlerin babası Yanni'nin talebiyle 2000 kuruş karşılığında Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderildiler. Okulun parası olmadığı için söz konusu meblağ Maliye Nezaretince karşılandı. Üstelik yapışık ikizlere aynı yıl aynı köyde doğan ve o sırada halen hayatta olan altı bacaklı bir koyun da eşlik etti.[27] Koyuna ne olduğu meçhul ama dönemin ilk tıp gazetesi *Vekâyi-i Tıbbiye* Kıbrıslı Siyam ikizlerine sayfalarında yer ayırarak, Tanrı'nın kudret ve azametini ispat eden böyle "nadir-ül vücud" şeylerin bir araya toplanmasının "tabiat müzelerinin usulünden" olduğunu ve bu doğrultuda ikizlerin numunehaneye koyulduğunu okurlarına bildirdi.[28]

1850 Şubatında *Vekâyi-i Tıbbiye*, bu sefer Hasköy'de doğan ve 15-20 dakika içinde ölen yine birbirlerine karınlarından yapışık iki kız çocuğu ilgili bir vaka analizi yayımladı. Bu yazıda, çocukları doğurtan ebe kadın Niyama vasıtasıyla durumdan haberdar olan Mekteb-i Tıbbiye Müdürü Osman Bey'in muayene sonrası görüşleri aktarılmıştı. Ceninlerin anne rahminde ne suretle birbirlerine yapışmış olabileceklerine dair tıbbi açıklamalar getiren Osman Bey, böyle olağandışı doğumların "kanun-ı tıbbın kabul eylediği mevaddan" olduğunu söylüyor, tıp literatüründe bu şekilde doğup uzun yıllar yaşamış örnekler bulunduğunu aktarıyordu. Osman Bey'e göre ikizlerin ölüm sebebi yapışık olmaları değil, muhtemelen başka bir enfeksiyondu.[29]

Bu yazıda ikizlerin numunehaneye koyulduğuna dair bir ifade geçmez. Belki ebeveynler rıza göstermediği için, belki de numunehanede Kıbrıs'tan daha yeni gönderilen benzer bir numune olduğu için böyle bir şey gerçekleşmemiş olmalı. Ayrıca şu da var ki, Osmanlı toplumunda "garibe-i hilkat" denilen yani birtakım fiziksel "anomali" ya da sakatlıklarla dünyaya gelen çocukların veya hayvanların Mekteb-i Tıbbiye dışında başka talipleri de çıkabiliyordu. Örneğin yukarıda bahsettiğimiz Kıbrıs'ta doğan yapışık ikizleri, babalarına para teklif ederek "bazı müstemin taifesi" (ecnebiler) satın almak istemiş ancak Yanni aynı miktar karşılığında çocukları Mekteb-i Tıbbiye'ye göndermeyi tercih etmişti. Keza 1836'da Livadiye kazasında doğan "iki başlı ve dört elli ve biri sağında ve biri solunda ve biri arkasında olarak üç ayaklı bir kı-

Lefkoşe'de doğup ölen yedi ayaklı keçi yavrusunun Mekteb-i Tıbbiye numunehanesine koyulması hakkında irade
BOA., İ.DH 340/22384, 9 B 1272 (16 Mart 1856)

Doktor Auguste Ferro'nun Sadrazam Reşid Paşa'ya gönderdiği mektuptan. BOA., HR.TO 427/61

zın [...] mürdesi (ölüsü)" kaza sakinlerinden Todori adında biri tarafından satın alınmıştı.[30] Kısacası, Osmanlı topraklarında konjenital anomalilerle doğup ölen her canlı Mekteb-i Tıbbiye koleksiyonlarının bir parçası haline gelmedi. Dönemin gazetelerine yansıyan yüzlerce haber ve pek az sayıda arşiv kaydının gösterdiği gibi kimi başkaları tarafından satın alındı, kimi defnedildi, kimiyse -nadiren de olsa- teşhir edildi.[31]

Tespit edebildiğim kadarıyla, Kıbrıs'ta doğan yapışık ikizler ve altı bacaklı koyundan sonra numunehaneye, 1851 ve 1868 yılları arasında Yanya Ergiri'den bir buzağı, Kıbrıs Lefkoşe'den yedi ayaklı bir keçi yavrusunun ölüsü ve Baf kazasından bir buzağı başı, Bosna İzvornik'ten öküz kafası şeklinde bir öküz dili ve Gümüşhane'den "heyet-i garibede tevellüd etmiş" bir kuzu daha gönderildi.[32] Bu teratolojik numunelerin yanı sıra tıbbiyenin anatomi koleksiyonuna zaman içinde satın almalar ve hediyelerle birtakım parçalar daha katıldı.[33] Örneğin Mekteb-i Tıbbiye'nin anatomi koleksiyonlarının yandığını işiten Joseph Hyrtl, 1870 yılında okula 54 parçalık bir insan anatomisi takımı hediye etti.[34] 1845'te Prag'dan Viyana'ya Josephinum'a geçen, anatomi modellerini hazırlarken uyguladığı korozyon tekniğiyle ünlenen ve modelleri dünya fuarlarında sergilenen Hyrtl'in 40 bin frank kıymetindeki bu hediyesi karşılıksız bırakılmadı; kendisine ikinci dereceden mecidi nişan verildi.[35] 1899'da Cenevre'den bir göz doktoru mektebe göz hastalıklarıyla ilgili çok kıymetli geniş bir anatomi koleksiyonu hediye ettiğinde de yine bir nişanla taltif edilecekti.[36]

DOKTOR AUGUSTE FERRO VE KURULAMAYAN ANATOMİ MÜZESİ

1865 Temmuz ayında *GMO*'da o sıra halen Humbarahane'de bulunan Mekteb-i Tıbbiye'nin vaziyetini eleştiren sert bir yazı yayımlandı. Yazıyı kaleme alan kişi Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane üyelerinden İtalyan cerrah ve kadın doğum uzmanı Doktor Auguste Ferro'ydu. Ferro, gazetenin önceki nüshasında yayımlanan bir başka yazıda ileri sürüldüğünün aksine, Mekteb-i Tıbbiye'nin Avrupa'daki diğer tıp okullarıyla rekabet etmesinin önünde bulunan en büyük engelin teşvik yetersizliği olmadığını; okulda en basitinden bir botanik bahçesi ve kimya laboratuvarının, bir anatomi amfitiyatrosunun hatta insan anatomisi, karşılaştırmalı anatomi ve patolojik anatomi kabinelerinin dahi bulunmadığını söylüyordu.[37] Peki Humbarahane'de bu tarihlerde anatomi kabineleri yoksa, o halde yukarıda bahsi geçen, taşra vilayetlerinden mektebe gönderilmiş numuneler ve diğer preparatlar nerede muhafaza edildi? Büyük ihtimalle okulun yangından arta kalan doğa tarihi koleksiyonları nerede duruyorsa orada yani yine numunehanede. Muhtemelen Humbarahane'de ve

hatta 1866'da okulun taşındığı Demirkapı Kışlası'nda da anatomi ve doğa tarihi koleksiyonlarına tahsis edilmiş ayrı numunehaneler yoktu. 1870'de Mekteb-i Tıbbiye'de doğa tarihi müzesi kurmakla görevlendirilen ve daha sonra numunehane müdürü olan Doktor Hammerschmidt'in (Abdullah Bey) 1872 yılında *GMO*'da yayımlanan yazısında mevcut doğa tarihi koleksiyonlarının envanterini çıkartırken, bu envantere Doktor Hyrtl tarafından okula bağışlanan anatomik enjeksiyon ve preparasyonları da dahil etmesi şimdilik bunun en güçlü kanıtıdır.[38]

Elbette Mekteb-i Tıbbiye'de ayrı bir anatomi müzesi kurmak için teşebbüste bulunanlar da oldu. Yukarıda bahsi geçen ve Kırım Harbi esnasında Kars'ta cerrahlık ve hekimbaşılık yapan Doktor Ferro savaş bitip boşta kalınca, 1857 Ocak ayında kendi direktörlüğünde Reşid Paşa Anatomi Müzesi (Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa) adıyla bir müze kurmak ve Mekteb-i Tıbbiye'de maaşsız istihdam edilmek için bizzat Sadrazam Reşid Paşa'ya başvurdu.[39] Ancak tam bir yıl sonra Reşid Paşa'nın ölümü ya da bilemeyeceğimiz bambaşka bir sebep, müzenin kurulmasına mani oldu. Bu konuda teşvik görmediği anlaşılan Ferro'nun 1865'te *GMO*'da yayımlanan yazısının sert ve alaycı tonu da bu çerçeveyle manalıdır.

EBRU AYKUT- MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ, SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Seyyid Vahid Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi* (Konstantiniye: Matbaa-i Ebuziya, 1304/1886-87), 23-24. *Sefaretnâme*'de Josephinum ismiyle zikredilmemekle birlikte, aşağıda bahsi geçecek balmumu anatomi modelleri 1784-86 yılları arasında Viyana'ya getirtilerek Josephinum'da sergilenmiştir.

2 Thomas Neville Bonner, *Becoming a Physician: Medical Education in Britain, France, Germany, and the United States, 1750-1945* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1995), 28; Paul P. Bernard, "The Limits of Absolutism: Joseph II and the Allgemeines Krankenhaus," *Eighteenth-Century Studies*, vol. 9, no. 2 (1975-1976), 204; Anna Maerker, "Florentine Anatomical Models and the Challenge of Medical Authority in Late-Eighteenth-Century Vienna," *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, no. 43 (2012), 732-33.

3 Maerker, ibid., 731; Alessandro Riva, Gabriele Conti, Paola Solinas ve Francesco Loy, "The Evolution of Anatomical Illustration and Wax Modelling in Italy from the 16th to Early 19th Centuries," *Journal of Anatomy*, no. 216 (2010), 214-16.

4 Tıp fakültelerinde diseksiyon (teşrih, kadavranın açılarak incelenmesi) yapılan salonların ve anatomi amfitiyatrolarının bulunduğu binalara teşrihhane denir. Ancak Seyyid Vahid Efendi Josephinum'un anatomi müzesinden de "teşrihhane" olarak söz etmektedir. 1720'de Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed Efendi de Paris'te vahşi hayvan ve kuş numunelerinin ve balmumundan yapılmış insan anatomisi modellerinin bulunduğu mekândan "teşrihhane" olarak bahseder. Bkz. Yirmi Sekiz Çelebi Mehmed, *Sefaretnâme-i Mehmed Efendi* (İstanbul: Matbaa-i İlmiye-i Osmaniye, 1283-H/1866-67), 58. Keza Seyyid Mustafa Efendi de 1838'de elçi olarak atandığı Paris'e giderken Floransa'da La Specola'yı ziyaret etmiş ve müzeden yine "teşrihhane" olarak bahsetmiştir. Bkz. Seyyid Mustafa Sami, *Avrupa Risalesi* (İstanbul: Takvimhane-i Amire Matbaası, 1256-H/1840-41), 15-16.

5 Seyyid Vahid Efendi, *Fransa Sefaretnâmesi*, 23.

6 Ibid., 23-24. *Sefaretnâme*'de Arapça yazılmış ve müellifi belirtilmemiş olan bu beyit (fefî külli şey'în lehû âyetün/tedellû 'alâ ennehû vâhidün) Abbasi dönemi şairlerinden Ebu'l-Atâhiye'ye aittir. Bkz. Metin Parıldı, *Ebu'l-Atâhiye ve Şiiri* (Yayımlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007),186-87.

7 Piotr Paluchowski et al., "Insight into the History of Anatomopathological Museums-Part 1: From Casual Assemblages to Scientific Collections," *Polish Journal of Pathology*, vol. 67, no. 3 (2016), 208-210. Nadire kabineleri hakkında ayrıca bkz. Ali Artun, *Müze ve Modernlik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 25-43.

8 Kunstkamera'da bulunan Ruysch koleksiyonundan anatomik numune örnekleri için bkz. David M. Mazierski, "The Cabinet of Frederick Ruysch and the Kunstkamera of Peter the Great: Past and Present," *The Journal of Biocommunication*, vol. 38 (2012),31-40.

9 Anthony Anemone, "The Monsters of Peter the Great: The Culture of the St. Petersburg Kunstkamera in the Eighteenth Century," *The Slavic and East European Journal*, vol. 44, no 4 (2000), 592.

10 Ibid., 584.

11 Palmira Fontes da Costa, "The Medical Understanding of Monstrous Births at the Royal Society of London During the First Half of the Eighteenth Century," *History and Philosophy of Life Sciences*, vol. 26, no. 2 (2004), 171.

12 Paluchowski et al., "Insight into the History of Anatomopathological Museums," 210-12; Karin Tybjerg, "From Bottled Babies to Biobanks: Medical Collections in the Twenty-First Century," *The Fate of Anatomical Collections* (eds.) R. Knoeff ve R. Zwijnenberg (Burlington: Ashgate, 2015), 267-69.

13 Mélanie van der Hoorn, "Monsters in Vienna: The Pathologisch-anatomisches Bundesmuseum," *Etnofoor*, vol. 11, no. 1 (1998), 79-80.

14 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi* (İstanbul: Düzey Matbaacılık, 2010), 260-61; Arslan Terzioğlu, "İstanbul Tıp Fakültesi Tarihçesi," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası Supplementum*, vol. 63, no. 2 (2000),3-7.

15 Marcel Chahrour, "A Civilizing Mission? Austrian Medicine and the Reform of Medical Structures in the Ottoman Empire, 1838-1850," *Stud. Hist. Phil. Biol. & Biomed. Sci.*, no. 38 (2007), 693'te Rus hekim Artemis Rafalowitch'in teşrihhane izlenimlerini nakleder. Seyyah Charles MacFarlane'nin gözlemleri için bkz. Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into the State of That Country*, vol. 2 (London: John Murray, 1850), 268-270. Alpen Ortuğ ve Neslihan Yüzbaşıoğlu ise, "Tracing the Papier Mache Anatomical Models of Ottoman Turkish Medicine and Louis Thomas Jerôme Auzoux," *Surgical and Radiologic Anatomy* (June 2019)'da Almanca bir gazeteden aktararak, Avusturya Arşidükü Friedrich'in 1840'da ziyaret ettiği Mekteb-i Tıbbiye'de Auzoux'nun anatomi modellerini görerek çok etkilendiğini belirtirler.

16 Örneğin bkz. "L'École de Médecine et ses élèves," GMO, no. 10 (Janvier 1866), 146.

17 Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi. Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 197. Ülman bu raporu Latinize eden arşiv görevlisinin Prag'daki anatomi hocasının ismini "Cizin" olarak okuduğunu söylüyor. Ancak Ülman'ın da bir dipnotta belirttiği gibi bu isim "Hyrtl" olmalı. Zira 1838-45 tarihleri arasında Prag Üniversitesi'nin anatomi koleksiyonunu kuran Joseph Hyrtl'in Mekteb-i Tıbbiye'ye birkaç defa çeşitli anatomik preparatlar hediye ettiğini biliyoruz. Hatta Sultan Abdülmecid 1843 senesi başında bu hizmeti karşılığında Prof. Hyrtl'e 20 bin kuruş kıymetinde üzeri elmas işlemeli bir sigara kutusu hediye etmişti. Bkz. *Der Ungar*, no. 29, 6 Şubat 1843, 130. Buna mukabil Hyrtl'in gönderdiği teşekkür yazısına dair bkz. BOA., İ.HR, 21/987, 5 R 1259 (5 Mayıs 1843). *Der Ungar*'daki haberin tercümesi için Cem Bico'ya teşekkür ederim.

18 BOA., HAT 696/33602, 29 Z 1250 (28 Nisan 1835).

19 Sultan'ın onayına rağmen *Takvim-i Vekâyi*'de böyle bir haber yayımlanmamıştır.

20 Auzoux'ya sipariş verilen anatomi modellerinin faturaları ve ilgili yazışmalar için bkz. BOA., HAT 827/37415, 3 Z 1252 (11 Mart 1837); C.MF 14/681, 6 M 1253 (12 Nisan 1837); HAT 746/35262, 20 R 1253 (24 Temmuz 1837). Auzoux'nun neredeyse küresel denilebilecek geniş dağıtım ve satış ağı hakkında bkz. Anna Maerker, "User-Developers, Model Students and Ambassador Users: The Role of the Public in the Global Distribution of Nineteenth-Century Anatomical Models," *The Fate of Anatomical Collections* içinde, 129-142.

21 Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 216.

22 Ülman, *Ibid.*, 110 ve 223-24.

23 BOA., İ.HR 29/1336, 8 Ra 1261 (17 Mart 1845).

24 Serviçen, "Bulletin. Constantinople, 28 Janvier 1866," GMO, no. 10 (Janvier 1866), 147; Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 262.

25 Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi*, 280. Okul 1865'te Halıcıoğlu'ndaki Gergeroğlu Konağı'na, 1866'da Gülhane'de bulunan Demirkapı Kışlası'na, 1873'te Galatasaray'a, 1876'da tekrar Demirkapı'ya ve nihayet 1903'te Haydarpaşa'ya taşındı.

26 Ülman'ın yayımladığı 1848 sonrasına ait erişilebilen dört faaliyet raporunda numunehane hakkında bilgi bulunmuyor.

27 BOA., İ.MVL 136/3724, 19 R 1265 (14 Mart 1849); A.AMD 7/12, 20 R 1265 (15 Mart 1849); C.MF 20/987, 2 Ca 1265 (26 Mart 1849).

28 *Vekâyi-i Tıbbiye*, no. 4, 1 Ş 1265 (22 Haziran 1849).

29 *Vekâyi-i Tıbbiye*, no. 10, Selh Ra 1265 (13 Şubat 1850).

30 *Takvim-i Vekâyi*, no. 120, 23 N 1251 (12 Ocak 1836).

31 *Takvim-i Vekâyi*'den itibaren Türkçe basılmış Osmanlı gazete ve mecmualarında "anormal" doğum hadiselerine, "garibe-i hilkat" olarak adlandırılan çeşitli "kusur"larla doğmuş bebek ve hayvanlara dair havadislere sıkça yer verilmiştir. Hilkat garibelerinin Osmanlı matbuatında ve tıbbında nasıl yorumlandığı ve bu bedenlere dair 19. yüzyıl boyunca üretilen bilgi ve söylemin nasıl dönüştüğü, halen üzerine çalıştığım ayrı bir makalenin konusu.

32 Bkz. BOA., A.AMD 40/76, 1268 (1851-52); İ.DH 340/22384, 9 B 1272 (16 Mart 1856); MVL 995/54, 26 Ra 1281 (29 Ağustos 1864); A.MKT.MHM 355/3, 20 Z 1282 (6 Mayıs 1866); A.MKT.MHM 408/18, 28 M 1285 (21 May1s1868).

33 1890'da Viyana'dan 10 adet mukavva anatomi modeli, 1899'da ise Paris'ten yine mukavvadan yapılmış 2000 parçalık bir anatomi modeli satın alındı. Sırasıyla bkz. BOA., MF.MKT 114/172, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890); İ.DH 1167/91223, 2 Ca 1307 (26 Aralık 1899). Paris'ten sipariş edilen model Auzoux'nun icadı olan yap-boz gibi parçalara ayrılabilir klastik anatomi modellerinden olmalı.

34 BOA., İ.HR 246/14621, 24 Ş 1287 (19 Kasım 1870).

35 Hyrtl'in Viyana'daki kariyeri hakkında bkz. Tatjana Buklijas, "Mapping Anatomical Collections in Nineteenth-Century Vienna," *The Fate of Anatomical Collections* içinde, 146-159.

36 BOA., Y.MTV 185/113, 27 Ş 1316 (10 Ocak 1899).

37 Augusto Ferro, "Causerie sur le dernier numéro de la Gazette," GMO, no. 3 (Juin 1865), 33.

38 "Le Musée d'histoire naturelle l'Ecole Impériale de Médecine de Costantinople," GMO, no. 3-4 (Juin-Juillet 1872), 33. Ayrıca bkz. bu dosyada yayımlanan Feza Günergun'un yazısı.

39 BOA., HR.TO 427/61. Tarihsiz tasnif edilmiş bu dosyanın içinde bulunan Ferro'nun arzuhali 25 Ca 1273 yani 21 Ocak 1857 tarihlidir. Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen aynı konulu tezkire için bkz. HR.MKT 3 Ş 1273 (29 Mart 1857).

ON DOKUZUNCU YÜZYIL İSTANBULU'NDA İKİ DOĞA TARİHİ MÜZESİ:

Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane ve Darüşşafaka Koleksiyonları

FEZA GÜNERGUN

1840'LI YILLARIN SONUNA DOĞRU KURULAN MEKTEB-İ TIBBİYE-Yİ ŞAHANE'NİN NÜMUNEHANESİ, TÜRKİYE'NİN İLK; 1870'Lİ YILLARIN SONUNA TARİHLENDİRİLEN DARÜŞŞAFAKA'NIN TARİH-İ TABİİ DERSHANESİ/MÜZESİ, İKİNCİ DOĞA TARİHİ MÜZESİDİR. TIBBİYE'NİN KOLEKSİYONU, BİLİNDİĞİ KADARIYLA GÜNÜMÜZE GELEMEMİŞ İSE DE, DARÜŞŞAFAKA KOLEKSİYONU SAYICA AZALMIŞ VE YIPRANMIŞ OLMASINA RAĞMEN BUGÜN YAŞAMAKTADIR. OKULLARIN DIŞINDA DOĞA ARAŞTIRMALARININ VERİLERİNİN PAYLAŞILABİLECEĞİ KURUM VE DERNEKLERİN OLMAMASI DA ÜLKEMİZDE DOĞA TARİHİ MÜZELERİNİN GELİŞİMİNİ GECİKTİRMİŞTİR.

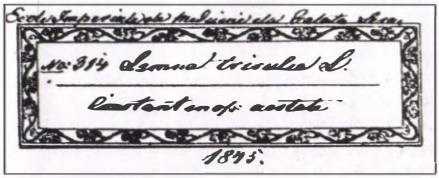
Doğa tarihi örnekleri, on altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'da doğan ve *cabinets of curiosity, cabinets de curiosités, studioli* veya *Wunderkammern* olarak adlandırılan sergi odaları içinde önemli yer tutmaktaydı.[1] Ender bulunan parçaların bir araya toplandığı bu koleksiyonlar, takip eden yüzyıllarda kurulan doğa tarihi müzelerinin temelini oluşturdular. Osmanlıların doğa tarihi koleksiyonlarıyla tanışması, eğer daha erken değilse, on sekizinci yüzyılın başında olmuştur. Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 1721 yılındaki Paris sefareti sırasında Onsenbray Kontu'nun (Louis Léon Pajot) doğa tarihi koleksiyonunu ziyaret etmiş; oğlu Mehmed Said Efendi ise 1741-42 yıllarındaki Paris sefareti sırasında yine Onsenbray'in *cabinet*'sinde bir tüm gün geçirdiği gibi Fransa kralının alet yapımcısı ve mühendislerinden Jean-Baptiste Nicolas Bion'un dükkanından bilimsel aletler satın almıştır.[2] Ancak bu ziyaretler, İstanbul'da doğa tarihi veya bilimsel alet koleksiyonlarının oluşturulmasını teşvik etmiş görünmemektedir. Bildiğimiz kadarıyla, İstanbul'daki ilk doğa tarihi müzesi, Viyana Askeri Tıp ve Cerrahlık Akademisi Josephinum örnek alınarak Beyoğlu'ndaki Galata Sarayı'nda 1839'da kurulan Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin (kısaca Askeri Tıbbiye) içinde yer almıştır.[3]

MEKTEB-İ TIBBİYE-Yİ ŞAHANE'NİN DOĞA TARİHİ MÜZESİ/NÜMUNEHANESİ[4]

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında botanik bahçeleri, herbaryumlar ve doğa tarihi koleksiyonları nitelikli tıp ve eczacılık eğitiminin bir parçası olarak görülmekteydi. II. Mahmud'un (1785-1839) isteği üzerine Viyana'dan gönderilen Dr. Bernard'ın (1808-1844) bilimsel danışmanlığında 1839'da kurulan Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de de, klinik tıp bilimlerinin okutulduğu üst sınıflara geçmeden önce hazırlık sınıflarında temel bilimler eğitimi alan öğrenciler için bir botanik bahçesi, bir herbaryum ve bir doğa tarihi müzesi kurulmuştu. Mayıs 1839'da Tıbbiye'yi ziyaret eden II. Mahmud'un "botanika yani nebatat bahçesi"ni de gezmiş olması, bahçenin o tarihte mevcut olduğuna işaret eder.[5]

Fransızca kaynaklarda *"Le Musée d'histoire naturelle de l'École impériale de médecine de Constantinople"*; Osmanlıca kaynaklarda "Nümunehane-i Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane" olarak adlandırılan doğa tarihi koleksiyonunun kesin kuruluş tarihi belli değildir. *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanan ziyaret haberinde botanik bahçesinden bahsedilip *nümunehane*'den bahsedilmemesi, müzenin Sultan'ın 1839'daki ziyaretinden sonraki bir tarihte kurulmuş olabileceğini düşündürür. Müzenin doğa tarihi koleksiyonundan sorumlu kişisi *muhafız-ı mevalid-i selase* olarak adlandırılmıştır. Bu terim, *conservateur d'histoire naturelle*'nin karşılığı olmalıdır. 1846 tarihli bir belgeye[6] göre *muhafız-ı mevalid-i selase*, 1844 yılında okulun botanik bahçesinin müdürlüğüne atanan Avusturyalı eczacı ve botanikçi Friedrich Wilhelm Noë'dir (1798-1858). Noë, aynı zamanda okul herbaryumunun kurucusudur.[7] Noë'nin, 1844'ten itibaren doğa tarihi müzesini de kurmaya başlamış olması muhtemeldir.

İlk örnekler Avrupa'dan getirtilmiş olmalıdır. Ancak Noë, Türkiye'den topladığı örneklerle koleksiyonu zenginleştirmiştir. 1846 yılında, çocukları aşılamak için gönderilen ekiple beraber Bursa'ya gitmiş ve *Nümunehane* için bölgeden bitki ve mineral örnekleri toplamıştır.[8] Gerek okul herbaryumu için, gerekse yabancı ülkelere göndermek için İstanbul'dan, Uludağ'dan ve Doğu Anadolu'dan da bitki örnekleri toplamıştır.[9] Bu bölgelerden *Nümunehane*'ye mineral örnekleri ve başka malzeme de getirmiş olmalıdır.

Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'deki herbaryumun etiketi. 1845 yılı yaz mevsiminde İstanbul'dan toplanan 314 numaralı su mercimeği bitkisi (*Lemna trisulca* L.) örneğine aittir
Turhan Baytop, *İstanbul Florası Araştırmaları*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002, 55

1848 yılındaki Büyük Beyoğlu yangınında Askeri Tıbbiye'nin koleksiyonları önemli hasar görür.[10] Herbaryum yok olmuşsa da, Noë'nin yabancı ülkelere göndermiş olduğu örnekler günümüze gelebilmiştir. Doğa tarihi koleksiyonunun bir kısmı yangından kurtarılır. Müzeyi 1870 yılında yeniden kurmakla görevlendirilen Macar asıllı Avusturyalı tıp doktoru ve doğa bilimcisi Dr. Karl Eduard Hammerschmidt (Abdullah Bey, 1801-1874)'in devraldığı koleksiyonda — 1871'de yapılan envantere göre — şu parçalar vardır: Samanla doldurulmuş memeliler (44 adet); samanla doldurulmuş kuşlar (32 adet); henüz tahnit edilmemiş memeli ve kuşlar (500 adet); doldurulmuş veya alkol içinde balıklar (54 adet); sürüngenler (38 adet); yumuşakçalar / kabuklar (1600 adet); polipler (93 adet); örümcek (1 adet); bağırsak solucanları (5 adet); fosiller (276 adet); mineral ve kayaçlar (500 adet, 98 kg); tahtadan kristal şekilleri (66 adet); fizyolojik / deneysel modeller (8 adet). Toplam 3217 parçadan oluşan bu koleksiyon, Abdullah Bey'in ifadesine göre "çok vasat, bilimsel ve öğretim değeri az, tayin edilmemiş, zarara uğramış" parçalardan oluşmaktadır.[11] Liste, müzenin ilk koleksiyonundan 3000'in üzerinde parçanın kurtulduğunu gösterir. Kurtulan parçalar Haliç Hasköy'deki Humbarahane kışlasına gönderilmiş olmalıdır. Mekteb-i Tıbbiye'nin Humbarahane kışlasında olduğu dönemde Sultan Abdülmecid'in isteği üzerine okulun yönetimiyle ilgili bir nizamname hazırlanır. 1857 tarihli bu nizamnamede okul kadrosu içinde bir "ser bahçevan" ile "botanika bahçesi inşa olunduğunda icab eden dört nefer bahçıvan" yer almaktadır.[12] Nizamnamede doğa tarihi müzesinin adının bulunmaması ve ona bir kadro tahsis edilmemiş olması dikkat çekicidir. Koleksiyonun bakımıyla botanik veya zooloji hocalarının ilgilenmesi düşünülmüş olmalıdır ki, aşağıda belirtildiği gibi bu göreve daha sonra Dr. Hammerschmidt getirilmiştir.

ASKERİ TIBBİYE'NİN DOĞA TARİHİ MÜZESİ YENİDEN KURULUYOR

Yangından sonra Haliç'in kuzey kıyısına, Hasköy'deki Humbarahane kışlasına taşınan Mekteb-i Tıbbiye, 1865 yaz aylarındaki kolera salgınının ardından Topkapı Sarayı bahçesi içindeki Taşkışla'ya, oradan da yanan Galata Sarayı'nın yerine yaptırılan binaya 1873'de nakledilir. Yangından yaklaşık 20 sene sonra, okul Topkapı Sarayı bahçesindeyken, Dr. Hammerschmidt okulun doğa tarihi derslerine (*mevalid-i selase, ulum-i tabiiyye*) muallim ve müzeye yönetici (*Nümunehane Müdiri*) olarak atanır. Bu görevleri, 1290 (1873) ve 1291 (1874) devlet salnamelerinde kayıtlıdır.[13] Önceki yıllara ait salnamelerde, botanik (*nebatat*) ve zooloji (*hayvanat*) dersleri için başka muallimlerin isimleri görülür. Salnamelerde verilen bilgiler doğru ise botanik-zooloji-mineraloji dersleri 1872'de birleştirilmiş ve aynı tarihte Abdullah Bey müzenin müdürlüğüne atanmıştır. Ancak Dr. Hammerschmidt, müzeyi tanıtan ve 1872'de yayımlanan Fransızca raporunda müze müdürlüğüne 1870 yılında getirildiğini bizzat yazar.[14]

Dr. Hammerschmidt, Macar ordusunda savaşırken Rusların kıyımından kurtulmak için Osmanlı Devleti'ne iltica etmeden önce Viyana'da cerrahi ve anesteziyoloji yanında entomoloji (böcekbilim) çalışmaları ile tanınan bir bilim insanıdır. Kişisel ilişkilerini kullanarak Avrupa'daki müze ve şahıslardan çok miktarda malzemeyi Askeri Tıbbiye'nin müzesine bağış olarak sağlamıştır. Viyana'ya gidiş masrafı ve oradan bağış olarak topladığı malzemenin nakliyesi tıp okulunun müdürlüğü tarafından karşılanır. Ayrıca, İstanbul ve Anadolu'dan topladığı çok sayıda örnek ile Tıbbiye'nin koleksiyonunu zenginleştirir.[15]

NÜMUNEHANE'YE VİYANA'DAN GELEN MALZEME

Müze salonunun ne ilk ne de yeniden düzenlenmiş halini gösteren bir çizim, gravür veya fotoğraf henüz bulunamamıştır. Hammerschmidt'in 1872 tarihli Fransızca yazısındaki "mevcut ve gelecek materyali sergilemek ve korumak için gerekli yer ve imkânlar sağlanmadıkça" ifadesi müzeye gelen malzemenin kutular içinde kalmış olabileceğini düşündürür. Aynı yazıda, Viyana'dan gelen malzeme aşağıdaki şekilde sınıflandırılır:[16]

Mineraller ve jeolojik örnekler: Anatomi profesörü ve saray müşaviri Dr. Hirtl'den 48 çeşit anatomik enjeksiyon [fiksasyon], spesimen ve preparasyon ile 24 mikroskopik parça; Profesör Hochstaetter'den 3 mineral örneği; Viyana İmparatorluk Jeoloji Müzesi direktörü Baron Frans Ritter von Hauer'den 175 jeolojik örnek; Viyana İmparatorluk Mineraloji Müzesi direktörü Dr. Czermak [Tschermak]'tan 117 mineral örneği; Dr. Hesser'den 60 mineral ve jeolojik örnek; Dr. Witlacil'den 50 maden filizi örneği; Maden Ocakları Müşaviri Foeterle'den Macaristan trakitlerinden (66 parça) ve Avusturya maden kömürü örneklerinden (128 parça) birer koleksiyon.

Jeolojik formasyon fosilleri: Baron Hauer'in hediye ettiği 506 parça büyük fosil örnekleri, 3699 parça

Darüşşafaka'nın *Tarih-i Tabii Dershanesi*. Darüşşafaka Müzesi No. 657

küçük fosil örnekleri; Dr. Czermak [Tschermak]'tan 2335 fosil örneği.

Bitki ve kemik fosilleri: Baron Hauer'in hediye ettiği 127 bitki fosili örneği ve 60 kemik fosili örneği.

Bitki örnekleri: Viyana Zooloji-Botanik Derneği'nden 300 herbaryum örneği; Viyana Botanik Bahçesi'nden 200 örnekten oluşan alpin bitkiler ve algler koleksiyonu; Dr. Witlacil'den 200 örnekli bir bitki koleksiyonu; Viyanalı botanikçi De Hetz'den 1000 türden oluşan bitki koleksiyonu; Rus Elçiliği'nin İmparatorluk Müşaviri Cumary'den 25 örneklik bir alg (su yosunu) koleksiyonu.

Böcek örnekleri: Viyana İmparatorluk Zooloji Müzesi Entomoloji Bölümünden 1642 örnek; Viyana Belediyesi Sekreteri ve Viyana Uluslararası Sergisi Genel Sekreteri'nden toplam 3658 adet böcek örneği; Dr. Hesser'den 500 örneklik bir koleopter (kınkanatlı böcek) koleksiyonu.

Dr. Hammerschmidt ayrıca, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'de, Viyana'daki kurum ve şahısların bağışı sayesinde yaklaşık 250 ciltlik bir kitaplık kurmuştur. Bu kitaplığa, Viyana'daki saray kitapçısı Braumüller tıp ve doğa tarihi eserlerinden oluşan, nefis bir şekilde ciltlenmiş 100 cilt kitap ve ayrıca balneoloji, tıp ve doğa tarihiyle ilgili 43 cilt kitap; Viyana İmparatorluk Jeoloji Müzesi Direktörü, aralarında İmparatorluk Jeoloji Enstitüsü tutanaklarının (*Jahrbuch der kaiserlich u. königlichen geologischen Reichsanstalt*) da bulunduğu 54 cilt kitap; Viyana Zooloji Botanik Derneği, 23 cilt kitap; Dr. Witlacil, doğa tarihi konusunda 30 ciltlik bir eser ile katkıda bulunmuştur.[17]

DR. HAMMERSCHMIDT'İN İSTANBUL VE ANADOLU'DAN TOPLADIĞI MALZEME

Dr. Hammerschmidt, 1870'de Bursa ve Uludağ'a (Keşişdağı) yaptığı geziden çok sayıda örnekle döner: 100 adet kaya örneği, 300 türe ait 1000 bitki örneği, 100 türe ait bir böcek koleksiyonu ve ipek böceği kozaları. Devoniyen formasyonlu İstanbul Boğazı kıyıları ve çevresine yaptığı gezilerden okulun müzesine çok sayıda kaya örneği ve 400 fosil örneği getirir. Daha sonra Kanlıca ve Arnavutköy'den 468 ve Baltalimanı'ndan 500 yeni fosil örneği toplar.[18]

Gerek Viyana'dan temin ettiği gerekse kendisinin Türkiye'den topladığı mineral ve diğer jeoloji örneklerinin sayısı 12.000'e yaklaşmıştır. Dr. Hammerschmidt'in devraldığı koleksiyonda 500 mineral ve kaya örneği bulunduğu göz önüne alınırsa, onun çalışma azmi ortaya çıkar. Viyana'dan gelen ve Uludağ'dan topladığı 1000 alpin bitki örneği birlikte değerlendirilse, tıp okulunun herbaryum örnekleri 2725'e ulaşır. Noë'nin kurduğu herbaryumunun örnekleri yandığına göre, Tıbbiye'ye 2725 örneklik bir yeni bir herbaryum kazandırmış demektir. Müzede daha önce bulunmayan ve Hammerschmidt'in temin ettiği böcek örneklerinin (100'ü Hammerschmidt'in Bursa'dan topladığı) toplamı 5300 kadardır.

Türk Kızılayı'nın da kurucusu olan Dr. Hammerschmidt, yukarıda sayısal olarak tanımladığı koleksiyonu birkaç sene içinde oluşturmuş; 1874 yılı ağustos ayında, İstanbul-İzmit yolunda fosil toplarken güneş çarpması sonucunda hayatını kaybetmiştir. Acaba, onun ölümünden sonra koleksiyon ne ölçü-

de gelişmiş ve akıbeti ne olmuştur? Abdullah Bey'in ölümü üzerine onun yerine zooloji hocalığına atanan Dr. Hüseyin Remzi, koleksiyonun sorumluluğunu da üstlenmiş olmalıdır. Henüz belgelenememiş ise de, koleksiyon 1908 veya 1909 yılında askeri ve sivil tıbbiyelerin Haydarpaşa'da birleşmesiyle oluşan Darülfünun Tıp Fakültesinden Beyazıt Zeynep Hanım Konağı'ndaki Darülfünun Fen Fakültesine geçmiş olabilir. Walther Penck ve Hamit Nafiz Pamir, Arziyat (Jeoloji) Enstitüsünü 1915'te Vefa'daki konakta kurdukları zaman, bu koleksiyondaki mineral, kayaç ve fosilleri Enstitü'ye almış olmalılar.[19] Vefa'daki konak 1918'de yanınca, koleksiyon da yok olmuştur.[20] Askeri Tıbbiye'nin entomoloji koleksiyonu Zeynep Hanım Konağı'ndaki Zooloji Enstitüsüne verilmiş ise, o da 1942 yangınında yanmış olmalıdır. Koleksiyonun günümüze gelmemesinin tek sebebi yangınlar ve yerleşim sorunu mudur? İlgisizlik, meraklı ve müzedeki örnekleri araştıran kişilerin yokluğu veya doğa koleksiyonlarının öneminin anlaşılamamış olması diğer sebepler arasında olabilir mi? Dr. Hammerschmidt; Türkiye'den topladığı fosil, böcek ve bitki örneklerinin duplikatlarını 1867'de Paris'te, 1873'te Viyana'da düzenlenen uluslararası sergilere göndermiştir. Viyana'daki fuara, 2000 devoniyen fosil örneği içeren ve 40 tablodan oluşan "Boğaziçi Faunası" sergisiyle katılmıştır. Örnekleri bugün Paris, Viyana ve Madrid doğa tarihi müzelerindedir. Dolayısıyla, Türkiye'deki kurumlara vermiş olduğu örnekler korunamamış, Avrupa kurumlarındakiler günümüze gelebilmiştir.

DARÜŞŞAFAKA'NIN "TARİH-İ TABİİ DERSHANESİ"

Dr. Hammerschmidt'in Askeri Tıbbiye'nin doğa tarihi müzesini kurmakla görevlendirildiği 1870'li yılların başında, Fatih'te, Haliç'e bakan bir tepe üzerinde Darüşşafaka'nın yeni binası yapılmaktadır. 1873'te tamamlanan binada aynı yıl öğrenime başlanır. Dördüncü sınıftan itibaren okutulan doğa bilimleri derslerini desteklemek için bir doğa tarihi koleksiyonu oluşturulur. Samanla doldurulmuş veya kimyasal sıvı dolu kavanozlarda korunan hayvan örnekleri zooloji derslerini; herbaryum örnekleri botanik derslerini, mineral ve kayaçlar da mineraloji ve jeoloji derslerini okuma ve ezberden öteye taşımış olmalıdır.

Koleksiyonun yer aldığı salona ait elimizde üç fotoğraf bulunmaktadır. Bunların en eskisi, Darüşşafaka Müzesi'ndeki "Tarih-i Tabii Dershanesi" yazısını taşıyan fotoğraf (No.664) olmalıdır. Müzedeki diğer fotoğraf (No.657) ise yazısız olup koleksiyon dolaplarını başka bir açıdan gösterir. *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*'nde (1913) fotoğraf olmamakla birlikte, bu mekânın adı "Tarih-i Tabii Müzesi" olarak geçer. *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi* (1927) başlıklı kitaptaki fotoğrafın altında "Müze" yazısı vardır. "Dershane" teriminin kullanılmış olması ve salonda uzun bir masa ve çok sayıda sandalyelerin bulunması, doğa bilimleri derslerinin bu mekânda işlendiğini gösterir.

Müzenin kurucusu, okulun doğa bilimleri hocası Miralay Dr. Hüseyin Remzi Bey'dir (1839?-1896). Askeri Tıbbiye'den mezundur ve Dr. Hammerschmidt'in ölümü üzerine aynı okulun zooloji hocalığına getirilmiştir. 1877-78 Rus Savaşı'ndan döndükten sonra, gönüllü olarak Darüşşafaka'nın zooloji derslerini ve okul hekimliğini üstlenir. Dolayısıyla, müzenin kuruluş çalışmaları 1878'den kısa süre sonra başlamış olmalıdır. İbrahim Edhem Paşa'nın herbaryum örneklerini Viyana sefareti (1879-1883) sırasında gön-

Darüşşafaka Müzesi'ndeki minerallerden örnekler. Fotoğraf: Feza Günergun, 21.06.2019

dermesi, müzenin kuruluşunun o yıllarda gerçekleştiğini düşündürür.

1913 tarihli *Cemiyet-i Tedrisiyye-yi İslamiye Salnamesi*'ndeki listeye göre müzeye bağışlanan örnekler şunlardır:

Mineral ve kayaçlar: Maliye Nazırı Yusuf Ziya Paşa'dan 308 parça mineral ve kayaç örneği (*madeniyat ve tabakatü'l-arz nümuneleri*); Adliye Nazırı Rıza Paşa'dan mineral örnekleri [sayısı bilinmiyor]; Darüşşafaka'nın eski müdürlerinden Hüseyin Paşa'dan 13 parça mineral (madeniyat) örneği; Viyana kökenli Lenoir & Foster firması müdürü Mösyö Hovac [Hlawaczek]'ten kutu içinde 38 parça mücevherat [kristal] taklidi ve akik örneği.[21]

Zoolojik malzeme: Adliye Nazırı Rıza Paşa'dan bir adet timsah başı; Bab-ı Seraskeri Bütçe Müdürü Cemal Bey'den deniz kirpisi ve beyaz mercan; Darüşşafaka müdürlerinden Hüseyin Paşa'dan farklı cinsten 6 parça doldurulmuş hayvan örneği; Viyana'lı Mösyö Aker'den hayvan örnekleri koleksiyonu (parça sayısı belli değil); eski Halep valisi Galip Paşa'dan büyük kaplumbağa kabuğu; Baytar kolağası Hakkı Bey'den Avrupa bülbülü; Muhasebat-ı Umumiye Dairesi Kâtibi Hayreddin Bey'den deniz mantarı; Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin kurucularından Tevfik Bey'den sünger örneği; Ateş Mahmud Paşazade Ali Bey'den sandık balığı iskeleti; Viyana'daki Lenoir & Foster adlı bilimsel aletler firması müdürü Max Hlawaczek'ten şişe içinde 9 parça işlem görmüş böcek ve hayvan örnekleri ve ayrıca kutu içinde kelebek örneği saklamak için 96 adet silindirik (?) şişe.[22]

Botanik malzemesi: Viyana Sefiri [İbrahim] Edhem Paşa'dan mükemmel hazırlanmış 295 adet bitki örneği; Telgraf Posta Nezareti Havalename Müdürü Mehmed Ali Bey'den 20 adet bitki örneği.[23]

DOĞA TARİHİ KOLEKSİYONU, DARÜŞŞAFAKA EĞİTİM KURUMLARI'NIN MASLAK KAMPÜSÜNDEKİ DARÜŞŞAFAKA MÜZESİ'NDE BULUNMAKTADIR. 19 MAYIS 2013 TARİHİNDE KAPILARINI ZİYARETÇİLERİNE AÇAN MÜZE, DARÜŞŞAFAKA LİSESİ 1952 MEZUNLARINDAN NAMİ GÖNENÇ'İN YAKLAŞIK BEŞ YIL SÜREN GÖNÜLLÜ ÇALIŞMALARI SONUCU DÜZENLENMİŞTİR.

Yukarıda adı geçen listede, müzede Darüşşafaka Dahiliye müdürlerinden Sadık Bey'in hediyesi olan bir mikroskop; Şura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa'dan gelen birer botanik ve jeoloji atlası; Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye üyesi Hüseyin Kazım (Kadri) Bey'in verdiği tarih-i tabii haritaları; Ressam Tekezâde Said Bey'in hediye ettiği ağaç kesitlerini içeren bir katalog ile bitki ve hayvanları tanıtan levhalar da bulunur.[24] Ayrıca, Asar-ı Atika Müzesi'nin [İstanbul Arkeoloji Müzesi] ilk müdürü, ressam Osman Hamdi Bey (1842-1910), eski eserlerden ve madeni paralardan oluşan bir koleksiyon bağışlar.[25] Kardeşi

Darüşşafaka Müzesi'nin doğa tarihi koleksiyonundan kimyasal sıvı içindeki hayvan örnekleri. Fotoğraf: Feza Günergun, 21.06.2019

Darüşşafaka Müzesi'nin doğa tarihi koleksiyonundan iki omurgalı iskeleti (küçüğü tavşan, büyüğü domuz) ve bir deniz kabuğu
Fotoğraf: Feza Günergun, 21.06.2019

Halil Ethem Bey'in (Eldem, 1861-1938) müzeyi "ihya ettiği" kaydedilir.[26] Babaları İbrahim Edhem Paşa'nın Viyana'dan gönderdiği herbaryum, az sayıda örnek içerse de bir ortaöğretim kurumunun botanik dersleri için yeterlidir.

1927'de *Darüşşafaka Türkiye'de İlk Halk Mektebi* adlı eserde koleksiyon hakkında şu bilgiler verilmiştir:[27]

> Muhtelif cinsten 1600 parça levha ve muhtelif nümuneleri. İçinde 117 nebatat ve tabakat, 325 hayvanat ve sınaat levhaları, 240 mücessem hayvanat nümuneleri, 120 mücessem haşeb nümuneleri, 850 kadar da muhtelif maden vesaire nümuneleri mevcut olup ... 57 muhtelif kuşlar ve hayvanat nümuneleri (müessisin tarafından), 8 iskeletler, 122 asâr-ı atika (Müzeler müdürü Halil Edhem Bey tarafından) meskukata ait olanlar hariçdir, 716 madeniyat ve tabakata aid nümuneler (müessis-i evvel Yusuf Ziya Paşa tarafından) 101 haşeb-i nesci numuneleri (keza).

1913 ve 1927 listelerine göre bağışçıların hepsi Osmanlı Devleti'nin sivil veya askeri bürokratıdır. Kuruluş aşamasında, müzeye katkı beklendiği Cemiyet-i Tedrisiyye-yi İslamiye üyelerine ve üst düzey bürokratlara duyurulmuş olmalıdır. Tek yabancı bağışçı, bir Avusturya firması olan Lenoir & Foster'dir. Bu özel firma, Dr. Hammerschmidt'in örnek temin ettiği kurumlar arasında değildir. Herbaryumu göndermiş olan Viyana Sefiri İbrahim Edhem Paşa vasıtasıyla müzeye örnek bağışlamış olabilir.

1913 ve 1927 listeleri ile bugün Darüşşafaka Müzesi'nde mevcut örneklerin karşılaştırmalı incelenmesi, şüphesiz yeni bilgiler sağlayacaktır. Örneğin bugün müzede, içinde *Deilephila elpenor*, *Bombyx quercus* gibi kelebek türlerinin isimlerini taşıyan etiketlerin bulunduğu bir Lenoir & Foster kutusu vardır. İçinde hiç kelebek bulunmasa da kutu Viyana'dan kelebek örneklerinin geldiğini kanıtlar. İncelemeler, Yusuf Ziya Paşa'nın gönderdiği mineral örneklerinin kaynağını belirleyebilir. Müzede "Comptoir minéralojique et géologique F. Psaini [Felix Pisani], Paris, rue de l'Ancienne-Comédie, 29" yazılı etiketlerin bulunması, bir kısım mineral örneklerinin Fransa'dan geldiğini gösterir. Doğa tarihi levha ve haritalarının, doldurulmuş kuşların ve omurgasız iskeletleri de yabancı kaynaklı olmalıdır. Diğer taraftan, Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Haşerat-ı Ziraiyye Muallimi Mehmed Süreyya Bey, 1914 yılında cam kutu içinde elma ağaçlarına zarar veren *Shizoneura lanigera* Hausmann adlı böceği tanıtan çizim ve hastalıklı ağaç örnekleri göndermiştir. Bu örnek, Türkiye kökenli bazı malzemenin de varlığını kanıtlar. Acaba büyük kaplumbağa ve timsah başı nereden gelmiştir? İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü yüksek lisans öğrencilerinden Özge Hazar'ın müzedeki malzemeyi ve tarihini konu alan

tez çalışmasının yeni bilgiler sağlaması beklenmektedir.

Doğa tarihi koleksiyonu, Darüşşafaka Eğitim Kurumları'nın Maslak kampüsündeki Darüşşafaka Müzesi'nde bulunmaktadır.[28] 19 Mayıs 2013 tarihinde kapılarını ziyaretçilerine açan müze, Darüşşafaka Lisesi 1952 mezunlarından Nami Gönenç'in yaklaşık beş yıl süren gönüllü çalışmaları sonucu düzenlenmiştir. Mineral örnekleri Prof. Dr. Okay Eroskay (İstanbul Kültür Üniversitesi), fosil örnekleri Prof. Dr. İzver Özkar Öngen (İstanbul Üniversitesi) tarafından kısmen incelenmiştir.

ASKERİ TIBBİYE VE DARÜŞŞAFAKA KOLEKSİYONLARI: KISA BİR KARŞILAŞTIRMA

Bugünkü bilgilerimiz ışığında, 1840'lı yıllarda kurulan Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin *Nümunehanesi*, Türkiye'nin ilk; 1870'li yılların sonuna tarihlendirilen Darüşşafaka'nın *Tarih-i Tabii Dershanesi / Müzesi*, ikinci doğa tarihi müzesidir. Her ikisi de ortaöğretim öğrencilerin eğitimine yönelik olarak kurulmuştur (Tıp okulunun hazırlık sınıfları ortaöğretime denk gelmektedir). Birinci koleksiyon, askeri bir kurum içinde Avrupalı uzmanlar (Noë ve Dr. Hammerschmidt) tarafından, ikincisi ise, sivil bir kurumda bir Türk hekim (Dr. Hüseyin Remzi Bey) tarafından oluşturulmuştur. Tıp okulunun koleksiyonunda, kurucularının İstanbul ve Anadolu'da yaptıkları gezilerde topladıkları bitki ve mineral örnekleri bulunurken, Darüşşafaka'da benzer bir durumla karşılaşılmaz. Diğer taraftan, Askeri Tıbbiye'nin doğa tarihi müzesi, bir benzerini Darüşşafaka'da açması için Dr. Hammerschmidt'in selefi Dr. Hüseyin Remzi Bey'e örnek teşkil etmiş olabilir.

Askeri Tıbbiye'nin koleksiyonu, 12.000 örneğe ulaşırken, Darüşşafaka'nın koleksiyonu 1927 tarihli bir kaynağa göre 1600 örnek içermektedir. Tıbbiye'nin koleksiyonu, bilindiği kadarıyla günümüze gelememiş ise de, Darüşşafaka koleksiyonu sayıca azalmış ve yıpranmış olmasına rağmen bugün yaşamaktadır. Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı okullarda (İstanbul Saint Joseph, Saint Benoit vd.) doğa tarihi koleksiyonları olduğu bilinmektedir.[29] Şahısların elinde olabilecek koleksiyonlar da belirlendiğinde, daha gelişmiş bir resim ortaya çıkabilir. Yine de Türkiye'deki koleksiyonların sayı ve çeşit bakımından Avrupa'dakiler ile boy ölçüşebileceği şüphelidir. Bunun olası sebebi, Osmanlı döneminde doğanın incelenmesinin önemi ve yararının yeteri derecede kavranmamış ve bu alana kaynak ayrılamamış olmasıdır. Okulların dışında doğa araştırmalarının verilerinin paylaşılabileceği kurum ve derneklerin olmaması da ülkemizde doğa tarihi müzelerinin gelişimini geciktirmiştir.

FEZA GÜNERGUN - İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ, BİLİM TARİHİ BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Bu terimler Türkçe'ye *merak / hayret uyandıran, şaşılacak, harikulâde, ilginç, tuhaf, acayip, garip* veya *nadir* nesneler odası olarak çevrilebilir.
2 Feza Günergun, "The Ottoman Ambassador's Curiosity Coffer: Eclipse Prediction with De La Hire's "Machine" crafted by Bion of Paris," *Science between Europe and Asia*, ed. F. Günergun ve D. Raina içinde (Dordrecht - Heidelberg - London - Newyork: Springer, 2011), 103-123 (s.112-113).
3 Turhan Baytop, *Anadolu Dağlarında 50 Yıl*. İlaveli ikinci bs. (İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2001), 40.
4 Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin doğa tarihi müzesiyle ilgili olarak burada verilen bilgiler, yazarın daha önceki bir yayınından, bazı ilaveler yapılarak derlenmiştir. Müzenin koleksiyonunu, 1872 yılında müzenin yönetimine getirilen Dr. C. E. Hammerschmidt'in 1872'de yayımlanan raporu (dipnot 9) çerçevesinde tanıtmaktır. Bkz. Feza Günergun, "Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 11, 1-2 (2009-10): 337-344.
5 *Takvim-i Vekayi*, Def'a 180, 6 Rebiülahir 1255 (19 Haziran 1839),s.2
6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.}MKT 49-22, 3 Ramazan 1262 / 25 Ağustos 1846.
7 Baytop, *Anadolu Dağlarında*, 40.
8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, a. g. belge.
9 Asuman Baytop, "Wilhelm Noë (1798-1858) ve Türkiye Bitkileri Koleksiyonu," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 13, 2 (2012): 23-30.
10 Baytop, *Anadolu Dağlarında*, 41.
11 Abdullah Bey [Hammerschmidt], "Le Musée d'histoire naturelle de l'École impériale de médecine de Constantinople," *Gazette médicale d'Orient* 16, 3-4 (Juin-Juillet 1872): 33-42 (s. 33-34).
12 Feza Günergun ve Nuran Yıldırım, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'ye Getirdiği Eleştiriler (1857-1867)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 19-63 (s. 45).
13 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Sene 1290 / 1873, s.123;Sene1291/ 1874, s. 123.
14 Abdullah Bey, a.g.m., 33.
15 W. F List, A. Kernbauer ve T. Kenner, "Karl E. Hammerschmidt Humanist, Naturwissenschaftler und Narkosepionier," *Der Anaesthesist* 47, 1 (1998): 65-70, https://doi.org/10.1007/s001010050525; A. M. Celal Şengör, "İstanbul'daki Jeolojik Çalışmaların 1933'deki İstanbul Üniversitesi Reformu'na Kadarki Kısa Tarihçesi," *İstanbul'un Jeolojisi Sempozyumu III*, 7-9 Aralık 2007, *Bildiriler Kitabı* (İstanbul: TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, 2010), 1-19.
Günergun, Feza und Şengör, A. M. Celal. "Ein Österreichischer Flüchting begründet die Geologie in der Türkei: Dr.jur. Dr. med. Karl Eduard Hammerschmidt / Abdullah (1800?-1874)," 10. Tagung der Österreischichen Arbeitsgruppe "Geschichte der Erdwissenschaften," Wissenschafthistorischer Workshop – Geogeschichte und Archiv, 2. Dezember 2011, Wien, Beiträge, ed. J. Seidl & B. Hubmann, Berichte der Geologischen Bundesanstalt, 89 (Wien Dezember 2011), 13-19. http://www.landesmuseum.at/pdf_frei_remote/BerichteGeolBundesanstalt_89_0013-0019.pdf
16 Abdullah Bey, a.g.m., 34, 37, 38, 39, 40.
17 a.g.m., 41-42.
18 a.g.m., 35-36.
19 Darülfünun Fen Fakültesi Arziyat Enstitüsü'nün kurucusu Walther Penck 1915'te İstanbul'a geldiğinde, derslerde yararlanmak üzere taş, maden ve fosillerden oluşan bir koleksiyon meydana getirmişti. Bu koleksiyonun, kısmen 'mevcut koleksiyonlardan' kısmen de bağış olarak temin edilen malzeme ile oluşturulduğu ifade edilmiştir. Bkz. Yalçın, Mehmet Namık und Penck, Gerhard Walther. "Auf den Fussspuren eines deutschen Geowissenschaftlers in Istanbul (1915-1918): Prof. Dr. Walther Penck," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 1-58. (s. 46, 47). Dolayısıyla, Mekteb-i Tıbbiye müzesindeki mineralojik ve paleontolojik malzemenin 1918 yangınına kadar yaşamış olması muhtemeldir. Elimizde bu müzelere ait hiçbir envanter defteri olmadığından daha kesin bir şey söylemek mümkün olmamaktadır.
20 İzver Özkar Öngen. Tıbbiye'deki koleksiyonun 1900 yılında Darülfünun'un kurulmasıyla Fen Fakültesi Jeoloji Enstitüsü'ne verildiğini, II. Abdülhamid'in koleksiyonundan gelen kıymetli taş, maden ve fosil koleksiyonuyla zenginleştirilip Vefa'daki konakta muhafaza edildiğini ve 1918 Vefa yangınında yanarak yok olduğunu yazmaktadır. Bkz. İzver Özkar Öngen, *İstanbul Üniversitesi Jeoloji Müzesi ve Bilimsel Koleksiyonları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, 2015), 20-21.
21 *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*. Darülhilafetü'l-aliyye: Matbaa-i İslamiye, Muharrem 1332 (Kasım-Aralık 1913), s. 163, 165.
22 *a.g.e.*, s. 163-165, 167, 168, 171.
23 *a.g.e.*, s. 163, 165.
24 *a.g.e.*, s. 165, 168, 169.
25 *a.g.e.* s.171.
26 *a.g.e.* s.180.
27 Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri ve Ali Kâmi, *Darüşşafaka – Türkiye'de ilk Halk Mektebi* (İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1927), 41; Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri ve Ali Kâmi. *Darüşşafaka – Türkiye'de ilk Halk Mektebi* (İstanbul, Evkâf-ı İslamiye Matbaası 1927) baskısından yay. haz. Mehmet Kanar (İstanbul: Darüşşafakalılar Derneği, 2000), 43.
28 Darüşşafaka Müzesi. https://www.darussafaka.org/hakkimizda/kurumlarimiz/muzelerimiz/darussafaka-muzesi. Erişim 24.7.2019. Koleksiyon, Müze Müdürü Yeşim Temel'den <yesim.temel@darussafaka.org> randevu alınarak ziyaret edilebilir.
29 Saint Joseph Lisesi'nin zooloji koleksiyonu için bkz. Şennur Şentürk, *Nuh'un Gemisi Beyoğlu'nda / L'Arche de Noë à Beyoğlu* (İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 1998). Herbaryumu örneklerinin fotoğraflarını içeren bir çalışma için bkz. Mehmet Sakınç, *İstanbul Saint Joseph Lisesi Tarihi Bitki Koleksiyonu*, 2 cilt (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013). Saint Benoît Lisesi'ndeki herbaryumu için Jean-François Pérouse'un girişimiyle 2018'de bir ön inceleme yapılmış ancak raporu yayınlanmamıştır. Bu okuldaki Georges Vincent Aznavour koleksiyonu için bkz. Asuman Baytop, J.V. Aznavur (1861-1920), "İstanbul Bitkileri Koleksiyonu ve Yayınları," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 13, 2 (2012): 31-40.

TİMAŞ TARİH'TEN
BİRBİRİNDEN EŞSİZ YENİ KİTAPLAR

Kısa Birinci Dünya Savaşı Tarihi ve ***Kısa II. Dünya Savaşı Tarihi*** kitaplarının yazarı İlkin Başar Özal, ***İstihbaratın Kısa Tarihi / Gölge Oyunu*** isimli yeni eserinde, antik dönemlerden günümüze istihbarat tarihini ana hatlarıyla ve daha önce pek duyulmamış ilginç örneklerle ortaya koyuyor. Eski çağlardan başlayarak istihbarat faaliyetlerine değinen yazar, Amerikan İç Savaşı'ndan Napolyon Savaşlarına, oradan da 19. ve 20. yüzyılda istihbarat tarihinin geçirdiği evrimlere yoğunlaşmaktadır. Eser, geçmişten günümüze istihbarat tarihini ilgi çekici örneklerle geniş bir perspektifle okuyucunun önüne koymaktadır.

Tarihçi Erdal Küçükyalçın "Kılıcın Efendileri" adlı yeni bir seriyle okuyucusuyla buluşuyor. Bu serinin ilk kitabı Japon tarihini şekillendiren savaşçı sınıf samuraylar... Giyimleri kuşamları, yaşama biçimleri ve hayat felsefeleriyle toplumumuz tarafından oldukça merak edilen savaşçı gruptur samuraylar. Bu kitap, samurayları kuruluş felsefesi, inanç felsefesi ve toplumsal konumlarıyla inceleyen çok önemli bir eser. Erdal Küçükyalçın ise Osmanlı-Japon ilişkileri üzerine verdiği konferanslar ve yaptığı çalışmalarıyla bilinen bir isim. Her türlü tarih okuyucusunun ilgisini çekecek mükemmel bir çalışma.

Mehmet Dilbaz, ***Kaybolan Tarihin Peşinde*** ismini verdiği çalışmasında İmparatorluk coğrafyasının bilhassa son payitaht İstanbul'un zaman içinde nasıl bir dönüşüm geçirdiğini anlatıyor. Hazin ve hüzünlü fotoğraflarla hatıraları hatırlatan ***Kaybolan Tarihin Peşinde***, eski İstanbul'un kendini gizlemiş yüzlerini gösteriyor. Bu kitapta, Tanpınar'ın "Kaybolan şey, bir hayat tarzı bütün bir dünyaydı..." diye andığı 'ikinci zaman'a yolculuklara çıkacaksınız. Dilbaz'ın anlatımlarıyla İstanbul'un bir masal kuşu olup, avuçlarımızdan nasıl uçup gittiğine şahit olacaksınız.

TİMAŞ

timas.com.tr timastarih

iyi ki kitaplar var...

KAYIP BİR MÜZENİN İZİNDE:

Robert Kolej'in Bilimsel Koleksiyonları

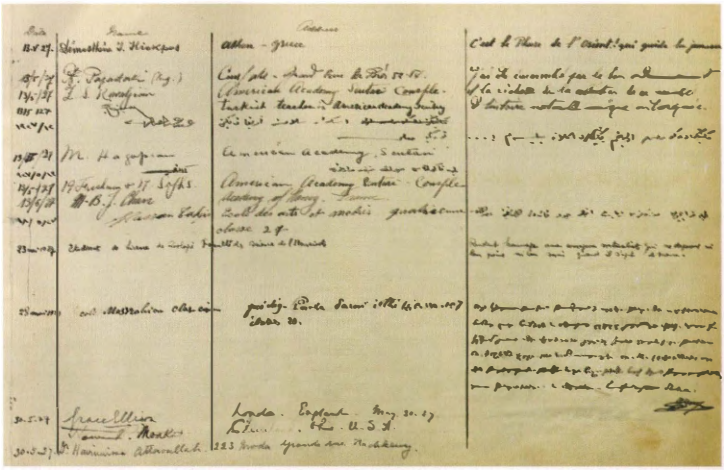
NURÇİN İLERİ

19. YÜZYILIN POZİTİVİST, MATERYALİST VE EVRİMCİ DÜŞÜNCESİNİN DE İZLERİNİ TAŞIYAN BU MÜZELER, BİR YANDAN FARKLI VE EGZOTİK OLANA İLGİYİ PEKİŞTİRİRKEN, BİR YANDAN ONU SEYREDENLER İÇİN ŞAŞKINLIK VE HAYRANLIK UYANDIRICI GÜÇTEYDİLER. BU MÜZELER, TIPKI ROBERT KOLEJ DOĞA TARİHİ MÜZESİ ÖRNEĞİNDE OLDUĞU GİBİ BİLİMSEL BİR ANLATI SUNMA ÇABASININ ÇOK ÖTESİNE GEÇTİLER. DOLAYISIYLA BU İLİŞKİLER AĞINI VE MÜZE MEKÂNLARINI ANLAMAYA ÇALIŞIRKEN, OSMANLI TOPRAKLARINDA BULUNAN EĞİTİM KURUMLARINI, POLİTİK VE KÜLTÜREL ANLAMDA DA KÜRESEL BİR BÜTÜNLEŞME SÜRECİNİN PARÇASI OLARAK NASIL DEĞERLENDİRECEĞİMİZ SORUSUNUN PEŞİNE DÜŞMEK GEREKİR.

2017 yılında Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi tasnif, kataloglama ve dijitizasyon çalışmalarını yürütürken, üniversitenin Kültürel Miras Müzesi'nde muhafaza edilen Scott Ailesi Koleksiyonu'na ait evrak içinde bir müze ziyaretçi defteri çıktı karşımıza.[1] 19 Ocak 1927'den 1940'lı yıllara kadar yedi yüzü aşkın kayıt içeren bu defterde müzenin ziyaret edildiği tarihler, ziyaretçi isimleri, bu ziyaretçilerin hangi kurum veya şehirden geldikleri, meslekleri ve müze ile ilgili izlenimleri yer alıyordu. Robert Kolej öğrencileri müzeyi sıkça ziyaret etmişlerdi.[2] Örneğin, 1932 yılında Jack Maya isimli bir Robert Kolej öğrencisi "Tür tür hayvanat, böcekler, kuşlar ves. beni derinden etkiledi. Geleceği hayal ediyorum da... Sanırım Robert Kolej Müzesi en hayranlık uyandırıcı müzelerden biri olacak," diye yazmıştı deftere. Aynı sene Sezai Şadi adlı başka bir öğrenci ise müzeye hayranlığını şu kelimelerle dile getirmişti: "Eminim ki College Müzesi şehirde bulunan kıymetdar müzelerden biridir. Gördüğüm intizam şayana takdirdir. Müzenin tertibine yardım edenleri tebrik etmeği vazife bilirim."[3]

Sadece kolej öğrencileri değil; Gedikpaşa Amerikan Okulu, Galatasaray Mektebi, Arnavutköy Ermeni Mektebi, Kabataş Erkek Lisesi, Haydarpaşa Tıbbiyesi, Kızıltoprak Güzel Sanatlar Lisesi; deniz, ziraat ve muallim mektepleri ve askeri mekteplerden pek çok öğretmen ve öğrenci de müzeyi ziyaret etmişti. 1937 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin müze hakkındaki izlenim ve düşünceleri şöyleydi: "Miss Angel'in hazırladığı müzeyi büyük bir zevkle seyrettik. Hayvanların tahnit edilişini ve onlara verilen pozları mükemmel bulduk. Büyük bir sanat ve emek eseri olan bu müzenin emektarı Sayın Bayan Angel'e sonsuz saygılar..." Pek çok ziyaretçide büyük beğeni ve hayranlık uyandıran bu müze 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Robert Kolej'de oluşmaya başlamış Doğa Tarihi Müzesi'ydi.

Hiç şüphesiz nebatat veya hayvanata olan ilgi ve merak 19. yüzyıl öncesinde de yaygındı ancak yüzyıl başından itibaren eğitim ve tıp kurumlarında yaygınlaşmaya başlayan fen bilimleri derslerine yardımcı olması amacıyla numune toplama, tanımlama, koruma altına alma ve bilimsel içerikli yöntemler kullanılarak bu numuneleri teşhir etme önem kazanmaya başladı. Özellikle Sanayi Devrimi sürecinde ulaşım ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla seyahat eden sadece insanlar ve sermaye değil, aynı zamanda bilimsel bilginin kendisiydi. Gerek kolonyalist bir bağlamda gerek pozitivist ve materyalist fikirlerin peşinde insanlar farklı coğrafyalar ve türlerden haberdar olduklarında, kendi türleri dışında kalan biyoçeşitliliği anlama çabası içine girdiler. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısını sarsan evrim kuramı ve buna dair tartışmalar da doğadaki biyoçeşitliliği anlama çabasında oldukça etkili oldu. Mehmet Ö. Alkan, Avrupa'da 1859 yılında yayımlanan Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eserinin etkilerinin Osmanlı'ya kısa sürede ulaştığını belirtir. Alkan'ın ayrıntılı bir biçimde aktardığı üzere, evrim kuramıyla ilgili tartışmalar 1860'lı yılların sonundan itibaren Osmanlı entelektüelleri ve bilim insanları tarafından

Müze Ziyaretçi Oefteri'nden bir sayfa. Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi (BUADM)

takip edilmeye başlamış, üzerine çeşitli düşünce yazıları üretilmiş ve tartışmalar Osmanlıcaya çevrilerek gazetelerde yer almıştı.[4] Bu yüzyılda kitlesel tüketim çağının ürünü yeni temsil biçimlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte farklı, egzotik, şayan-ı dikkat şeylerin modern teşhir teknikleriyle sunulmaya başlaması, doğanın bağrından kopup gelen ve tıp eğitiminin bilimsel koleksiyonlarında yer alan numunelere de ilgiyi artırmış, bu ise tabii bilimler için önemli olduğu düşünülen koleksiyonların oluşturulma ve teşhir edilme süreçlerini de etkilemişti.[5] Peki bu bağlamda bir zamanlar Robert Kolej'de kurulan Doğa Tarihi Müzesi'nin hikayesi nedir?

KOLEJ MÜFREDATI

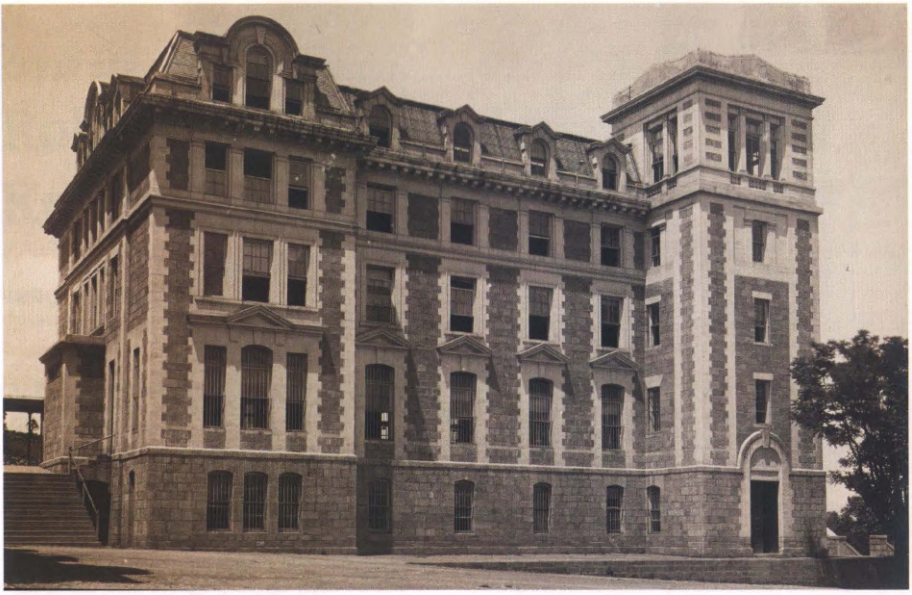
1863 yılında New Yorklu bir tüccar ve hayırsever olan Christopher R. Robert'in (1802-1878) mali desteğiyle Cyrus Hamlin (1811-1900) tarafından kurulan Robert Kolej, eğitime Bebek'te Seminer Okulu adıyla anılan evde başladı. 1868 yılında Rumelihisarı sırtlarında, günümüzde Boğaziçi Üniversitesi Güney Kampüs'ün yer aldığı alanda, kolejin en eski binası Hamlin Hall'un (bugün I. Erkek Yurdu ve öğrenci kulüplerinin bulunduğu bina) temelleri atıldı ve 1871'de Robert Kolej bu binaya taşındı.[6]

Kolejin eğitim anlayışı, Cyrus Hamlin'in görüşleri ve idealleri doğrultusunda şekillenmişti. Ancak Hamlin ile kolejin mütevelli heyetinin görüşleri zaman zaman çelişiyordu. Hamlin koleji Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecine katkı sağlayacak ve bu süreci şekillendirecek kişileri yetiştiren bir eğitim kurumu olarak hayal ederken, mütevelli heyeti için kolej "yerli Protestan hizmetkar yetiştirme" projesinin bir parçasıydı.[7] Seküler bir eğitim zihniyetini sahiplenen Hamlin, bu hedefine ulaşmak için İngilizce ve temel/pozitif bilimlere ağırlık verecek şekilde ders müfredatının düzenlenmesini sağladı. Kolejin ikinci yöneticisi George Washburn (1833-1915) ve üçüncü yöneticisi Caleb Frank Gates (1857-1946) dönemlerinde müfredat yeniden düzenlendi. Özellikle Gates döneminde kolejin eğitim programı 20. yüzyılın "ilerlemeci" zihniyeti tesirinde, teknik ve dile dayalı liberal eğitimi teşvik edici şekilde hazırlandı.[8]

Robert Kolej eğitim programı hem ulusal hem de uluslararası standartlara uygun bir biçimde, öğrencilerin teorik ve pratik uygulamaları bir arada gerçekleştirebileceği şekilde kurgulanmıştı. Kolejin temel fen bilimleri müfredatında yer alan dersler; tabii bilimler, fizik, kimya, jeoloji ve madencilik olarak beş ders halinde; zooloji, botanik, biyoloji, fizyoloji ve astronomiye dair tartışmalar ve çalışmalar da dahil edilerek verilmekteydi. Bu dersler aracılığıyla, öğrencilerin gözlem yapma, ayırt etme kabiliyeti kazanmaları ve etraflarındaki nesnelere ilgi duymaları hedeflenmişti. George Washburn'un bir raporda belirttiği üzere, "üçüncü sınıflara laboratuvar çalışmalarında çeşitli fizik ve elektrik deneyleri öğretiliyor ve ölçümler yaptırılıyor, botanikle ilgili tasnifler gösteriliyordu. Dördüncü sınıfta ise temel biyoloji ve tek hücreli yaşam biçimi öğretiliyor, hücre üzerine ve mikroskopla çalışmalar yapılıyor"du.[9] 1905'te, biyoloji dersinin müfredatı insan psikolojisi, bitkibilim ve hayvanbilim disiplinlerini de içeren ayrı bir ders olarak düzenlendi.[10] Jeoloji ve mineraloji derslerinde ise kayalar ve mineraller tasnif edilmeye çalışılmış; bunu yaparken kolejdeki fosil ve mineral örneklerinin bulunduğu koleksiyonlar, diyagramlar ve modellerden faydalanılmıştı.[11]

BİLİMSEL KOLEKSİYONLAR

İlk başta Bebek'te eğitim faaliyetleri yürütülen binada sergilenen fosil, taş ve maden numuneleri okulun Hamlin Hall'a taşınmasından sonra yeni binaya gönderilmişti. 1892 yılında fen ve bilim laboratuvarlarının bulunduğu Albert Long Hall'a (bugün Büyük Toplantı Salonu) taşınan bilimsel koleksiyonlar, 1900'lerin başında ise George Washburn Hall'un (bugün İktisadi ve İdari Bilimler Binası) dördüncü katına nakledildi. Bu arada gerek kolej kütüphanesi gerekse müze koleksiyonları her geçen yıl büyüyordu.

Washburn Hall. Columbia Üniversitesi, Robert Kolej, Nadir Eserler Koleksiyonu, 1921 öncesi (CU-RBML). Görsele Boğaziçi Üniversitesi Arşiv ve Dokümantasyon Merkezi (BUADM) aracılığı ile ulaşılmıştır

Bu müzede bulunan bilimsel koleksiyonlar üzerine çalışan Eşref Sakarya, 1979'da kaleme aldığı yayımlanmamış bir makalesinde müzenin kuruluş tarihinin 1863-1871 arası olduğunu iddia eder.[12] Kolejin ikinci yöneticisi George Washburn de 1896'da yazdığı raporda müzenin kolej açıldıktan 6 yıl sonra faaliyete geçtiğini belirtir ki bu da 1869 tarihine rast geliyor.[13] Washburn ayrıca 1872 yılında Bay Remington'un bağışlarının bir kısmı ile zooloji müzesi kurmak için adım attıklarını, koleksiyon için Türk kuşlarının satın alındığını ve şehirde bunun başka bir örneği olmadığını söyler.[14] Koleksiyonlarla ilgili ilk net bilgi ise kolejin 1878-1879 kataloğunda yer alır:

> Kolejin bilimsel koleksiyonları oldukça ilgi çekici ve önemli. Geniş ve zengin jeoloji ve maden türlerinin yanı sıra İstanbul ve civarlarında bulunan maden ve fosillerin bütününün koleksiyonlar arasında olduğunu söyleyebiliriz. Ornitoloji (kuşbilim) dolabı Türkiye kuşlarından yaklaşık 700 türü içeriyor ve Avrupa'nın dört bir yanından bilim insanlarının ilgisini çekmekte. Diğer bilimsel koleksiyonlar New York'tan Bay Remington'un

Bertram V. D. Post öğrencileriyle bir arada, önde oturanlar arasında sol baştan beşinci, 1921
CU-RBML. Görsele BUADM aracılığı ile ulaşılmıştır

finansal bağışlarıyla zenginleşmeye devam ediyor.[15]

1893 yılı kataloğuna göre, müzede eğitim amaçlı kullanılmak üzere zengin ve iyi seçilmiş bir fosil, taş ve maden koleksiyonu; Anadolu'dan 800'e yakın doldurulmuş kuş türü ve Boğaz'dan 100'e yakın doldurulmuş balık türü bulunmaktaydı.[16] Büyük ölçüde kolejdeki öğretmenlerin ilgileriyle şekillenen müzedeki koleksiyonların profesyonel bir çalışma alanına dönüşmesinde botanik ve zooloji öğretmeni Bertram Van Dyke Post (1871-1960) ve yardımcısı Angele Yemenidjian önemli rol oynadı.

Tahnit edilmiş kuş örnekleri (tarihsiz)
CU-RBML. Görsele BUADM aracılığı ile ulaşılmıştır.

Dr. Post'un babası Dr. George E. Post (1838-1909), Evangelist bir misyoner cerrah ve botanikçiydi. Beyrut Amerikan Üniversitesindeki tıp bölümünün geliştirilmesinde büyük katkısı olmuş; bunun yanı sıra Suriye, Filistin ve Sina'nın florasına dair de bir çalışma yürütmüştü. Suriye'de doğan ve Amerikan ve Fransız okullarında eğitim gören Bertram V. D. Post ise Lawrenceville okulundan mezun olduktan sonra 1893 yılında bir sinir krizi geçirerek on yedi ay kadar akıl hastanesinde kalmak zorunda kalmıştı. İyileştikten sonra Suriye'ye dönen Post, bir yıl boyunca babasına yardım amacıyla botanik keşiflere katılmış ve bu sayede bitkibilime ilgi duymaya başlamıştı. Bunun üzerine Beyrut Üniversitesinde tıp eğitimi alan Post, ardından Paris'te ve John Hopkins Üniversitesinde çalışmalarına devam etti. 1904 yılında ise Robert Kolej tarafından gelen öğretmenlik teklifini kabul ederek 1940 yılında emekli olana kadar botanik ve zooloji öğretmeni ve müze koordinatörü olarak kolejde çalıştı.[17] Angele Yemenidjian ise Dr. Post'un yardımcısı olarak çok uzun bir süre müzede tasnif, kataloglama ve tahnit çalışmalarında bulunmuştur.

Dr. Post'un ünlü bir botanikçi olan babası George E. Post ve yerel bir koleksiyoncu olan Georges V. Aznavour (1861-1920) ile birlikte Anadolu ve Suriye'den topladığı bitkiler, 20. yüzyılın başında kolejin herbaryum koleksiyonunu ileri bir seviyeye taşıdı. 1906-1907 raporunda bu gelişmeler şu şekilde aktarılır:

> Müzenin değeri hem müzeye yapılan katkılarla hem de içeriğin etiketleme sisteminin değişmesiyle bu yıl oldukça arttı. Dr. Post Anadolu ve Suriye'den, kendi koordinatörlüğünde dikkatli bir şekilde tanımlanmış bitki koleksiyonu getirdi. Aynı zamanda koleksiyona tahnit edilmiş kuşlar da ekledi. Böcek koleksiyonunun oluşmasında ise Bay Forbes iyi bir başlangıç yaptı. Prof. Ormiston ise jeolojik türlerin tanımlamalarını yeniden organize etti. Müze ziyaret için çekici hale geldi, ayrıca öğretmenlere değerli bir yardımcı.[18]

Zaman içinde müzedeki bilimsel koleksiyonlar takas, bağış ve satın alma yoluyla zenginleşti. 1907 yılında Napoli Körfezi'nden 80 ayrı deniz hayvanı (omurgasız) türü;[19] 1909 yılında ise bir köpek balığı iskeleti müzeye dâhil oldu.[20] 1910 yılında ise Boyacıköy'de yakalanan bir su samuru ve Bay Heizer ve Dr. Rhoades tarafından Alemdağı'ndan getirilerek müzeye kazandırılan, vahşi yaban domuzu müzeye eklendi.[21] 1910 yılı itibarıyla müze artık hayvanbilim, bitkibilim ve jeoloji müzeleri olmak üzere üç bölüme ayrılmış; fosiller de ait oldukları bölümlerde sergilenmeye başlanmıştı.

1911-12 akademik yılında, Türkiye'de bulunan kelebek numuneleri ile Cava'da bulunanlar takas edildi. Bulgaristan'dan getirilen Alman tahnitçi Dr. Jakish, kuş ve balık koleksiyonunun bakımını yaparak, temizledi ve dezenfekte etti. Aynı yıl koleksiyona bir pelikan ve su aygırı bağışlandı. Ayrıca Doğu Anadolu'dan toplanan 750 numune ve Karpat Dağları'ndan ve Ağrı Dağı'ndan toplanan 250 numune de herbaryum koleksiyonuna eklendi.

Bertram V. D. Post, 1912-13 yılına ait raporu ilk defa müze küratörü sıfatıyla kaleme aldı. Rapora göre, tahnit edilerek sergilenen hayvanların bir mizansen içinde sunulması ziyaretçilerin oldukça ilgisini çekmişti. Bir tarafta leşi üzerinde bir akbaba, bir tarafta küçük kuşlar tarafından saldırıya uğrayan bir puhu kuşu, bir tarafta bedeniyle sarmaladığı tavşanı yemek üzere olan kafası dik ve çenesi açık bir piton. Memelilerin yer aldığı başka bir odada beyaz ayı ve yavrusu, bir alageyik ve yavrusu, antilop ve dişi karaca, büyük vahşi bir ayı yer almaktaydı. Bir kaplanın ve boğa yılanının kafatası ise osteoloji koleksiyonu için satın alınmıştı.[22]

1914 yılında savaş koşulları yeni numune toplamaya el vermemiş olsa bile müzede ufak gelişmeler oldu. Örneğin bir karabatak grubu su birikintisi içinde yüzerken, dalarken ve uçarken, adeta can-

Robert Kolej Doğa Tarihi Müzesi'nde, Bayan Angele Yemenidjian Herbaryum Koleksiyonu için bitkileri hazırlarken (tarihsiz) CU-RBML. Görsele BUADM aracılığı ile ulaşılmıştır

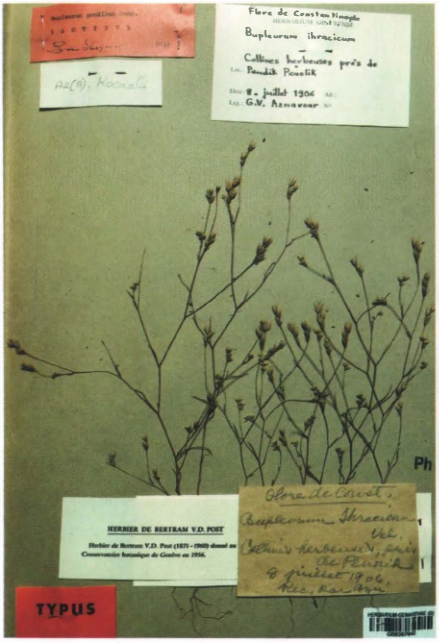
lıyımış izlenimi yaratan duruşlarıyla sergilenmişti. Bunun yanı sıra Dr. Post'un Doğu Anadolu'dan ve Ağrı Dağı'ndan topladığı bitki numuneleri sınıflandırılmış, Avrupa'dan getirtilen bitki numuneleri ise koleksiyondaki yerlerini almıştı.[23] İlerleyen yıllarda müzedeki numunelere bir leylek ailesi (1917), deniz kuşu koleksiyonu, Çin'den gelen bir kelebek koleksiyonu (1922), bir yılan balığı (1926) ve bir Habeş leoparı (1928) katıldı.

1927 yılında hazırlanan katalog müzede bulunan bilimsel koleksiyonların bir özetini içerir. Katalogda Boğaz balıklarından 160 doldurulmuş türün, Anadolu'nun farklı yerlerinden 860 doldurulmuş kuş türünün, 50 memelinin, 20 amfibi ve sürüngen numunesinin koleksiyonda yer aldığı rapor edilmişti. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ve Cava, Brezilya ve Çin'den omurgalı hayvan kafatası ve iskeletlerinin ve kelebek ve böcek numunelerinin müzede yer aldığı belirtilmiştir. Herbaryum koleksiyonu ise Aznavour'un ve Dr. Post'un katkılarıyla da zenginleşmişti ve tam 13.000 numune içeriyordu.

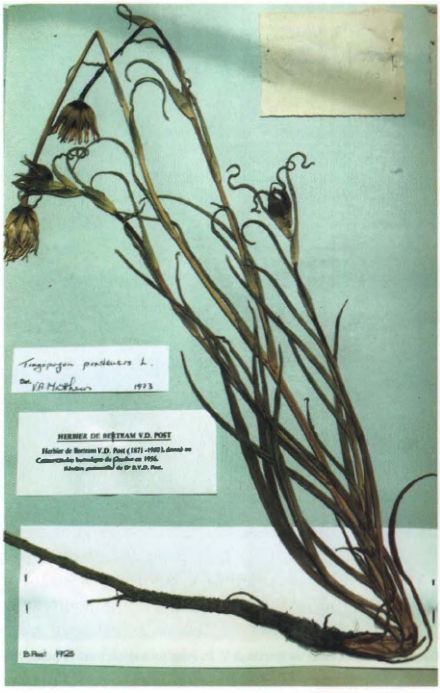
Görüldüğü üzere, uzun süren savaş yıllarında ve imparatorluktan Cumhuriyet rejimine geçiş sürecinde dahi Robert Kolej Doğa Tarihi Müzesi bağış, takas veya satın alma yoluyla koleksiyonlarını geliştirmeyi sürdürdü. Üstelik müze koleksiyon içerikleri, sadece Osmanlı ve Türkiye topraklarında bulunan hayvan, mineral ve bitki numuneleriyle sınırlı kalmadı; dünyanın dört bir yanından doğanın izlerini taşıyan numuneler müzenin parçası haline geldi. Bu çeşitlilikte Robert Kolej hocalarının uluslararası ilişkileri ve çabaları büyük rol oynadı.

Dr. Bertram V. D. Post, Robert Kolej'de bulunan Doğa Tarihi Müzesi'nde (tarihsiz). CU-RBML. Görsele BUADM aracılığı ile ulaşılmıştır

George V. Aznavour'un isimlendirdiği "Bupleurum ihracicum," 1906, Pendik. Cenevre Herbaryumu. Fotoğraf: Nurçin İleri, 25 Nisan 2019

Bertram V. D. Post'un Herbaryum Koleksiyonu'ndan bir numune, 1923. Cenevre Herbaryumu. Fotoğraf: Nurçin İleri, 25 Nisan 2019

MÜZE ZİYARETÇİLERİ

Müzede bulunan bilimsel koleksiyonlar sadece kolej öğrencilerinin ve İstanbul'da bulunan kurumların değil, yurt içi ve yurt dışından da birçok kişi ve kurumun ilgisini çekmişti. Ziyaretçiler, pazar ve cuma günleri saat üç ve beş arası, kolejden bir veya iki öğrencinin veya Bayan Angele'nin rehberliğinde müzeyi gezebiliyorlardı. İzmir, Merzifon, Bursa, Adana, Edremit gibi şehirlerden müzeyi ziyarete gelenlerin sayısı hayli fazlaydı. Örneğin 30 kişilik bir seyahat grubuyla müzeyi ziyaret eden Ramiz şunları yazmıştı: "Edremit muallimleri müzenin intizam ve işlerini takdirle karşılamakla beraber iki saatlik bir tetkik neticesinde gördüklerimizi şükranla kaydı vesile bilir. Bu hususta kıymetli saatlerini bizim istifademize hasreden madama teşekkürü borç biliriz." Maarif müfettişleri ve bürokratik görevde bulunanlar da müzenin ziyaretçileri arasındaydı. III. Ordu Müfettişi Orgeneral Kazım Orbay'ın oğlu Haşmet Kazım Orbay (1937), kolejin "Müzesiyle iftihar edecek bir mektep" olduğunu belirterek, "bizim mekteplerimizde de böyle zengin ve faideli müzeler olması dileği"nde bulunmuştu. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel (1938-1946) ise 1944 yılında müzeyi gezmiş ve "Olgun insanların idare ettiği bu irfan kurumunda milletlerine ve insanlığa faydalı gençler yetiştiğini görmekten büyük haz duyduğunu" yazmıştı.

Yurt dışından gelenler ise daha çok müze temsilcileri ve dünyanın dört bir köşesine yayılmış olan Amerikan okullarının öğrencileriydi. Londra'da bulunan Doğa Tarihi Müzesi yetkilileri bu müzeyi "Orta Doğu'nun en iyi Doğa Tarihi Müzesi" olarak değerlendirmişti.[24]

MÜZE KOLEKSİYONLARI DAĞILIRKEN

Dr. Post emekli olduğunda İstanbul'dan ayrılarak Cenevre'ye yerleşti. Bu arada müzede kendisinin oluşturduğu bitki koleksiyonunu ve ailevi ilişkileri aracılığıyla müzeye kazandırdığı çok zengin bir içeriğe sahip Aznavour Herbaryum Koleksiyonu'nu Cenevre Herbaryumu'na bağışlamıştı. Bu bağış sürecinde nasıl bir hukuki sürecin izlendiği henüz tespit edilememiş olsa da, Dr. Post'un bu koleksiyonları Cenevre Herbaryumu'na bağışlamasının nedeni, bu herbaryumun yöneticilerinden Edmond Boissier (1810-1885) ve William Barbey (1842-1914) ile Dr. Post'un babası George E. Post'un arkadaşlığı ve iş bağlantılarıdır.[25]

Dr. Post'un ardından Robert Kolej'de fen bilimleri hocası Philip Ullyott, 1943-44 yılında müzenin küratörlüğünü devraldı. Dünya ve Türkiye otoriteleri tarafından takdirle karşılanan müze, 1940'ların başında hâlâ Washburn Hall'un en üst katındaydı. Ancak günden güne kalabalıklaşan müze, bilimsel koleksiyonların uygun koşullarda sergilenmesi için yetersiz hale gelmişti. Bunun üzerine Dr. Ullyot, 1953 yılında müze mekânının yetersiz olduğunu belirterek, bu kadar önemli bir müzenin daha erişilebilir ve ilgi çekici bir yere nakledilmesini talep etti ve bu hususta Ford Vakfı'ndan destek istedi. Ancak bu arzusu hayata geçirilemedi.

Georges V. Aznavour ve Bertram V. D. Post'un herbaryum örneklerinin bulunduğu Cenevre Herbaryumu ana binası
Fotoğraf: Nurçin İleri, 25 Nisan 2019

Müzenin bir kısmı zaman içinde dersliğe ve okuma odasına dönüştürülürken, müze iyice âtıl bir duruma gelmeye başladı. Eşref Sakarya da müzeye dair kaleme aldığı notlarında, 1962 yılına gelindiğinde müzenin çok bakımsız bir halde olduğunu belirmiştir. 1964 yılında Robert Akademi'de biyoloji öğretmeni olan ve aynı zamanda İstanbul Zooloji Derneği'nin bir üyesi olan Lee Gardner'ın çabasıyla müze tekrar aktif hale getirildi. Hatta müzeye canlı bir hayvan sergisinin eşlik etmesi fikri de Dr. Gardner'e aitti. Daha çok küçük boyutlardaki hayvanların yer aldığı bahçeye bir süre sonra ayı yavruları da eklendi. Ancak ayılar büyüdükten sonra müze için baş edilemez duruma gelince, Gülhane Hayvanat Bahçesi'ne gönderildiler. 1971 yılında Robert Akademi ile Amerikan Kız Koleji birleştikten sonra hayvanat bahçesi kapatıldı. Müzedeki örneklerin bir kısmı ise Arnavutköy Kampüsü'ne taşınırken ya kayboldu ya da zarar gördü.[26]

1971 sonrası müze bilimsel koleksiyonlarının Arnavutköy'de nasıl muhafaza edildiği ayrı bir yazının konusu. Ancak şu kadarını söylemekle yetinelim: İstanbul'daki orta dereceli kurumlarda bulunan doğa tarihi müze koleksiyonları üzerine çalışma yürüten Berrin Akyıldırım'ın Robert Kolej (bugün Özel Amerikan Robert Lisesi) biyoloji öğretmenleriyle yaptığı görüşmeden edindiği bilgiye göre, koleksiyon Arnavutköy Kampüsü'ne taşındıktan sonra Gould Hall'daki çatıya yerleştirildi ve uygun olmayan ortam koşullarından dolayı koleksiyon parçaları bozuldu. 1978 yılında fen bilgisi öğretmenlerinin çabalarıyla koleksiyon örnekleri Bingham Hall'a taşındı ve bir doğa kulübü kurularak var olan koleksiyonların muhafazası hedeflendi. Koleksiyonlar 1992 yılında ise fen bilimleri sınıflarının yer aldığı Feyyaz Berker binasına taşınarak çeşitli katlara dağıtıldı. 2002-2003 yıllarında, daha fazla koleksiyon kaybını önlemek için bir grup öğrenci zooloji koleksiyonunu temizleyip düzenledi ve Latince, İngilizce ve Türkçe isimleriyle yeniden etiketlendirip sergilediler.[27] Bugün halen Feyyaz Berker binasında koleksiyonlardan kalma numunelere rastlamak mümkün. Yaptığım görüşmelerden bu numunelerin bazılarının sadece teşhir amaçlı muhafaza edildiğini, bazılarının ise derslerde, eğitim amaçlı kullanılmakta olduğunu öğrendim.[28]

SONUÇ YERİNE

Robert Kolej'de 1860'lı yıllarda öğretmenler ve okul yönetiminin uluslararası ve yerel bağlantılarını kullanarak oluşturdukları, değerli koleksiyonlar içeren Doğa Tarihi Müzesi'nin gelişimini ele alan bu yazı; doğada var olan farklı yaşam biçimlerini anlamlandırma çabasının ulus aşırı ve yerel ölçekte nasıl işlediğini, müzenin oluşum ve varoluş sürecinde yer alan -kolej yöneticileri ve öğretmenleri, öğrencileri, koleksiyonerler, müze ziyaretçileri- farklı toplumsal aktörler üzerinden anlatmayı hedefledi. Bu anlamda dosyada yer alan diğer müze oluşumları ve ömürleriyle paralellikler içeriyor.

19. yüzyılın pozitivist, materyalist ve evrimci düşüncesinin de izlerini taşıyan bu müzeler, bir yandan farklı ve egzotik olana ilgiyi pekiştirirken, bir yandan onu seyredenler için şaşkınlık ve hayranlık uyandı-

Bugün Özel Amerikan Robert Lisesi'nde yer alan Böcek ve Kelebek Koleksiyonu'ndan numune örnekleri. Fotoğraf: Gizem Yılmaz (Özel Amerikan Robert Lisesi, Laborant ve Biyoloji Öğretmeni)

rıcı güçteydiler. Bu müzelerin pek çoğu, tıpkı Robert Kolej Doğa Tarihi Müzesi örneğinde olduğu gibi bilimsel bir anlatı sunma çabasının çok ötesine geçtiler. Müze mekânının kendisi ve sahip olduğu koleksiyonlar; öğretmenlerin, bilim insanlarının, bitki toplayıcılarının, öğrencilerin, müze ziyaretçilerinin ve bürokratların, bilginin üretilme sürecinde inşa ettikleri ilişki ağlarının bir ürünü olarak var oldu ve hem yerel hem de ulus aşırı temsil gücüne sahip politik ve kültürel bir mekâna dönüştü. Dolayısıyla bu ilişkiler ağını ve müze mekânlarını anlamaya çalışırken, Osmanlı topraklarında bulunan eğitim kurumlarını, sadece bilimsel anlamda değil, politik ve kültürel anlamda da küresel bir bütünleşme sürecinin parçası olarak nasıl değerlendireceğimiz sorusunun peşine düşmek gerekir.[29]

NURÇİN İLERİ - BERLİN TEKNİK ÜNİVERSİTESİ, METROPOL ARAŞTIRMALARI MERKEZİ VE ROSA LUXEMBURG VAKFI, MİSAFİR ARAŞTIRMACI

DİPNOTLAR

1 Scott Ailesi Koleksiyonu Robert Kolej ve Amerikan Koleji tarihine dair önemli evrakı içerir, bunun nedeni Harold L. Scott ve Eveline T. Scott'ın bu okullarda yöneticilik ve öğretmenlik yapmasıdır, ayrıntılı bilgi için bkz: http://bogaziciarsivleri.boun.edu.tr/sergi/scott.php. Bu kurumlara dair birçok evrakı saklayan ve tutkulu bir koleksiyoner olan Eveline T. Scott, müze ziyaretçi defterini de saklama gereği duymuş olmalı. Bir diğer ihtimal ise sergilenmek üzere Kültürel Miras Müzesi'nde muhafaza edilen defterin diğer koleksiyon malzemeleri ile karışmış olması. Müze ziyaretçi defteri herhangi bir koleksiyon bünyesinde henüz kataloglanmamıştır.

2 Robert Kolej'in, Boğaziçi Üniversitesi'ne dönüşme süreçlerini ele alan bir çalışma için bkz: John Freely, *A Bridge of Culture: Robert College- Boğaziçi University*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014).

3 Alıntılar defterde yer aldığı şekilde aktarılmıştır.

4 Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı Darwinizmi," *Cogito* 60-61 (2009): 1-26. Alkan, bu makalesinde Charles Darwin dışında, Jean-Baptiste Pierre Antoine de Lamarck, Herbert Spencer, Ludwig Büchner ve Ernst Heinrich Haeckel'in de Osmanlı bilim insanları üzerindeki etkisine değinir ve Ali Suavi, Ahmet Mithat Efendi, Hoca Tahsin, Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Doktor Edhem Necdet, Baha Tevfik ve Necmeddin Sadık'ın ürettiği yazılar üzerinden Osmanlı entelektüelleri ve toplumunun materyalist, pozitivist ve evrimci düşünceyi nasıl yorumladığını oldukça ayrıntılı bir biçimde çözümler.

5 Ayrıntılı bir tartışma için bkz., Oliver Cummings Farrington, "The Rise of Natural History Museums," *Science*, cilt. 42, sayı. 1076, (1915):197-208.

6 Robert Kolej'de eğitim veren yöneticilerin kolej tarihine dair çalışmaları için bkz. Cyrus Hamlin, *Among The Turks*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014); George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollection of Robert College*, (Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1909); Caleb Frank Gates, *Not To Me Only*, (Princeton: Princeton University Press, 1940). Ayrıca kapsamlı bir akademik çalışma için bkz. John Freely, *A History of Robert College*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000).

7 Keith M. Greenwood, *Robert College: The American Founders*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2003),61-65.

8 Elif Evrim Şencan Gürtuna, "Robert Kolej'de Öğrenim Gören Türk Öğrenciler Üzerine Prosopografik Bir Çalışma (1863-1971)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017), 227.

9 *Report of the President of Robert College*, (1896-1897), 13-14.

10 Board of Trustees. Catalogue of Students, (1886-1921),30.

11 *Report of the President of Robert College*, (1896-1897), 15; *Board of Trustees. Catalogue of Students*, (1886-1921),31.

12 Eşref Sakarya'nın makalesi "The Robert College Natural History Museum Old and New," başlığını taşır. Esere Columbia Üniversitesi Kütüphanesi Robert Kolej Nadir Eserler Bölümü'nden ulaşılabilir.

13 *Report of the President of Robert College*, (1896-1897),9.

14 Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, 63.

15 Sakarya, "The Robert College Natural History Museum Old and New,"3.

16 A.g.e.

17 Bertram V. D. Post'un kızı tarafından doktoruna iletilmek üzere kaleme alınmış olan ve "My Background, Health and Education" adını taşıyan bu metin BUADM'de yer alan, Scott Ailesi Koleksiyonu evrakı içinde yer alıyor.

18 *Report of The President and Faculty of Robert College*, (1906-1907).

19 *Report of The President and Faculty of Robert College*, (1907-1908), 11.

20 *Report of The President and Faculty of Robert College*, (1909-1910), 15.

21 *Report of the President and Faculty of Robert College*, (1911-1912),31.

22 "The Museum. Curator's Report," *Report of the President and Faculty of Robert College* (1912-1913), 29-30.

23 *Report of the President and Faculty of Robert College*, (1914- 1915), 15.

24 Sakarya, "The Robert College Natural History Museum Old and New," 9.

25 Aznavour'a ait Herbaryum Koleksiyonu, Cenevre Herbaryumu'ndan koruma altına alınmış ve bugün görselleştirilerek kamuya açık hale getirilmiştir bkz., https://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/cjb/chg/result.php?type_search=simple&lang=en&criteria=Aznavour&mode=tout. Cenevre Herbaryumu'nu ziyaretim sırasında bana yardımcı olan ve yönlendiren Dr. Laurent Gautier'e ve arşiv ve kütüphane personeline çok teşekkür ederim.

26 Müzenin âtıl duruma gelmeye başlamasıyla, müze sürecini kolej kayıtlarından takip etmek de zorlaşır. Dolayısıyla müzenin son dönemlerine ait bilgiler Eşref Sakarya'nın notlarından aktarılmıştır. Sakarya, "The Robert College Natural History Museum Old and New," 15-16.

27 Berrin Akyıldırım, "İstanbul'daki Orta Dereceli Öğretim Kurumlarında Bulunan Bitki ve Hayvan Koleksiyonlarının Envanteri," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006), 32-33. Koleksiyonlardan bazı numune örnekleri ise St. Joseph Doğa Bilimleri Merkezi Müzesi'nde sergilenmektedir.

28 13 Eylül 2018 tarihinde yaptığım görüşmelerde, benimle değerli bilgiler paylaşan Robert Kolej tarih öğretmenleri Burcu Çıngay ve Önder Kaya ve laborant Gizem Yılmaz'a teşekkür ederim. Ayrıca 16 Eylül 2018 tarihinde kendisiyle yaptığım görüşmede, müze tarihinin yanı sıra bugün müze mekanının nasıl değerlendirildiği konusunda beni bilgilendiren, değerli anılarını paylaşarak beni bu çalışma için cesaretlendiren Boğaziçi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Sekreteri Ş. Hatıra Şenkon'a çok teşekkür ederim. Ayrıca bu çalışma için faydalandığım arşiv ve koleksiyonlarla tanışmama vesile olan Prof. Dr. Cengiz Kırlı'ya teşekkürü borç bilirim.

29 Bu yazının daha kapsamlı bir versiyonu *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*'nin Bilim Tarihi dosyası için hazırlanmıştır.

Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'nin Tarihsel Gelişimi

GÖNENÇ GÖÇMENGİL

COĞRAFİ, JEOLOJİK VE EKOLOJİK ÖZELLİKLER HAKKINDA TOPLANAN, BAĞIŞLA ELDE EDİLEN VEYA SATIN ALINAN NUMUNELER OSMANLI'DAKİ VE DÜNYANIN FARKLI DOĞA TARİHİ MÜZELERİNDEKİ YERLERİNİ ALMAYA BAŞLAMIŞTI. BU ÇABALAR ARASINDA, EMEK VE SONUÇLARI BAKIMINDAN EN ÖNEMLİ ÇALIŞMALARDAN BİRİ MERZİFON ANADOLU KOLEJİ'NİN (1886-1938) ÇATISI ALTINDA GERÇEKLEŞMİŞTİ. MERZİFON ANADOLU KOLEJİ MÜZESİ; KURULUŞU, GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZDE TÜRKİYE'NİN FARKLI YERLERİNE DAĞILMIŞ OLAN KOLEKSİYON PARÇALARI İLE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDEKİ ÖNEMLİ DOĞA TARİHİ MÜZECİLİĞİ FAALİYETLERİNDEN BİRİ OLARAK KABUL EDİLEBİLİR.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli ve yabancı doğa bilimi araştırıcılarının yaptıkları saha çalışmaları sonunda; bölgenin coğrafi, jeolojik ve ekolojik özellikleri hakkında toplanan, bağışla elde edilen veya satın alınan numuneler Osmanlı İmparatorluğu ve dünyanın farklı doğa tarihi müzelerinde, herbaryumlarda ve nadire kabinelerinde yerlerini almaya başlamıştı. Bu kapsamda gerçekleşen faaliyetler genel olarak İstanbul'da eğitim gösteren kurumların içerisinde yer alsa da,[1] Anadolu'nun farklı bölgelerinde de benzer çabalar ortaya konulmuştur.[2] Bu çabalar arasında, emek ve sonuçları bakımından en önemli çalışmalardan biri Merzifon Anadolu Koleji'nin (1886-1938) çatısı altında gerçekleşmişti. Merzifon Anadolu Koleji Müzesi; kuruluşu, gelişimi ve günümüzde Türkiye'nin farklı yerlerine dağılmış olan koleksiyon parçaları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki önemli doğa tarihi müzeciliği faaliyetlerinden biri olarak kabul edilebilir.

Merzifon Anadolu Koleji'nin kurulması, *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM) isimli kuruluşun 1820'li yıllarda Anadolu coğrafyasında başladığı misyonerlik faaliyetleriyle paralel bir şekilde gelişmiştir. Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ana birimlerden biri olarak konumlanan Merzifon ilinde genel olarak Rum ve Ermeni cemaatinin dinsel dünyasına yönelik çalışmalar gösteren "Merzifon İstasyonu", 1852 yılında Edwin E. Bliss (1817-1892) ve Joseph W. Sutphen (1825-1852) tarafından kurulmuştur.[3] 1864-1865 yıllarında, Merzifon İstasyonu'nda teolojik eğitime başlanmış; hızla değişen dünya şartları ve öğrencilerin teolojik eğitimin yanı sıra müfredata genel eğitim konularının da eklenmesi talebi üzerine, teolojik birimden ayrı olarak bir de lise kurulmuştur. 1881 yılında kurulan lisenin müfredatı, 1886 yılında yeniden düzenlenerek, yükseköğretime eşdeğer bir işleyişe sahip Anadolu Koleji faaliyete geçmiştir.[4]

Merzifon İstasyonu'nda teoloji dışındaki eğitim faaliyetlerinin başlamasında Anadolu Koleji'nin kurucusu ve uzun süre müdürlüğünü yapan Dr. Charles Chapin Tracy (1838-1917; C. C Tracy)'nin rolü büyüktür. C. C Tracy ve çevresinde yer alan eğitim grubu, o zamanki ABCFM yönetiminin önerilerine karşı çıkarak teolojik ve geleneksel eğitim sistemini ayırarak okula daha fazla sayıda öğrencinin yönelmesini sağlamış, aynı zamanda yıllar içinde Anadolu Koleji ile paralel olarak, kızlar okulu (*Anatolia Girls School*), hastane (*Anatolia Hospital*), sağırlar okulu (*Martha A. King Memorial School for the Deaf*) gibi farklı birimlerin de inşası için çaba harcamışlardır.[5]

C. C Tracy ve okul yönetimi; kolejde eğitim kalitesini artırmak, kolej mezunları ve öğretmenlerinin de yurt dışında ileri seviyede (yüksek lisans ve doktora) eğitim almalarını sağlamak amacıyla maddi kaynak yaratmaya çalışmışlardır. Bu öğrencilerden bazıları önemli bilim insanları olarak eğitimlerini tamamlamış ve Merzifon Anadolu Koleji'ne geri dönmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk doktoralı astronomu olan Arakel G. Sivaslıyan,[6] Arşag Dağlıyan (Müzik), Hovhannes V. Hagopyan (Osmanlıca ve Türkçe Dili) ve Johannes Jakob Manissadjian (Ohannes Agop Manisacıyan, Doğa Bilimleri) bu kişilerden bazılarını oluşturmaktadır.[7] Doğa bilimlerine özel merakı olan C. C. Tracy, 1880'li yıllar boyunca, Amasya bölgesinde "Lokman'ın Mezarı" denilen bölgede fosil örnekleri toplamıştır. Zaman içerisinde okulun öğrencilerinin de doğa bilimi dersleri kapsamında farklı mineral ve

Charles Chapin Tracy
Anatolia College - Digital Archives and Special Collections; https://anatolia.edu.gr/digitalarchives (erişim 2 Ekim, 2019)

bitki örnekleri toplamaya başlaması ile de ufak bir koleksiyon oluşturulmuştur.[8]

Anadolu Koleji içerisinde teolojik eğitim dışında, genel eğitime geçilmesi ile doğa bilimleri üzerine de dersler verilmeye başlamıştır. 1890 ve 1895 yılı mezunları tarafından toplanan toplam üç çekmece dolusu örnek, okul içerisinde genişlemeye başlayan doğa bilimleri eğitimi setinin temelini oluşturmuştur.[9] Okulun öğretmenlerinden Dr. Edward Riggs (1844-1913) okul koleksiyonunda daha önceden bulunmayan doldurulmuş hayvan numunelerini ilk olarak toplamaya başlayan kişilerdendir. Akabinde C. C. Tracy'nin taksidermi konusunda uzman olan oğlu Henry Chester Tracy (1876-1958), 1898 ve 1900 yılları arasındaki dönemde okulda kalmış birçok kuş ve dört ayaklı hayvanın tahnitlerini yapmıştır.[10] Tüm bu çabaların yanı sıra okulun doğa bilimleri eğitimi konusunda dönüm noktası, Johannes "John" Jakob Manissadjian (J. J. Manissadjian, Ohannes (Hovhannes) Agop Manisacıyan veya Prof. Manis)'ın Anadolu Koleji okul kadrosuna katılmasıyla olmuştur.

DOĞA BİLİMLERİ PROFESÖRÜ VE MÜZE KÜRATÖRÜ OLARAK J. J. MANISSADJIAN

Katharina Klein isimli Alman bir anne ve Barsam Agha isimli Ermeni bir babanın oğlu olan J. J. Manissadjian, 1862 yılında Niksar'da doğmuştur.

Kolej eğitimini 1883 yılında Gaziantep'de yer alan bir başka Amerikan okulu olan Merkezi Türkiye Koleji'nde tamamlayan J. J. Manissadjian, bu tarihten sonra Anadolu Koleji'nin eğitim kadrosuna katılmıştır.[11] J. J. Manissadjian, C. C Tracy'nin okuldaki doğa bilimleri eğitimi açığını kapatmak adına bulduğu burs ve fonlar ile olasılıkla 1886 yılında Berlin'e gönderilmiştir.[12] Kendisinin burada aldığı burs dışında Türkçe dil bilgisi dersleri vererek ek kazanç sağlamış, *Friedrich-Wilhelms-Universität-Berlin*'de (günümüzde *Humboldt-Universität zu Berlin*) doğa bilimleri konusunda eğitim görmüştür.[13] Akademik literatürde isminin ilk ortaya çıkışı, Berlin'de okuduğu sırada entomolog Dr. Otto Staudinger ile beraber ve bazen tek başına yaptığı gezilerde topladığı böcek türlerinin kendi ismiyle tanımlanması ve hakemli dergilerde basılması ile 1887 yılına rastlamaktadır.[14] 1890 yılında Anadolu Koleji öğretim kadrosuna geri dönen Manissadjian, akademik çalışmalarına ağırlık vermiştir. Manissadjian'ın topladığı ve tanımlanması için yurt dışına gönderdiği numuneler, hem farklı kişisel koleksiyonlarda hem de doğa tarihi müzelerinde değerlendirilerek, Anadolu'nun o zamana kadar az bilinen böcek ve bitki türlerinin tanımlanmasına olanak sağlamıştır. Avusturyalı Botanikçi Josef Franz Freyn, Entomolog Dr. H. Rebel, Kenneth H. Morton ve yine Dr. Otto Staudinger ile numune takası ve örnek alım-satımına dayalı çalışmalarına devam etmiş ve bir kelebek türüne ismi verilmiştir (*Axiopoena manissadjiani*).[15] Bunun yanı sıra önemli bir botanik bitki toplayıcısı olarak farklı kişi ve kurumlara bitki soğanları göndererek dünyadaki farklı herbaryum koleksiyonlarında Anadolu'nun endemik bitkilerinin korunmasına katkıda bulunmuştur. Keşfettiği bazı bitkilere ismi verilmiştir (*Colchicum manissadjianii* / *Merendera manissadjiani* (Azn.), *Iris manissadjiani Freyn* ve *Silene Manissadjiana Freyn*).[16]

Johannes Jakob Manissadjian
SALT Araştırma, American Board of Commissioners for Foreign Missions Arşivi (ABCFM), ARIT izniyle

Tüm bu çalışmalarının yanı sıra, 19. yüzyılın çok disiplinli bilim anlayışına uygun bir biçimde doğa bilimleri ve sosyal bilimler alanında hem düşünen hem de üreten bir bilim insanı olan Manissadjian'ın Almanya'da geçirdiği süre boyunca verdiği Osmanlıca/Türkçe derslerini temel alarak yazdığı "Lehrbuch der modernen Osmanischen Sprache" (*Mürşid-i Lisan-ı Osmani)* isimli kitabı 1893 yılında basılmıştır.[17]

Anadolu Koleji'nde çalışmalarına devam ederken, gösterdiği akademik başarılar sebebiyle, Sivas valisinin katılımıyla yapılan bir törenle, 1906 yılında American Board tarafından kendisine Master of Science (M.Sc.) unvanı verilmiştir.[18] Botanik ve entomoloji ça-

lışmaları dışında, meteoroloji ve mikroskopi konularında da çalışmalar yapan Manissadjian, bu konularda da hakemli dergilerde makaleler yayımlamıştır.[19]

Saha araştırmaları sırasında Anadolu'da farklı bölgelere giden Manissadjian; başta Amasya ve çevresi olmak üzere Sivas, Kayseri, Malatya, Adana, Maraş, Van, Diyarbakır ve Gaziantep'te saha çalışmaları yapmıştır.[20] Bu araştırmalarda jeolojik örnekleme ve gözlemler de yapan Manissadjian'ın Paleontolog Julius V. Pia'ya gönderdiği fosillerle, bu bölgelerdeki Jura yaşlı kafadan bacaklı (sefalopod) ve ammonit türü fosilleri tanımlayan öncü makalelerden biri yazılmıştır.[21]

J. J. Manissadjian öğretim faaliyetleri sırasında Konya ve Gaziantep'teki Amerikan eğitim kurumlarını ziyaret edip doğa bilimleri konusunda dersler vermiştir. Ayrıca Gaziantep'te yer alan Merkezi Türkiye Koleji'nde, Manissadjian adını taşıyan bir ödülün (The Manissadjian Prize), biyoloji konusunda o sene en üstün gelişmeyi gösteren veya en iyi tezi yapan öğrenciye verildiği bilinmektedir.[22] Anadolu Koleji'nde, modern üniversite geleneğine yakın bir biçimde, kolej içinde yer alan amfide her cuma günü halka açık bilimsel sunumlar gerçekleştirilmekteydi. Bu döneme ait misyon raporlarında, bu bilimsel sunumların halk arasında epeyce merak uyandırdığı belirtilmiş, Manissadjian'ın volkanlar hakkında yaptığı sunumun ise aşırı ilgiyle izlendiği not düşülmüştür.[23]

Kütüphane-Müze binasının inşa edilme aşamaları. Üstte yer alan fotoğrafta temel atılma töreni görülüyor. Alttaki fotoğrafta ise müze inşasının 1912 tarihindeki ilerleme durumu görülmekte
SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle

MERZİFON ANADOLU KOLEJİ MÜZE BİNASININ İNŞAASI

Kolejdeki öğretim kadrosu ve öğrencilerin topladıkları birçok numunenin (mineral, fosil, böcek, kelebek, bitki, kuş ve hayvan türleri) zaman içinde hatırı sayılır bir koleksiyon oluşturması, bu koleksiyonun kalıcı ve sabit bir yere sahip olma ihtiyacını doğurmuştur. 1910-1911 yılındaki kolej yıllık bülteninde Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir ülkede halen tek bir ulusal doğa tarihi müzesinin olmadığı vurgulanmakta ve bunu gidermek için Anadolu Koleji içerisinde bir müze kurmanın öneminden bahsedilmektedir.[24]

1910'lu yıllara yaklaşıldığında artık mevcut alanına sığmayan doğa bilimi koleksiyonu ve bunun yanı sıra günbegün artan kaynak kitap sayısına sahip olan kütüphaneye ek olarak kalıcı bir bina yapmak için çalışmalara başlanmıştır. C. C. Tracy'nin bulduğu fonlar, kolejin mezunlar derneğinin yaptığı bağışlar ve kolej öğrencilerinin bizzat kendilerinin inşaat yapımına katılarak devam ettiği kütüphane-müze (Anatolia College Library-Museum) 1913 yılı sonunda tamamlanmıştır.

Kütüphane-Müze binasının genel yapısı; alt katta yönetim odası ve iki adet derslik, orta katında kütüphane ve iki adet çalışma/okuma odası, en üst katında ise, müze, doğa bilimleri sınıf odası, amfitiyatro, küratörün odası ve laboratuvarından oluşan bir bina kompleksi şeklindedir.[25]

1914 yılına gelindiğinde Kütüphane-Müze binasının yapılması ile koleksiyon kalıcı bir alana kavuşmuştur. Bunu takip eden süreçte, müze küratörü Prof. Manissadjian'ın girişimleriyle, Merzifon müzesinin ulusal bir doğa tarihi müzesi olması adına çalışmalara başlanmıştır. Bu kapsamda Anadolu'da yer alan farklı kurum ve kişilere müze ve numune takas ağı oluşturulması talebi ve arzu edilmesi durumunda güzel ve ilginç numunelerin müzeye bağışlanabileceği basın yoluyla duyurulmuştur.[26] Müze koleksiyonunda 1914 itibariyle 7.000 bitki ve hayvan örneği, 2.500 böcek ve kelebek; 1.100 fosil, 900 mineral ve kaya; 50 mollusk (yumuşakca) ile 70 kuş, 40 memeli ve büyük hayvan örneği bulunduğu belirtilmiştir.[27] Söz konusu koleksiyonun haftada iki gün halkın zi-

Anadolu Koleji Kütüphane-Müze binasının 1913 yılı itibariyle dış görünüşü, fotoğraf: Dildilian Bros
SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle

yaretine açık olduğu ve bu günlerde ortalama 100'er kişinin müzeyi ziyaret ettiği belirtilmiştir.[28] Prof. Manissadjian'ın bu koleksiyonda yer alan herbaryumun 2000 numunelik bir kısmını ve 1200 adet değişik cins içeren böcek ve kelebek örneklerini bizzat topladığı bilinmektedir.[29]

Bütün bu gelişmelerin karşısında, Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri koleji etkilemeye başlamıştır. 1915 yılında kolej kadrosu ve öğrencilerin bir kısmı öldürülür, sürgüne gönderilir ve okul 1916 yılında kapatılır. Prof. J. J. Manissadjian savaş ortamından sağ kurtularak bir süre Merzifon'dan uzaklaşır, bu süre içinde Amasya'da Göynücek yakınlarındaki Alman çiftliği kolonisi içinde yaşar. 1917 yılında ise müzenin detaylı bir kataloğunu çıkarmak için koleje geçici olarak geri döner.[30] 1917-1918 yıllarında ise müzede çalışarak katalog çıkarma işlemini tamamlar.

MÜZE KATALOĞU

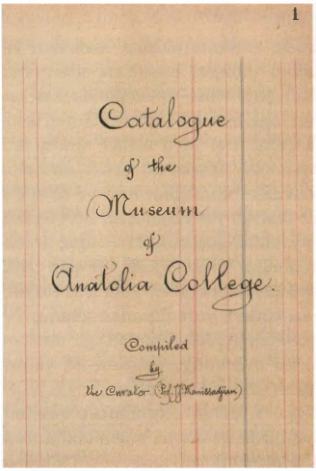
Müze kataloğunda, müzenin oluşum aşamaları ve müze materyalinin bilimsel özellikleri sistematik olarak tanımlanmıştır. Müze kataloğunda koleksiyon materyalinin İngilizce ismi, Latince bilimsel ismi; nereden elde edildiği, kim veya kimler tarafından toplandığı-bağışlandığı; örneklerin genel durumu; şayet tahnit edilmişse tahnitçinin ismi ve olası değerini içeren bir tabloya yer verilmiştir. Dört ayaklı doldurulmuş hayvanlar, kuşlar; bitki ve ağaç örnekleri; herbaryum örnekleri; alkol içinde yer alan canlı numuneleri, fosil-kaya-mineraller; yumurta türleri; böcek-kelebek-arı türleri; yurt dışından alınmış örnekler; farklı iskeletler müzede yer alan eğitimsel ve sanatsal resimlerin bulunduğu çekmece-raf ve numaralar ayrıntılı bir şekilde tarif edilmiştir.

Müze kataloğu, müzenin oluşumu ve gelişimi hakkında detaylı bir belge olarak önem arz etmesinin yanı sıra küratörün bilimsel algısı ve söz konusu dönemde müze küratörünün ilgisini çeken bilimsel konuları da içerir. Farklı elmas kesimi ve elmas türleri hakkında güncel bilgiler, farklı egzotik hayvanların ve bitkilerin bulundukları yaşam alanları, buzul çağında soyları tükenmiş olan mamutların varlığı ile ilgili bilgiler, brontosauruslar hakkında açıklamalar ve o zaman ölçeğinde dünyada bulunan en büyük kristal-minerallerin bulunduğu bölgeler hakkındaki bilgiler kataloğun farklı yerlerinde dipnot olarak verilmiştir.

Büyük oranda Prof. Manissadjian, C. C. Tracy, kolejin hocaları ve öğrencileri tarafından oluşturulmuş olan koleksiyonda, dünyanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok farklı yerinden takas, satın alma ve bağışla da elde edilen örnekleri gönderen

Prof. Manissadjian jeolojik zaman tablosu önünde öğrencileri ile birlikte poz veriyor (tarihsiz). SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle

Merzifon Anadolu Koleji müzesi kataloğunun kapağı
SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle

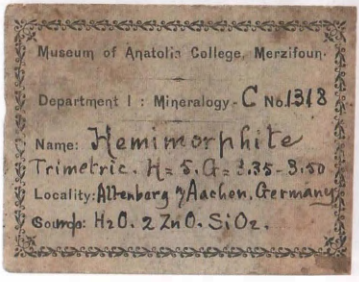
araştırmacıların da isimleri belirtilmektedir. Bu kişiler başlıca: Prof. F. Forster (Bretten, Baden), botanikçi Georges Vincent Aznavour (İstanbul), Prof. Eberhard Fraas (Stuttgart Doğal Tarih Müzesi Küratörü), Prof. L. Wendl (Münih'te lise öğretmeni), Dr. A. Nenstadt (Biebrich, Rhein) ve H.R. Wingate (Talas Amerikan Koleji, Kayseri)'den oluşmaktadır.[31] Koleksiyonda günümüz Türkiye'si dışında başta Almanya olmak üzere Suriye, Lübnan, A.B.D, Afrika (Madagaskar), Rusya, Brezilya, Japonya, Hollanda'dan ve Akdeniz bölgesinin farklı alanlarından elde edilmiş numuneler yer almaktadır.

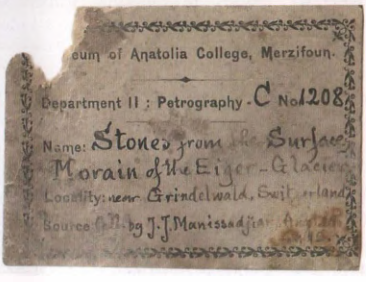
Prof. Manissadjian, müzenin kataloğunu oluşturduktan sonra bir süre daha Türkiye'de kalır. Birinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde Türkiye'yi terk ederek Amerika'ya yerleşir. Doğa bilimleri konusundaki çalışmalarına son verir. Buna karşın müze koleksiyonu küratörsüz fakat bozulmamış bir şekilde varlığını bir süre daha sürdürmüştür. Prof. J. J. Manissadjian Amerika'daki yaşamında arşivci ve harita uzmanı olarak görevler almıştır. 1946 yılında yaşamını yitiren Prof. J. J. Manissadjian'ın ömrünün geri kalan kısmında Anadolu Koleji müzesi ile iletişimi geçip geçmediği bilinmemektedir.

1919-1920 yılında tekrar eğitim öğretim faaliyetlerine başlayan Anadolu Koleji'nin ana kısmı, Merzifon'dan ayrılarak Selanik'e taşınır. Buna karşın "Kızlar Okulu" kısmı halen açık olan kolej eğitim faaliyetlerine yeniden başlayarak çalışmaya devam etmiştir. 1923 ve 1926 yıllarındaki ABCFM raporlarında müze koleksiyonunun konuklara açık olduğu, şehir içinden ve dışından yoğun bir ilgiyle ziyaret edildiği belirtilmiştir.[32] Müzede yer alan materyalin değerini bilen kolejin öğretim kadrosu, koleksiyonu uzun bir süre dikkatlice korumuştur. Bu bağlamda özel ziyaretçiler ve eğitim faaliyetleri için müze kullanılmaya devam eder. 1937 yılında maddi sorunlar nedeniyle Merzifon İstasyonu'nun kapanmasının gerekliliği

Üst fotoğraf: Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'nden gelen orijinal dolaplarda yer alan kelebek ve böcek örnekleri
Fotoğraf, Semih Bilgin (Sağlık Eğitim Vakfı, TAC, 68 mezunu)

Alt etiketler: Tarsus Amerikan Koleji'nde, Merzifon'dan gelen koleksiyondan kalan etiketler. Söz konusu etiketler, Şeref Etker, Semih Bilgin, Nihat Taner ve Gönenç Göçmengil'in yaptığı araştırma sırasında TAC'da bulunmuştur

Sadık Paşa Konağı içerisinde yer alan Merzifon Müzesi koleksiyonun orjinal örneklerinin restore edilmiş hali. Soldaki ve ortadaki dolapta fosil örnekleri, sağdaki dolapta ise mineral ve kaya örnekleri sergilenmektedir. Söz konusu koleksiyonun etrafına kurulan Tarsus Amerikan Koleji Doğa Bilimleri Araştırma Merkezi çalışmalarına 2019 yılı içinde başlamıştır

ortaya çıkınca, müze koleksiyonu ve kütüphanedeki materyallerin akıbeti konusunda çalışmalara başlanmıştır. Herbaryum örneklerinin, olasılıkla bu tarihlerde veya öncesinde, Ankara'da kurulan Yüksek Ziraat Enstitüsüne gönderilmiş olabileceği, yine bilinmeyen bir tarihte ise bir kısmının Ankara Üniversitesi Herbaryumu'na gönderildiği düşünülmektedir. Bu örnekler, Ankara Üniversitesi Herbaryumu'nda "Manissadjian: Plantae Orientales" adı altında korunmaktadır.[33] 1938 yılında kapanan okuldaki müze materyalinin tamamına yakın kısmı (Toplam 66 kutu ve 4 ton numune), Tarsus Amerikan Koleji'ne kalıcı olarak gönderilmiştir.[34] Taşınması masraflı ve zor olan büyük doldurulmuş hayvanların yerel ortaokula bağışlandığı belirtilmiştir. Kütüphanede yer alan kitapların ise bir kısmının yerel Halkevi'ne, bir kısmının ise ilgili üniversite ve Selanik'teki Anadolu Koleji'ne gönderildiği ifade edilmiştir.

SONLANDIRIRKEN

1938'den yakın tarihimize kadar yazılı kaynaklarda sadece ufak bir dipnot ya da pasaj olarak bahsedilen müzenin tekrar gün ışığına çıkması ve gündeme gelmesi, 6 Nisan-5 Haziran 2016 tarihleri arasında Marianna Hovhannasiyan küratörlüğünde SALT Galata'da gerçekleştirilen "Boş Alanlar" isimli sergi sayesinde olmuştur. "Boş Alanlar" sergisi; ABCFM arşivi, saha çalışmaları, fotoğraf, harita ve tanıklıklar üzerine kurduğu sistematik çalışmayla Merzifon Anadolu Koleji Müzesi ve Prof. Manissadjian'ın yaptığı doğa bilimleri araştırmaları üzerine bir anlatı geliştirmiştir. Bu çalışma sırasında müzeden arda kalanların peşine düşen Marianna Hovhannasiyan ve SALT Araştırma ekibi, Anadolu Koleji Müzesi Kataloğu'nu kamuya sunmuşlardır. Tarsus Amerikan Koleji çalışanları ve mezunları ile yaptıkları görüşmeler ve saha araştırmaları sonucunda ise bir zamanlar Merzifon Anadolu Koleji'nde bulunan müze koleksiyonunun Tarsus Amerikan Koleji'nde (Tarsus American College, TAC) uzun süre muhafaza edildiğini açığa çıkarmışlardır. TAC mezunlarından Nihat Taner'in araştırmaları sonucunda, 1954-1955 yıllarında koleksiyonun halen Tarsus'da olduğu ve TAC öğretmenlerinden H. Meyer (d. 1926) tarafından sayımının yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bunu doğrulayan bir şekilde Manissadjian'ın yazdığı müze kataloğu içerisinde, H. Meyer'in kurşun kalemle birkaç sayfada "kontrol edildi" şeklinde bir ibare yazarak, kendi ismini ve kontrol tarihini eklediği gözlenmiştir. Söz konusu durum en azından koleksiyonun önemli bir kısmının bu tarihte halen Tarsus'ta ve korunmuş olduğuna işaret etmektedir. İlerleyen zamanlarda TAC mezunlarının anılarında belirtildiği üzere koleksiyon yavaş yavaş kaderine terk edilmiş, merdiven altına itilmiş ve önemli bir bölümü gönderim ve sayım tarihi net bir şekilde bilinmeden Robert Koleji'ne kalıcı olarak bağışlanmıştır.[35] Bunu takiben ilerleyen yıllarda Robert Koleji'nin de elinde bulunan doğa tarihi ile ilgili materyallerin bir kısmının, 2011 yılında açılan Saint Joseph Kadıköy Doğa Bilimleri Merkezi'ne bağışlandığı bilinmektedir. Bu dolambaçlı yol sonunda Merfizon'daki Anadolu Koleji müzesi materyalinin bir kısmının Robert Kolej ve/veya Saint Joseph Kadıköy Lisesi'nde olduğu düşünülebilir. 2016 yılında, "Boş Alanlar" sergisi sonrasında TAC Mezunlar Derneği'nden Semih Bilgin, Şeref Etker ve Nihat Taner; Anadolu Koleji müzesinden kalan parçaların yeniden ayağa kaldırılıp restore edilmesi için çalışmalara başlamıştır.

GÖNENÇ GÖÇMENGİL - JEOLOG, BAĞIMSIZ ARAŞTIRMACI

1 19. yüzyılda İstanbul'da oluşturulmaya çalışılan Doğa Tarihi Müzeleri'ne dair yapılmış bazı çalışmalar için bkz., Feza Günergun, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li yılların başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 11 (1-2) (2011): 337-344; Mehmet Sakınç, *İstanbul Saint Joseph Lisesi Tarihi Bitki Koleksiyonu (2 Cilt)*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013),1119; Şennur Şentürk, *Nuh'un Gemisi Beyoğlu'nda* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1998), 94; Berrin Akyıldırım. "İstanbul'daki Orta Dereceli Öğretim Kurumlarında Bulunan Bitki ve Hayvan Koleksiyonlarının Envanteri," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2006.

2 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul dışındaki doğa tarihi koleksiyonu oluşturma çabalarından Gaziantep'de olanlar için bkz: "General Catalogue of Central Turkey College, Aintab," (Beyrut: *American Press*, 1906), 10.

3 Merzifon İstasyonu ve ABCFM'nin faaliyetleri için bkz. Charles Chaster. Tracy, *The Development of the American Board's Work in Asiatic Turkey*, (Boston: The Board Congregational House 1904), 43.

4 Tracy, *The Development of the American Board's Work in Asiatic Turkey*., 21.

5 Anatolia College, "The Anatolian," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11079, http://www.dlir.org/archive/items/show/11079 (son erişim 2 Ekim, 2019).

6 Şeref Etker, "Türkiye'de İlk Doktoralı Gökbilimci: Arakel G. Sivaslıyan," *Cumhuriyet Bilim Teknoloji*, 1446, (5 Aralık 2014): 19.

7 Nazan Maksudyan. "Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji'nin Kısa Tarihçesi," *Kebikeç* 36, (2013): 131-153.

8 "Museum Catalog as it came from Merzifon, 1939," SALT Araştırma, American Board of Commissioners for Foreign Missions Arşivi (ABCFM), ARIT izniyle, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42920

9 "Boş Alanlar Sergi Broşürü" (2016), SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle, https://saltonline.org/media/files/bos-alanlar_sergi-brosuru-1.pdf (son erişim 2 Ekim, 2019).

10 "Museum Catalog as it came from Merzifon, 1939," 3.

11 "Boş Alanlar Sergi Broşürü" (2016), 26.

12 SALT Araştırma içerisinde yer alan ABFCM arşivinde, Merzifon İstasyonu raporları alt sekmesi altında, Anadolu Koleji öğretmenleri ve öğrencileri hakkında birçok farklı kayıt bulunmaktadır. 1888 raporunda isim belirtilemeden bir hocanın Berlin'de doğa bilimleri eğitimi almak üzere gönderildiği belirtilmektedir. "Marsovan Station Annual Report, 1888," SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle, 11. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42927

13 J. J. Manissadjian'ın Berlin'de öğrenim gördüğü sıradaki öğrencilik kaydı için: Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin SH 1830; WH 1830/31(1831)- WH 1917/18(1917), https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/397 (Son erişim 2 Ekim 2019).

14 Otto Staudinger, "Centralasiatische Lepidopteren," *Entomologische Zeitung herausgegeben von dem entomologischen Vereine zu Stettin*, 48 (1-3), (1887): 49-102.

15 Boş Alanlar Sergi Broşürü (2016), 44.

16 A.g.e.

17 Johannes Jakob Manissadjian, *Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache (Vol. II)*, (Stutgart & Berlin: W. Spemann, 1893), 398.

18 "Report, Marsovan Station, 1905-1906, by Edward Riggs," SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46098 (son erişim 2 Ekim, 2019).

19 J. J. Manissadjian'ın meteoroloji hakkındaki makalesi için bkz: Johannes Jakob Manissadjian). "Climatological Data for Merzifoun, Asia Minor, for the Years 1904 and 1905," *Monthly Weather Review*. 34 (8), (1906): 403-404. Mikroskoplar hakkındaki makalesi için ise bkz: Johannes Jakob Manissadjian "Microscopical work in Turkey," *Journal of Applied Microscopy*, Vol. VI, (1913): 2547-2549.

20 Boş Alanlar Sergi Broşürü (2016), 29.

21 Juilus v. Pia, J, "Über eine mittelliasische Cephalopodenfaunas aus dem nordöstlichen Kleinasien," *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, 27. (1913): 335-388.

22 "General Catalogue of Central Turkey College, Aintab."13.

23 Anonim. "The Letters from Mission," *The Missionary Herald*, Vol XCV, No.111 (1899): 109.

24 Anatolia College. "The Anatolian," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11067, http://www.dlir.org/archive/items/show/11067 (erişim: 2 Ekim, 2019).

25 "Annual Report for Marsovan Station, 1912-1913", SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42922 (erişim: 2 Ekim, 2019).

26 Anatolia College, "The Anatolian," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11079, http://www.dlir.org/archive/items/show/11079 (son erişim Eylül, 2019).

27 William McGrew, *Educating across Cultures: Anatolia College in Turkey and Greece*, (Lanham, Maryland Rowman & Littlefield: 2015), 588.

28 Annual Report for Marsovan Station, 1912-1913."

29 Anatolia College, "The Anatolian," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11079, http://www.dlir.org/archive/items/show/11079 (son erişim Eylül, 2019).

30 Boş Alanlar Sergi Broşürü (2016), 27.

31 "Museum Catalog as it came from Merzifon, 1939.", 85.

32 "Near East Mission in Turkey Annual Station Reports, 1914-1921 to 1925-1926: Annual Report of the Marsovan Station", SALT Araştırma, ABCFM Arşivi, ARIT izniyle, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42762

33 Boş Alanlar Sergi Broşürü (2016), 44.

34 "Merzifon Station Annual Report, 1938-1939," SALT Araştırma ABCFM Arşivi, ARIT izniyle, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42921

35 Boş Alanlar Sergi Broşürü (2016), 40.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARINDA CHP

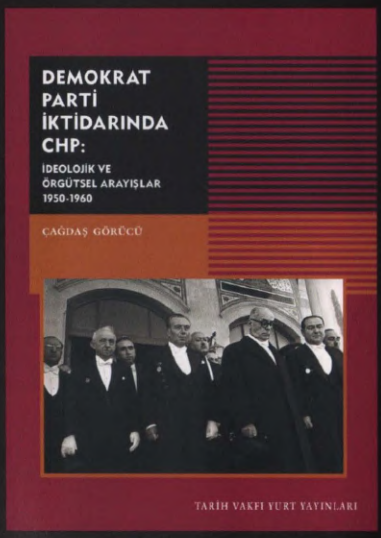
İDEOLOJİK VE ÖRGÜTSEL ARAYIŞLAR 1950-1960

Demokrat Parti İktidarında CHP: İdeolojik ve Örgütsel Arayışlar 1950-1960 kitabımızda 1950-1960 dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi açısından kurucu önemde bir anlam taşır; bir bakıma partinin yeniden kurulduğu dönemdir. Çünkü bu dönemde CHP tek-parti ve "devlet partisi" konumundan çıkmış, ilk kez muhalefete düşmüş; üstelik bu dönem hayli uzun sürmüştür: On yıl.

Çağdaş Görücü, ayrıntılı çalışmasında CHP'nin 1950-1960 döneminde yeniden nasıl biçimlendiğini analiz ediyor. Giderek otoriterleşen Demokrat Parti iktidarına muhalefet deneyimi partiyi nasıl etkiledi? İdeoloji nasıl değişti, "Altı Ok"un ilkeleri nasıl yorumlandı? Örgüt yapısı nasıl dönüştü; gerçekten işler bir parti örgütüne dönüşmesi yönünde ne gibi çabalar gösterildi?

DP iktidarı dönemindeki CHP muhalefeti, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki "kurumsal" siyasal muhalefet geleneğinin oluşumunda da önemli bir deney niteliği taşıyor.

Yazar Hakkında: Çağdaş Görücü, 2002 yılında İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdi. 2006'da Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden mezun olmasının ardından 2009'da aynı yerde Siyaset Bilimi yüksek lisansını tamamladı. 2016 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalından doktora derecesi aldı. Halen Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde görev yapmaktadır. Temel ilgi alanları, Türkiye'de siyasal partiler ve Türkiye'nin siyasal düşünceler tarihidir.

Online Satış: http://dukkan.tarihvakfi.org.tr/

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

SINIRIMIZ GÖKYÜZÜ

Kurumsal Çözüm Ortaklığı

- Kongre, seminer ve toplantı organizasyonları
- Yurtiçi ve yurtdışı otel rezervasyonları
- Bayii teşvik gezileri
- Uçak biletleri

1988'den beri **Oasis**

Grubunuza Özel İlgi Turları

- Gastronomi, mimarlık, tarih, müzik, sanat

İstiklal Cad. Union Han 237/1 34420 Beyoğlu-İstanbul
T: +90 212 292 47 14 F: +90 212 292 47 07
oasis@oasis.com.tr www.oasis.com.tr

IATA | Accredited Agent

TÜRSAB
TÜRKİYE SEYAHAT ACENTALARI BİRLİĞİ
ASSOCIATION OF TURKISH TRAVEL AGENCIES

ÇOK YÜZLÜ BİR BELGE:

Gülhane Hatt-ı Hümayunu

SELÇUK AKŞİN SOMEL

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU HAYLİ GELENEKSEL SİYASAL KÜLTÜRÜN BİR ÜRÜNÜ OLMASINA KARŞIN BİREY HAKLARINI VE YARGI ADALETİNİ VURGULAMASI, ÜSTELİK DE PADİŞAH OTORİTESİNİN BUNDAN BÖYLE YASALARCA BELİRLENECEĞİNİ İFADE ETMESİ AÇISINDAN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN HUKUK DEVLETİ OLMA SÜRECİNİ BAŞLATAN MUHAFAZAKÂR BİR DEVRİM BELGESİ ÖZELLİĞİNİ HAİZDİR. AYNI ZAMANDA İSTANBUL MERKEZİNİN TAŞRA AHALİSİYLE BİR BARIŞMA GİRİŞİMİ, MERKEZİN VİLAYETLERE BİR EL UZATMA ÇABASIDIR.

İbrahim Şinasi

Son dönem Osmanlı tarihinin esasında üzerinde en çok tartışılması gerektiği halde sıkça atıfta bulunulan ama derinlemesine tahlilin az yapıldığı bir belgedir Gülhane Hatt-ı Hümayunu. Belki belgenin içeriğindeki muğlaklıkların da etkisiyle gerek tarihçiler gerekse tarihi siyasi amaçla kullanan yazarlar bu belgeyi birbirinden hayli zıt biçimlerde değerlendirmişlerdir. Bu süreçte yaklaşık yüz yetmiş sene içerisinde Tanzimat Fermanı'na ilişkin bir tür yorum külliyatı oluşmuştur. Yorumlardaki farklılıklar içinde bulunulan dönemler, egemen siyasal rejimler ve benimsenen siyasal tavırlarla yakından alakalıdır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve beraberinde oluşan Tanzimat rejimine ilişkin yorumların 1849'dan başlayarak birisi son derece olumlu ve ötekisi de hayli olumsuz olmak üzere birbirine zıt iki yorum geleneği halinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Söz konusu birbirine paralel gelenekler en az 1980'lere değin varlığını sürdürmüştür. İlginçtir ki her iki gelenek de Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na gerçekte metinde mevcut olmayan Batılılaşma ve Müslümanlarla gayrimüslimler arası eşitlik tanıma özelliklerini atfetmiştir. Bu yazının sonlarında mezkûr hususlar tartışılacaktır. Yaklaşık olarak Balkan Savaşları'na değin iktidara yakın liberal görüşlü yazarlar Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na dair olumlu bir bakışa sahip olurken Türkçü-İslamcı muhalif kesimler genelde fermana olumsuz gözle bakmışlardır. Balkan Savaşları sonrasındaysa Türkçü-İslamcı kesimin iktidarı ele almasıyla Tanzimat aleyhtarı bakış ders kitaplarına egemen olmuştur. 1913 sonrasında oluşan bu yeni vaziyet 1980'e değin sürecektir.

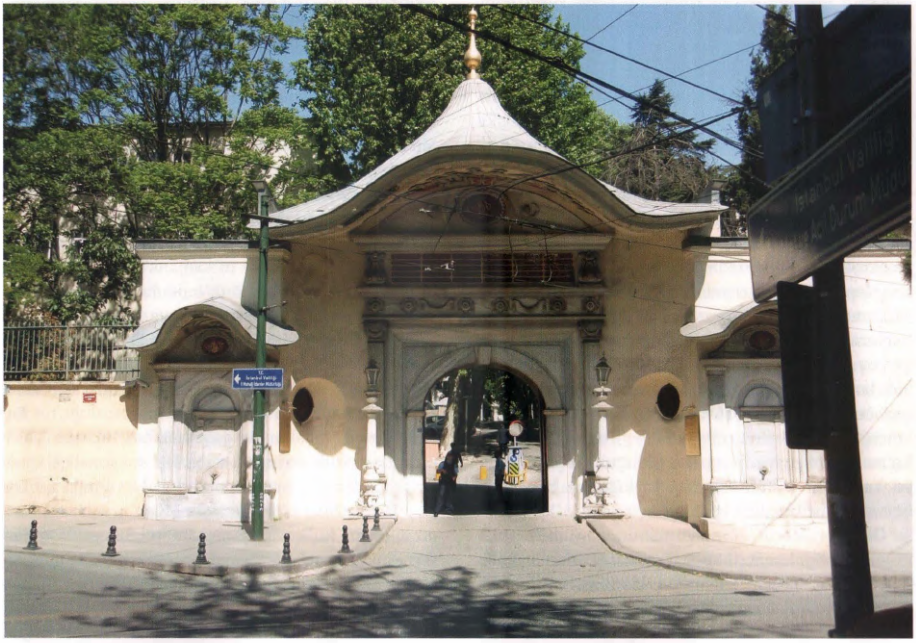
Tanzimat Fermanı'na olumlu anlamda bakan, hatta devrimsel bir önem atfeden geleneğin en eski örneklerinden birisi İbrahim Şinasi'dir. Şinasi, koruyucusu Mustafa Reşid Paşa için 1849'dan başlayarak yazdığı kasidelerinde fermanın kendisini açıkça zikretmese bile Reşid Paşa'nın Osmanlıları kölelikten azat ettiğini ve halka adil yönetim sağladığını vurgulayışı şairin insan hakları ve hukuk devleti bağlamında fermana atfettiği olumlu değerleri ortaya koymaktadır.[1] Ahmed Vefik Paşa'nın 1869'da mektepler için kaleme aldığı ilk tarih ders kitabı olan *Fezleke-i Târîh-i 'Osmânî*'deki yorum da bu çizgide olup modernist niteliğini sergilemektedir. Buna göre şeriat ilkelerine göre vezirle çoban birbirine eşit olması gerektiği halde bu ilke unutulmuş olup ancak Tanzimat Fermanı ile birlikte yeniden ilan edilmiştir. Ferman sayesinde ziraat ve ticarete dair nizamnameler hazırlanmış, devlet düzeni rayına oturmuş, ordu reforme edilmiş, âsi Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'da tecrit edilmiş, ticaret gelişmeye başlamış ve gerek tebaa gerekse devlet bundan kazançlı çıkmıştır.[2] Bir tür prototip olarak görebileceğimiz bu yorum biçimi Mutlakiyet ve 2. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında basılan ve başlıca yazarları Selim Sabit, Ali Nazima, Abdurrahman Şeref, Ahmed Rasim, Ahmed Refik Altınay olan ders ve popüler tarih kitaplarında da varlığını sürdürmüştür.

Yukarıda sözünü ettiğimiz aynı devrede Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Tanzimat dönemine olumsuz yaklaşan alternatif bir geleneğin zuhur ettiği dikkati çekiyor. Bu paralel geleneğin Namık Kemal'in kişiliğinde Yeni Osmanlılar tarafından başlatıldığı söylenebilir. Namık Kemal'e göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu Nizip savaşı yenilgisi dolayısıyla çaresiz kalan Osmanlı Devleti'nin Mısır'a karşı büyük devletleri yanına çekme manevrasından başka bir şey değildir. Bu amaçla Hıristiyanlara gereksiz tavizler verilmiştir. Sonuçta ana gaye devletin ve bürokrasinin güçlendirilmesinden ibarettir. Tanzimat Fermanı'nın eleştiriye konu oluşunun diğer bir nedeni ise yapılacak ıslahatların net bir biçimde şeriat ile sınırlandırılmadığı hususundaki iddiadır. Bundan ötürü Mustafa Reşid Paşa'nın ardılları olan Âlî ve Fuad Paşalar bürokratik bir istibdat rejimi kurabilmişlerdir. Tesis edilen yeni devlet kurumları Avrupa'nın doğrudan taklidi olup sadece yolsuzlukların artmasına ve seçkin paşaların evlatlarına arpalık sağlamasına hizmet etmiştir. Tanzimat'la birlikte yapılan düzenlemeler topluma ve bireye herhangi bir faydası olmayıp aksine köylüye tarh edilen vergiler iyice ağırlaşmış, polise verilen yetkiler gayrı insanî bir mahiyet kazanmıştır. Mezkûr düzenlemeler sonucunda yerli imalat ortadan kalkmış, böylece de yabancılar imparatorluğu ekonomik açıdan sömürme olanağına kavuşmuşlardır.[3]

Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi Yeni Osmanlı yazarları da Tanzimat Fermanı noktasında Namık Kemal'e yakın görüşler sergilemişlerdir. Jön Türklere baktığımızda bu eleştirel geleneğin sürdürücüsü olarak Mizancı Murad Bey'i sayabiliriz. Murad Bey'e göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu esas olarak büyük devletlerin etkisiyle kabul edilmiş bir belge olup halk tarafından kabul görmemiştir. Ferman Müslümanlar açısından öylesine haysiyet kırıcıydı ki gururları dolayısıyla Gülhane Hattı'na şiddetle itiraz etmişlerdir. Hattın ilan edilmesi Osmanlı yönetici sınıfını Batı taklitçiliğine yöneltmiştir.[4]

Zikrettiğimiz bu iki geleneğin dışında kalıp Gülhane Hatt-ı Hümayunu konusuna daha mesafeli ve nesnel bir yaklaşım sergileyen nadir yazarlardan birisi Mustafa Nuri Paşa'dır. 1884'te tamamlanmasına karşın ancak 1909'da basılan *Netâyicü'l-Vukûât* adlı eserinin dördüncü cildinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ana prensibinin "...emniyet-i cân ü mâl ve nâmus kaziyyeleri..." olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Mustafa Nuri Paşa Tanzimat'ın malî prensiplerinin uygulanmasında karşılaşılan sorunlar, yani iltizamın kaldırılmasına karşı mültezimlerin direnişi veya devlet gelirlerindeki reel artışa karşın kamu harcamalarının çok daha yüksek oranda artmasına işaret etmiştir.[5]

Balkan Savaşları sırasında İttihad ve Terakki'nin kurduğu askerî diktatörlükle birlikte Jön Türk kökenli siyasal seçkinler ve onların devamcısı sayabileceğimiz Kemalist askerî-bürokratik elitler bazı kesintilerle birlikte 1980'e değin iktidarı ellerinde tutmuşlardır. Bu devrede daha önceden esas olarak muhalif aydınların bakış açısını yansıtan Tanzimat'a eleştirel yaklaşımın artık iktidar kesiminin ve ona az çok yakın duran aydınların düşünüşünü yansıtmaya başladığını görmekteyiz.

Bâbıâli'nin Alay Köşkü karşısındaki kapısı

Ziya Gökalp

Yavuz Abadan

Bu çerçevede 1913 ile 1938 arasındaki devre esas olarak Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın oluşturdukları ulusçu-Türkçü tarihsel ufku temsil etmektedir. Durkheim sosyolojisi çerçevesinde Gökalp, Tanzimat'ın yarattığı kültür ortamı üzerinde durmuş ve medrese-mektep, kadı mahkemesi-laik mahkeme, İslam kültürü-kozmopolit Osmanlıcı kültür gibi ikiliklerin kültür buhranı ve kimliksizlik yarattığını öne sürmüştür. Gökalp'e göre Tanzimatçılığın beslediği Osmanlıcılık siyaseti Türk ulusal bilincinin oluşumuna zararlı olmuştur.[6] Osmanlı tarihçiliğine Marksist metodolojiyi ilk uygulayanlardan biri olan Yusuf Akçura ise konuya iktisat tarihi ve sınıf ilişkileri açısından yaklaşarak Tanzimat'ın temelde Türk-Müslüman ahalinin uluslararası sömürüye maruz bırakılmasının koşullarını oluşturması ve buna karşın gayrimüslim cemaatlerin zenginleşmesine olanak tanıması bağlamında eleştirmiştir.[7]

Söz konusu dönemde daha bağımsız bir yaklaşım sergileyen bir meşrutiyet aydını olan Celal Nuri İleri, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na ve bunu izleyen ıslahatlara ilişkin olumlu veya olumsuz bir görüş ortaya koymak yerine Osmanlı yöneticilerinin fermanın vaatleri konusunda samimi olmadıklarını, belgenin sadece büyük güçleri oyalayıcı bir araç olarak kullandığını ve girişilen reformların yüzeysel ve geçici kalması dolayısıyla başarısız olduğunu vurgulamış ve Tanzimat bürokrasisinin yozluğu ve bencilliği üzerinde durmuştur.[8]

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun günümüz anlamıyla ilk akademik tahlilini Yavuz Abadan'ın kaleminden Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü vesilesiyle Maarif Vekâleti tarafından basılan *Tanzimat* cildinde (1939-40) görüyoruz. Abadan'a göre Tanzimat Fermanı Batılılaşma hareketinin bir başlangıcıdır. Ancak herhangi bir kitle desteğine sahip olmak yerine sadece Reşid Paşa gibi basiretli bir devlet adamının kişisel gayretine dayanmasından ötürü başarı şansı olmamıştır. Ferman metni hukuk tekniği açısından sistematiklikten yoksun ve dağınıktır. Metnin en önemli iç çelişkisi bir yandan şeriattan söz ederken Müslim ve gayrimüslim unsurların eşitliğini hedeflemesidir. Abadan'a göre fermanı ilan etmedeki esas gaye reform sürecini başlatmak olduğuna göre şeriat hususunun zikredilmesi formaliteden başka bir şey değildi.[9]

Yine bu sıralarda modern Osmanlı tarihçiliğinin kurucularından birisi olan Halil İnalcık'ın ilk yazılarından birisi "Tanzimat Nedir?" başlığı altında yayınlanmıştır. İnalcık'a göre Tanzimat hareketi tek başına Batılılaşma hamlesi olarak açıklanamazdı. Ona göre Tanzimat, kadimden gelen ekonomik ve toplumsal temelleri çürümüş bir imparatorluğun yeni ilkeler ve yeni temellerle canlandırılması girişimiydi. Burada İnalcık Tanzimat'ı Osmanlıcılık yaklaşımıyla Hıristiyan milliyetçiliklerinin etkisini kırma siyaseti olarak görmektedir. Bu siyasetin başarısızlık nedenlerinden birincisi Balkanlardaki toprak meselesini çözülememesi ve Müslüman ağaların egemenliğini sürdürmesidir. Öbürü ise ulusçuluk akımının engellenememesidir.[10]

Soğuk Savaş döneminin modernleşmeci perspektifinin egemen olduğu 1950'lerin ve 60'ların düşünsel ikliminde Bernard Lewis, Roderic Davison ve yine Halil İnalcık'ı başlıca Tanzimat yorumcuları olarak görmekteyiz. Her üç yazarın ortak çizgisi Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılılaştırma, Müslim ve gayrimüslim tebaaya yasa önünde eşitlik tanıma ve devleti rasyonelleştirme belgesi olarak tanımlamalarıdır. Metindeki şeriat motifi olsa olsa muhafazakâr Müslümanları teskin etmek için kullanılmış bir araçtı. Bu yaklaşımlar fermanı "devleti kurtarma" perspektifiyle analiz etmekte olup Cumhuriyet inkılâplarına doğru yönelen deterministik bir sürecin önemli bir merhalesi olarak algılamaktadır. Öte yandan Davison, o zamana değin Tanzimat Fermanı'nı değerlendirmiş çoğu yazardan

farklı olarak Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun söyleminin esasında geriye dönük, "kadim altın çağa dönüş" ifadeleriyle bezenmiş olduğuna dikkat çekmekteydi. Söz konusu modernleşmeci yaklaşım 1970'lerin sonlarında Stanford J. Shaw tarafından tekrarlanacaktır.[11]

Soğuk Savaş demek aynı zamanda Marksist ve Üçüncü Dünyacı bir alternatif entelektüel perspektifin gelişmesi anlamına geliyordu. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi sonrasında Türkiye'nin kalkınma stratejisi tartışmaları bağlamında Osmanlı geçmişini irdeleyen Marksçı çizgideki yayınlar Yusuf Akçura'nın yukarıda zikrettiğimiz yorumunu geliştirerek devam ettirmişlerdir.

atfetmiş, padişahın keyfî idaresine son vermesi bakımından olumlu bulmuştur. Kendi ifadesiyle hat metni "...Türk demokrasi tarihinde fevkalâde mühim bir inkılâb ehemmiyetini hâiz"dir. Ancak kurulması öngörülen meclislerde halk temsilcilerinin öngörülmemesi bakımından eksiklikle maluldür. Hattın diğer bir diğer kusuru hâkim İslam ümmetinin egemenliğine son vererek "Ehl-i İslâm ve millet-i sâire müsavatını" vaz etmiş olmasıdır. Bunun neticesinde "kozmopolit bir Osmanlılık devri kaim olmuş"tur ki Türk unsurunun imparatorluk içerisinde bir azınlık konumuna düşürmüştür.[15]

Adalet Partisi milletvekilliği yapmış olan Yılmaz Öztuna on iki ciltlik *Başlangıcından Zamanımıza*

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU'NUN BU DENLİ FARKLI BİÇİMLERDE YORUMLANIŞININ FERMAN METNİNİN GERÇEKTEN DE BELİRSİZLİKLER VE BAZI TUTARSIZLIKLARI BÜNYESİNDE BARINDIRMASINDAN KAYNAKLANDIĞINI SÖYLEMEK MÜMKÜNDÜR. ÖNCELİKLE TANZİMAT FERMANI'NIN ESAS OLARAK "YERLİ" BİR METİN, YANİ OSMANLI VE ŞARK GELENEKSEL SİYASAL KÜLTÜRÜNÜN ÜRÜNÜ BİR ESER OLDUĞUNU VURGULAMAK GEREKİYOR.

Örneğin Doğan Avcıoğlu, Tanzimat Fermanı'nı Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı sömürge ekonomisine yönelten ve uydu Batıcılığının yolunu açan bir belge sıfatıyla mahkûm etmiştir. Yazara göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan çıkar sağlayan yegâne yerli unsur mal ve can güvenliklerini teminat altına alarak padişahın iktidarına ortak olan paşalardır.[12] Benzeri bir çizgiyi savunan İsmail Cem'e göre Tanzimat Fermanı emperyalist yayılmanın bir aracı işlevine sahip bir belgeydi. Bu bağlamda söz konusu metin Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun üst yapı kurumlarını Osmanlı memleketinde bina etme hizmetini görecekti.[13]

Öte yandan Yalçın Küçük, 1960'ların sol geleneğinden farklı olarak Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu Osmanlı tarihi bağlamında olumlu bir adım olarak değerlendirmekte ve ana akım sol görüşü şiddetle eleştirmektedir. Ona göre Tanzimat emperyalizmin bir senaryosu olmayıp Batılılar tarafından da empoze edilmemiştir. Tanzimat'ın saltanatı koruma amaçlı başlatılan bir süreç olduğunu belirttikten sonra Tanzimat devlet adamlarının reform adımlarını Batılılara kabul ettirmiş olduklarını iddia etmektedir. Öte yandan Yalçın Küçük'ün Tanzimat'ı imparatorluğun laikleşme süreciyle özdeşleştirmesi de dikkati çekiyor.[14]

Türkiye'deki sol bakışın yanı sıra yine aynı devrede gelişen sağcı düşünsel yaklaşımların bir kısmı zamanın Adalet Partisi çizgisine denk düşen milliyetçi-muhafazakâr, diğer kısmı ise Millî Görüş çizgisine yakın İslamcı niteliktedir. Söz konusu kesimlerin Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na bakışları arasında ciddi farklılıklar göze çarpmaktadır.

Milliyetçi-muhafazakâr kesime yakın isimlerden İsmail Hâmi Danişmend Tanzimat Fermanı'nı insan haklarının gelişimi açısından olağanüstü bir önem

Mustafa Reşid Paşa

Kadar Türkiye Tarihi adlı eserinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu uzun bir tahlilden geçirmemekle beraber fermanı imparatorluğun ömrünü uzatan bir belge olarak nitelendirmektedir. Fermanın en önemli katkısı padişahın mutlak yetkilerinin kısılması ve yargı kararı olmaksızın idam cezasının artık mümkün olmamasıdır. Öztuna'ya göre Tanzimat Fermanı'nın hazırlanması "şerefini" II. Mahmud, Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa paylaşmaktadırlar. Eğer ferman ilan edilmeseydi Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ortalarına doğru dağılıp gidecek ve kaderi Türkistan'ınkine benzeyecekti.[16]

Milli Görüş'e veya bu çizgiye yakın isimlerin ise Tanzimat Fermanı ve Tanzimat'a, Danişmend ve Öztuna gibi olumlu bakmadıklarını görmekteyiz. Bu isimlerden biri olan Sâmiha Ayverdi'ye göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu içerisinde "...ister müslim, ister gayrimüslim, bütün tebaaya kanun nazarında müsâvî hak tanımak..." ilkesi bulunuyordu. Hatta bu

yazar "...müslüman tebaadan ziyâde gayrimüslimler lehinde hükümler ihtivâ ediyordu" saptamasını da yapmıştır. Ayverdi, Mustafa Reşid Paşa'nın – yazara göre – aceleyle hazırladığı bu fermanın getireceği ıslahatın "...devlet ve cemiyet yapısına ne dereceye kadar uygun?" olduğu sorusunu sormuş ve neticede ordunun modernizasyonu dışında hiç bir faydasının olmamış olduğu hükmünü vermiştir. Yazara göre Tanzimat maddî anlamda modernleşmeyi teşvik etmiş, ama manevî ve millî maarife dair en ufak bir katkısı olmamıştır.[17]

Samiha Ayverdi

Milli Görüş çizgisindeki bir diğer isim olan Sadık Albayrak'ın bakış açısıyla "Tanzimat bir belâ idi". Ona göre Tanzimat, Osmanlı'nın Müslüman oluşunun Avrupa'da yarattığı tedirginlik dolayısıyla İslamiyeti zayıflatma girişimidir. Bunun sonucunda "...ulema ile devlet arasında ikilik zuhur etmiş ve tahsil müesseseleri mektep ve medrese diye ikiye ayrılmıştır." Yine aynı yazara göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu "...yüzde yüz Türk'ün ve İslâm'ın ruhunu öldüren bir Batı taklitçiliği..." anlamına geliyordu.[18] İslamî kesimden olup kapsamlı bir Osmanlı tarihi eserini yazarı olan Ziya Nur Aksun'a göre Tanzimat reformları Şark Meselesi çerçevesinde Hıristiyan güçlerin Osmanlı Devleti'ni "tedricen zehirleme" uygulaması, "büyük ve asîl ecdâdımızın zamanları ve mekânları kucaklayan cihangir mâneviyâtları ve ideallerinin iflâs âyini icrâsı" anlamını taşımıştır.[19]

Yukarıda saydığımız zamanın siyasal eğilimlerinden bağımsız olarak Tanzimat Fermanı'nı derinlemesine tahlil eden Niyazi Berkes ve Şerif Mardin gibi isimler de zikredilmelidir. Niyazi Berkes, Marksist geleneğe bağlı ve modernleşmeci çizgiye sahip olmasına karşın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu derinlemesine analiz eden nadir araştırmacılardan birisidir. Bir yandan modernleşmeci çizgiyi paylaşan diğer yazarlar gibi Tanzimat Fermanı'nın Müslim-gayrimüslim eşitliği anlayışını içerdiğini bildirmektedir. Ancak aynı zamanda fermanda şeriat hukukuna yapılan vurgunun basit bir göz boyamaca olmayıp kanunların sınırlarını, hatta kaynağını bundan böyle şeriatın belirleyeceğini saptamaktadır. Berkes bu saptama çerçevesinde o zamana değin Osmanlı siyasal düzeninde şeriat ile siyasa ayrı tutulup şeriata özel hukuk sahası tahsis edilmişken bundan böyle şeriata siyasal mahiyet verildiği ve bu hatt-ı hümayunla padişah iradesi yerine şeriatın ölçü kabul edildiğini göstermektedir. Öte yandan Berkes fermanın esasında hükümdarla hükümet arasında yapılmış bir sözleşme olduğunu ve metinde öngörülen yasama meclislerinin halk iradesini değil, ulema, bürokrasi ve ordu seçkinlerini temsil edeceğini vurgulamaktadır.[20] Şerif Mardin ise Tanzimat Fermanı'nı esas olarak mülkiye bürokrasisinin keyfî padişah egemenliğine karşı bir yasal çerçeve sağlama belgesi olarak değerlendirmiştir. Vaka-i Hayriyye sonrasında II. Mahmud'un sınırsız gücü çeşitli devlet adamlarının sürülmesi ya da idam olmasıyla sonuçlanmıştı. Öte yandan 1830 sonrasında kurulan nezaretler ve gelişen mülkiye bürokrasisinin Mustafa Reşid Paşa gibi temsilcilerinin bu keyfilik halinin devamına tahammülü kalmamıştı. Bu anlamıyla Tanzimat Fermanı Şark Meselesi'ni araçsallaştırarak Babıâli bürokrasisinin kendini hukuken güvenceye alma girişimi niteliğindedir.[21]

Buraya değin özetlediğimiz görüşlerin Tanzimat Fermanı'na ister olumlu ister eleştirel baksınlar ya da siyasal yönelimleri ne olursa olsun, genel olarak belirli ortak kanaatlerden hareket ettiklerini görmek hayli dikkat çekicidir. Bu kanaatlerden birisi Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma sürecini başlattığı konusundaki ısrarlı yargıdır. Bir diğeri ise hattın Müslimlerle gayrimüslimler arasında hukuksal eşitlik getirdiği hususundaki sarsılmaz saptamadır.

Sözünü ettiğimiz bu kemikleşmiş kanaatleri ilk defa sorgulayan araştırmacının Butrus Abu-Manneh olduğu söylenebilir. Abu-Manneh, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun tek başına Reşid Paşa tarafından değil, başta Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın önderi olduğu Nakşibendi-Hâlidî tarikatına mensup muhafazakâr bürokratların ve ulemanın etkin katılım ve meşveretleri neticesinde kaleme alındığını vurgulamıştır. Ona göre Tanzimat Fermanı'nda Batılılaşma yönelimini gösterecek veya ima edecek herhangi bir ifade yoktur. Aynı şekilde Müslimlerle gayrimüslimler arasında hukuksal eşitlik vaadini içeren tek bir anlatım dahi bulunmamaktadır. Abu-Manneh, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu klasik adaletname geleneğine uygun olarak neşredilmiş bir ferman olarak kabul etmektedir.[22]

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun bu denli farklı biçimlerde yorumlanışının ferman metninin gerçekten de belirsizlikler ve bazı tutarsızlıkları bünyesinde barındırmasından kaynaklandığını söylemek müm-

kündür. Öncelikle Tanzimat Fermanı'nın esas olarak "yerli" bir metin, yani Osmanlı ve Şark geleneksel siyasal kültürünün ürünü bir eser olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bilindiği üzere ferman metni başlangıcındaki esbab-ı mucibe girizgâhından sonra ana başlıklar olarak kişi hakları ve güvenliği; vergi ve maliye; askerliğin düzenlenmesi; adalet ve yasalar; Meclis-i Vâlâ'nın işleyişi; fermanın yürürlüğü ve ilanı; ferman hükümlerini çiğneyenlere beddua gibi kısımlardan meydana gelmektedir. Mezkûr ana başlıklar gerçekte kadîm Hint ve İran siyasal geleneğinden gelerek 16. yüzyıl Osmanlı yazarlarından Kınalızade'nin *Ahlâk-ı Âlâî*'sinde de yer alan Daire-i Adalet'i oluşturan temel unsurların (mülk-asker; asker-mal; mal-raiyyet; raiyyet-adalet; adalet-cihan; cihan-devlet; devlet-şeriat; şeriat-mülk) özet halindeki tekrarından başka bir şey değildir.

Öte yandan Abu-Manneh'in haklı olarak ortaya koyduğu üzere Tanzimat Fermanı'nda şeriata veya İslam dinine zıt en ufak bir ifade veya kararın bulunmadığını belirtmek gerekiyor. Metinde şeriat terimi sekiz defa kullanılmakta olup vaat edilen uygulamaların mutlaka şeriat hükümlerine uygun bir biçimde icra edileceğinin altı çizilmektedir. Bu bağlamda şimdiye değin ele aldığımız araştırmacıların büyük bir kısmının açık bir biçimde vurguladıkları Müslimler ve gayrımüslimler arasında yasa önünde eşitlik konusunu ferman metninin herhangi bir kısmında göremiyoruz. Gayrimüslimlere değinen ifade tam olarak aşağıdaki gibidir:

[Nizami kanunlar yaygınlaştırılmadığı sürece (devlet) kuvveti, refah ve asayiş sağlanamayacağından ötürü bundan böyle suçların şer'î kanunlara uygun olarak alenen kovuşturulacağı, yargısız infaza izin verilmeyeceği, kişi haklarının korunacağı ve müsadere uygulamasının son bulacağı belirtildikten sonra] "...ve teba'a-yı saltanat-ı seniyyemizden olan ehli İslâm ve mileli sâire bu müsâ'adât-ı Şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere cân ve ırz ve nâmûs ve mâl mâddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı Şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş..."[23]

Alıntıladığımız pasaj şer ' î yasaların Müslim ve gayrimüslim cemaatlere istisnasız uygulanacağını belirtmekte ve tüm tebaaya can ırz ve mal güvencesi verildiği vurgulanmaktadır. Ancak bu ifadenin hiç bir noktasında Müslim ve gayrimüslim cemaatlere yasa önünde eşitlik ilkesi getirildiği belirtilmemektedir.

Aynı şekilde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batılı anlamda modernleşmeci bir perspektife de pek rastlanmıyor. O yılların İngiltere'si ve Fransa'sında sanayi devrimi ve buna eşlik eden toplumsal transformasyonlar dolu dizgin gelişirken Tanzimat Fermanı'nda modernleşen bir devletin ve toplumun gerektirdiği maarif ve okullar hususu, bankalar, sanayi işletmeleri, liman, kara ve demiryolları, belediye ve kentsel düzenlemelere ilişkin tek bir kelime bile yoktur. Modern toplumun ana unsurlarından sayılması gereken söz konusu kurumlar ve altyapılardan söz edilmeyişi fermanı kaleme alanların düşünsel ufkunun hayli geleneksel ve muhafazakâr olduğunu bize gösteriyor.

Diğer taraftan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda daha önceden pek karşılaşılmayan ve nispeten yeni diyebileceğimiz bazı noktalar da vardır. Fermanda yeni bazı yasaların çıkarılacağı (*kavanîn-i cedîde vaz' ve tesîsi*) belirtilmektedir. Yani, eski kanunların artık yetersiz kalmakta olduğu itiraf ediliyor.[24] Diğer bir değişik husus, "vatan" kavramının metinde iki defa geçmesidir (*vatan muhabbeti; muhafaza-i vatan*). Burada padişahın mülkü anlamında imparatorluk yerine tüm halkın sahip çıkması gereken ortak ülke anlamında bir vatan anlayışı söz konusudur.[25] Oldukça çarpıcı nitelikte ve tüm gelenekselliği ve muhafazakârlığına karşın fermanın farklı bir karaktere sahip olduğunu

Tanzimat Fermanı'nın Mustafa Reşid Paşa tarafından okunuşu

gösteren bir ifade, artık kadîm düzenin ilga edildiği vurgusudur (*usûl-i 'atîkayı bütün bütün tagyîr*). Yani, fermanı hazırlayanlar bundan böyle eskisine benzemeyen bir düzen kuracaklarının son derece bilincindedirler.[26] Bu saptamayı perçinleyen nokta padişahın Hırka-i Şerif odasında yasalara uyacağına dair ulema ve nazırlar huzurunda yemin edeceği ibaresidir (*cânib-i Hümâyûnumuzdan* [kanunların] *hilâfına hareket vuku' bulmayacağına 'ahd ü misak olunub Hırka-i Şerîfe odasında cem'i 'ulemâ ve vükelâ hâzır oldukları hâlde kasemi bi'l-lah dahî olunarak*). Diğer bir ifadeyle, padişahın iktidarı artık yasalarla sınırlandırılacaktır; padişahın keyfî otoritesi söz konusu olmayacaktır.[27] Sonuncu nokta, fermanın dost devletlerin elçilerine tebliğ edileceği vurgusudur. Esasında kamusal düzenlemeleri içeren her fermanın yabancı ülke elçilerine bildirilmesi doğal olmasına karşın bunun fermanın içerisinde bir ibare olarak konması Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun hazırlandığı zamanı ve özel koşulları ima etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ana hatlarıyla Mısır meselesi bağlamında Osmanlı Devleti'nin bekasını söz konusu eden bir varoluşsal bir kriz çerçevesinde anlaşılması gereken bir belgedir. Bir tarafta III. Selim zamanında başlayıp II. Mahmud döneminde devam eden merkezîleşme süreci ve karşı tarafta ise özerkliklerini korumaya çalışan âyânlar ile Sırp ve Yunan ulusçuluk hareketleri neticede Osmanlı Devleti'nin meşruiyeti sorusunu gündeme getirmişti. Merkezi otoritenin imparatorluk üzerinde meşruiyetini kaybedişinin maddî kanıtları IV. Mustafa ve II. Mahmud gibi padişahların otoritelerini muhafaza edebilmeleri kaygısıyla içinde Sened-i İttifak'ın da bulunduğu bir dizi senede imza atma mecburiyetinde kalmalarıdır. Osmanlı ordularının Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerine 1831-32 devresindeki mağlubiyetleri bir anlamda Anadolu ahalisinin İstanbul için harp etme isteksizliğinin ve hatta Mısır tarafına meyletmesinin bir sonucuydu. Söz konusu meşruiyet krizi ancak Hünkâr İskelesi Antlaşması ile II. Mahmud'un Rusya'nın koruması altına girmek zorunda kalmasıyla geçici olarak çözümlenebilmişti.

1839'da Mısır'a karşı girişilen Nizip savaşı yeniden mağlubiyetle sonuçlanmış, üstelik Mabeyn Müşiri Ahmed Fevzi Paşa tüm Osmanlı donanmasını alarak Mısır'a, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya iltica etmişti. Yani Ağustos 1839'da Osmanlı İmparatorluğu'nu savunacak ne ordu, ne de donanma kalmıştı. Mısır'ın arkasında Fransa'nın olmasından rahatsız olan ve Rusya'nın İstanbul üzerindeki nüfuzunun güçlenmesinden endişe duyan İngiltere, Avusturya ve Prusya, Rusya'yı da ikna etmek suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak üzere diplomatik müdahalede bulunmuşlardır.

Bir diğer husus padişah kulu statüsünde olan yüksek yöneticilerin Vak'a-i Hayriyye sonrasında kulluklarını çok daha effektif bir biçimde "hisseder" olmalarıdır. Yani, yasal herhangi bir korumadan yoksun paşaların/ yüksek bürokratların ailesiyle ve kendisine intisap etmiş olan daha alt düzey memurlarla birlikte can ve mal varlığının reel olarak padişahın bireysel iradesine bağlı hale gelişidir. Dolayısıyla herhangi bir bürokratik, askerî veya toplumsal denetleme ve dengeleme mekanizmasından azade olan II. Mahmud merkezli yönetim, kendi içerisinde gizli kapaklı acımasız hizip mücadelelerine sahne olmuştur. Söz konusu mücadelelerin sonu Pertev Paşa ile Âkif Paşa çatışmasında olduğu üzere trajediyle sonuçlanabilmekteydi. II. Mahmud'un vefatıyla birlikte Mustafa Reşid Paşa'nın temsil ettiği mülkiye bürokrasisi bu duruma bir son vererek hukukî güvence kazanmak istemişlerdir.

Sonuç olarak üç temel parametre söz konusudur. Birincisi, Osmanlı merkezî otoritesinin kendi halkı ve âyânıyla kavgalı olmasından ötürü imparatorluk sathında meşruiyetten yoksun oluşudur. İkincisi, İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya gibi güçlere muhtaç durumda kalmasıdır. Üçüncüsü, bürokrasinin kendine hukukî güvence arama kaygısıdır. İşte Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun içeriği her üç parametreye birer karşılık niteliğindedir.

Irz, can ve mal güvenliği hususu her üç parametreyle aynı anda ilgili olması bakımından belki de en can alıcı konudur. Genel olarak imparatorluk ahalisi ve âyânlara hitap etmesi doğaldır. Aynı zamanda yabancı tüccar ve girişimcilerin Osmanlı pazarlarında güvenlik içerisinde iş yapmalarına olanak sağlamaktadır. Üstelik kul statüsündeki bürokratları idam ve müsadere gibi ağır cezalardan korumaktadır. Yargısız infaza son vermek, mal ve mülkü korkusuzca tasarruf edebilmek, Müslümanlar ve gayrımüslimlere istisnasız bu olanaklardan yararlanma hakkı tanımak her üç parametreyle de bağdaşmaktadır.

Vergi adaleti meselesi ağırlıklı olarak imparatorluk ahalisine ve âyânlara hitap etmekte, özellikle de ticaret ve zanaatle uğraşan Hıristiyan tebaanın vergi mağduriyetinden kurtarılmasını amaçlamaktadır. Kısmen de olsa yabancı tüccarlar açısından önemli olduğu da söylenebilir.

Yabancı tüccarlara ve büyük devletlerin ekonomik çıkarlarına bariz bir biçimde hitap eden konu tekellerin (*yed-i vâhid*) kaldırılması maddesidir. Daha önceden devlet tarafından yerli girişimcilere bahşedilmekte olan tekeller yerini bundan böyle serbest rekabete bırakacaktır. Söz konusu madde aynı zamanda tekelci sanayileşmeye dayalı Mısır ekonomisine bir darbe indirmeyi hedefliyordu.

Askerlikte reform hususu görünürde imparatorluğun Müslüman Anadolu ahalisi ile ilgilidir. II. Mahmud zamanında askere alma sürecinde keyfilik ön plandaydı. Süresi belli olmayan askerlik hizmeti adeta bir işkenceye dönüşmüştü. Taşraya asker toplamak için giden memurlardan çekinen köylüler dağlara kaçmaktaydı. Askerliğin uzun sürmesi dolayısıyla fermanın iddia ettiği üzere hem ticaret ve ziraat zarar görmekte, hem de nüfus büyümesini engellemekteydi. Ancak tüm bu sözü edilen kaygılar esasında devletin uzun vadeli askerî güvenliğini ilgilendiren hususlardır. Bu bakımdan askerlik meselesinin bir yandan ahaliyi, ama aynı zamanda devlet güvenliği bağlamında merkezî otoriteyi yakından alakadar ettiği söylenebilir.

Öte yandan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'nin yetkilerinin genişletilmesi, padişahın yetkilerinin kısıtlanması, yolsuz memurlara yönelik bir Ceza Kanunnamesi hazırlanması gibi hususlar spesifik olarak uleması ve mülkiye bürokrasisiyle tüm yönetici eliti ilgilendiren konulardandır.

Toparlayacak olursak, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu sarayı, bürokrasisi, ordusu ve ulemasıyla tüm Osmanlı yönetici kesimlerinin kendileri dışında kalan Osmanlı toplumunun geneliyle bir yüzleşme belgesi olduğunu söyleyebiliriz. Ferman hayli geleneksel siyasal kültürün bir ürünü olmasına karşın birey haklarını ve yargı adaletini vurgulaması, üstelik de padişah otoritesinin bundan böyle yasalarca belirleneceğini ifade etmesi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuk devleti olma sürecini başlatan muhafazakâr bir devrim belgesi özelliğini haizdir. Aynı zamanda İstanbul merkezinin taşra ahalisiyle bir barışma girişimi, merkezin vilayetlere bir el uzatma çabasıdır. Böylelikle Osmanlı Devleti taşra sathında yitirmiş olduğu meşruiyetini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Daha ileriye giderek, bu belgenin bir tür toplum sözleşmesi girişimi olduğunu öne sürebiliriz. Bu savımızı güçlendiren olgu, âyânların iltizamın kaldırılmasına karşı gösterdikleri muhalefet ve Balkanlardaki bazı feodal direnişler hariç tutulursa, toplum bazında Tanzimat Fermanı'na karşı ciddi bir anlamda tepki görülmemiş olması ve devletin taşra reformlarında nispeten başarılı olabilmiş olmasıdır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 1839'dan 1922'ye değin, iktidara gelen tüm farklı rejimlere rağmen gündemden düşmediğini ve Osmanlı Devleti için anayasal nitelikli bir referans belgesi işlevini görmüş olduğunu rahatlıkla belirtebiliriz.

SELÇUK AKŞİN SOMEL - SABANCI ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

1 Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 340-343.
2 [Ahmed Vefik], *Fezleke-i Târîh-i 'Osmânî* (İstanbul: Matba'a-i 'Âmire, 1286), 291.
3 Namık Kemal, " 'Inna'lâha ya'mur bi'l- 'adl ve'l-ihsân," *Hürriyet* (18 Ocak 1869); [anonim], "Zaptiye İdaresi Hakkında," *Hürriyet* (17 Ağustos 1868); aynı yazar, "Devlet-i Aliyye," *Hürriyet* (24 Ağustos 1868); aynı yazar [?], "İdâre-i Hâzıranın Hulâsa-i Âsârı," *Hürriyet* (28 Aralık 1868); aynı yazar, "Tanzimat," İbret (4 Ramazan 1289). Kaynakların alıntılandığı eser: Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, NJ: Princeton University Press,1962), 163-165.
4 Murad, *Mücâhede-i Milliye. Gurbet ve Avdet Devirleri* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1910), 100; aynı yazar, *La Force de la Faiblesse de la Turquie: Les Coupables et les Innocents* (Genève: [y.y.], 1897), 39-40; aynı yazar, *Mizân* (17 Mayıs 1897), 3. Kaynakların alıntılandığı eser: Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* (), 131-132.
5 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukû'ât. Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi I-IV*. Haz. Yılmaz Kurt (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2008), 508-517.
6 Ziya Gökalp, *Kitaplar* 1. Haz. S. Koz, Ş. Beysanoğlu, Y. Çotuksöken v.d. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 67-68, 177, 192-193, 198, 200, 209, 683-684.
7 François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğin in Kökenleri. Yusuf Akçura 1876-1935* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986), 83-84.
8 Celâl Nuri, *Târîh-i Tedenniyât-ı 'Osmâniyye* (İstanbul: [y.y], 1330), passim.
9 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili," *Tanzimat I* (Ankara: Maarif Vekaleti Yayını, 1940), 31-58.
10 Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?," *Araştırmalar Dergisi* 1 (Ankara Üniversitesi DTCF) (1940-1941), 237-263.
11 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*. 2nd ed. (London: Oxford University Press, 1968), 106-109; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu," *Belleten* 27 (1964), 603-622; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963), 19-20, 39-40; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol.2 (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1977), 61.
12 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*. Beşinci basım (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971), 79-81.
13 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. Yedinci baskı (İstanbul: Cem Yayınevi, 1979), 217.
14 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980. Birinci Kitap* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1984), 132-144, 196.
15 İsmail Hâmi Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Cilt 4 (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 126-127.
16 T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*. 11. Cilt (İstanbul: Hayat Yayınları, 1967), 186-187.
17 Sâmiha Ayverdi, *Türk Târihinde Osmanlı Asırları*. İkinci Cilt. 5.Baskı (İstanbul: Kubbealtı Neşriyâtı, 2010), 778, 780, 781, 785, 789; aynı yazar, *Millî Kültür Meseleleri veMaârif Dâvâmız*. 3. Baskı (İstanbul: Kubbealtı Neşriyâtı, 2006), 28-29.
18 Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası* (İstanbul: İleri Sanat Matbaası, 1973), 18; aynı yazar, *Türkiyede İslâmcılık-Batıcılık Mücâdelesi* (İstanbul: Risale, 1990), 15,18.
19 Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi. Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Târihi*. Üçüncü Cilt (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1994), 245-249.
20 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, [1978]), 208-210.
21 Mardin, *Genesis*, 157-158.
22 Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescipt," aynı yazar, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the Nineteenth Century (1826-1876)* (İstanbul: The Isis Press, 2001), 73-97.
23 Suna Kili ve A.Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*. 3. baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 13.
24 A.g.e., 12.
25 A.g.e.,12.
26 A.g.e.,14.
27 A.g.e., 13-14.

Tanzimat: Düzen ve Kaos

CENGİZ KIRLI

VERGİLENDİRMEDEN ASKERLİĞE, EĞİTİMDEN YARGIYA, İDARİ VE HUKUKİ YAPININ KAPSAMLI BİR ŞEKİLDE YENİDEN YAPILANDIRILMASINI İÇEREN BİR REFORM PROJESİ OLARAK TANZİMAT, DEVLET VE TOPLUM ARASINDA ZIMNİ SÖZLEŞMENİN HAK VE YÜKÜMLÜLÜKLER EKSENİNDE YENİDEN TANIMLANMASINA İLİŞKİN BİR GİRİŞİMDİ.

Düzen ve kaos modern ikizlerdir
(Bauman, Modernlik ve Müphemlik, s. 14)
Sorun çözme yeni sorunlar üretir; düzenleme faaliyeti, yepyeni kaos alanları yaratır.
(Bauman, Modernlik ve Müphemlik, s. 26)[1]

Modern anayasaların hemen ilk maddelerinde tanımlanan devlet ve vatandaş arasındaki karşılıklı hak ve yükümlülüklerin tanımı tarih içinde evrilmiş ve dönüşmüştür. Bugün vatandaşın devletten beklentilerinin sağlık, eğitim, imar, altyapı, güvenlik, geçim ve siyasi temsil gibi günlük yaşamın her alanını ilgilendiren boyutta ve çeşitlilikle olması ve bu taleplerin meşru birer hak olarak dillendirilebilmesi, buna mukabil bireylerin devlete karşı olan yükümlülüklerinin de askerlikten vergiye kadar uzanan çok daha geniş bir çerçevede tanımlanması, 19. yüzyıldan itibaren devletler ve yurttaşlar arasındaki sözleşmenin alanının daha önceki dönemlerde hayal edilemeyecek kadar genişlemesinin ve çetrefilleşmesinin bir sonucuydu.

Bu süreç aynı zamanda yeni bir yönetim zihniyetinin ve yeni tür bir devletin ortaya çıkışını ifade eder. Bu yeni yönetimin oluşma sürecinde ortaya çıkan birey de devlete karşı yeni haklarla donatılmış yeni bir bireydir. Tanzimat, 1839'dan başlayan ve aslen tüm geç dönem Osmanlı tarihini içine alan bu sürecin Osmanlı İmparatorluğu'na özgün deneyimine verilen addır. Tanzimat'ın "modernliği" de 19. yüzyıl başından itibaren Avrupa'da başlayan bu sürece dahil olma çabasından ileri gelir.[2]

Tanzimat'ın reform programının esaslarını oluşturan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda dile getirilen üç temel konu tebaanın can ve mal emniyetinin sağlanması, vergi ve askerlikle ilişkiliydi. Buradaki vergi ve askerlikle ilgili olarak gündeme getirilenler, imparatorluğun hem mali kaynaklarının hem de fiziksel güç kaynaklarının merkezde toplanması amacını ifade eder. Tebaanın güvenliğine ilişkin hükümle beraber, hatt-ı hümayunda doğrudan söz edilmiş olmasa da hem dinsel cemaatler hem de toplumsal sınıflar arasında ayrım gözetmeksizin herkesin kanun önünde eşitliğinin sağlanacağına yönelik vaat de bu reform programının parçası olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir deyişle Tanzimat, vergi ve askerlik yoluyla doğrudan yönetim tesis etme sürecinin ana hatlarını, hukuki-ideolojik yolla da bu sürecin meşruiyetinin sağlanmasını amaçlamaktadır. Bu aynı zamanda devlet ve toplum arasında yeniden tanımlanan sözleşmenin ana hatlarını da ortaya koymaktadır.

ZORUNLU ASKERLİK

18. yüzyıl sonlarına kadar ordular sürekli istihdam edilen maaşlı profesyonel askerlerden, ama daha çok da savaş zamanlarında ihtiyaç duyulan geçici ücretli savaşçılardan oluşuyordu. Zorunlu askerlik yoluyla kitlesel olarak askere alma (*levée en masse*) ilk defa 1793 yılında çıkarılan bir kararnameyle Fransa'da uygulanmaya başlandı. İlk başta gönüllülerden oluşan ordunun mevcudu birkaç yıl sonra düzenli hale getirilen zorunlu askerlik uygulamasıyla bir milyonun üzerine çıktı. Daha önce görülmemiş büyüklükte bu ordu, devrimden yeni çıkmış, iktisadi çöküntü ve siyasi kaos yaşayan Fransa'nın Avrupa'nın tüm büyük devletlerine karşı büyük başarılar kazanmasını sağlamıştı. Bu model başta Prusya olmak üzere tüm kıta Avrupa'sında 19. yüzyıl boyunca benimsendi. Disiplinsiz, isteksiz, isyankâr, pahalı ve üstelik istihdam edilmedikleri dönemde köyleri yağmalayan ve taşrayı istikrarsızlaştıran ücretli-profesyonel askerler yerine disiplinli, güvenilir ve ucuz sivil halkın geçici bir süre için silahaltına alınmasının getirdiği önemli üstünlükler vardı.

Osmanlı ordusunun kompozisyonu da 18. yüzyıl sonuna kadar Avrupa'da yaygın olan modelden farklı değildi. Sayıları 70.000'e varan, ancak yarısından azı aktif olarak silahaltında bulunan Yeniçeriler, 17. yüzyıldan itibaren ordunun belkemiği savaşçı güç olmaktan çıkmışlardı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826'ya kadar Osmanlı ordusunun en önemli mevcudunu Anadolu ve Balkanlar'da ayan ve valiler tarafından istihdam edilen ve sekban, levend gibi isimlerle anılan askerler ile vergi muafiyeti veya ücret karşılığı savaş zamanında silahaltına alınan askerler

Sultan II. Mahmud Beyazıt Camii'nden ayrılırken. Ressam: Auguste Mayer

oluşturmaktaydı. Zorunlu askerlik Yeniçeri Ocağı'nın ardından kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunda da hemen gündeme gelmedi. Bu ordu da gönüllülerden oluşan maaşlı ve küçük bir profesyonel ordu olarak tasarlanmıştı. Ancak 1828-29 Osmanlı–Rus Savaşı'nın ardından yaşanan yenilgi sonrası az sayıda sivil "gönüllü" statüsünde, ama gerçekte zorla askere alındı. 1832'de Mehmed Ali Paşa'ya karşı yaşanan ağır mağlubiyetin sonrasında, 1834 yılında, Prusya'da mevcut yedek askeri birlikler modeline göre tasarlanan Redif Taburları ile sivil halktan asker devşirme uygulaması genişletildi. Savaş zamanları orduya katılması beklenen ve yılda iki kez talim yaptıktan sonra sivil hayatlarına dönen bu yedek askeri birliklerin hayata geçirildiği coğrafya, Orta ve Batı Anadolu'nun iç kesimleri ile Rumeli'nin Türkçe konuşulan bölgeleri ile sınırlı kaldı. Bu dönemde gayrimüslim tebaanın askere alınması söz konusu olmadığı gibi yoğun direnişler sonucu Arnavut, Kürt, Arap, Laz ve Boşnak Müslüman Osmanlı tebaasından kimse askere alınamadı ve ordunun belkemiğini "Türk uşağı" oluşturdu.[3]

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda "muhafaza-ı vatan için asker vermek ahalinin fariza-ı zimmetidir" ile ifade edilen, bir yükümlülük olarak askerlik hizmeti ilk defa Tanzimat'tan sonra gündeme gelmiştir. Burada vatan ile kastedilen, Namık Kemal'in "*patrie*" karşılığı olarak kullandığı ve kelimenin modern dönemde kazandığı anlamdan çok; Ahmet Cevdet Paşa'nın 1860'larda kinayeli bir biçimde ifade ettiği, "Bizde vatan denilirse askerin köylerindeki meydanlar hatırlarına gelir." cümlesindeki "vatan"a daha çok benzemekle beraber;[4] burada söz konusu olan, ortak bir coğrafyada yaşamanın yükümlülüğü olarak tüm yetişkin erkek tebaaya eşit olarak uygulanması planlanan devlet ve birey arasındaki yeni bir sözleşmeydi. 1846 yılındaki yasal düzenleme ile 20-26 yaşları arasındaki erkek nüfustan her yıl ihtiyaç oranında kura usulü belirlenen kişiler silahaltına alınmaya başladı. Ancak Tanzimat Dönemi'nde de genel olarak ordunun kompozisyonu öncesinden çok farklı değildi. Önemli sayıda insanı askerlik dışında tutan bir dizi muafiyet ve kurada ismi çıkanların bir başkasını askere göndermesine olanak sağlayan bedel-i şahsi uygulaması yanında, Müslümanlar arasından askere alınabilenler ağırlıklı olarak yine Orta-Batı Anadolu'dan ve Rumeli'nin Türkçe konuşulan bölgelerindeki "Türk uşağı" olmaya devam etti. Askere alınmaya karşı yoğun direnişte bulunan Arnavut, Kürt, Arap, Laz ve Boşnak gruplardan askere alınabilenlerin sayısı son derece sınırlı kaldı. Üstelik bu sınırlı sayıda insanın da ancak küçük bir grubu nizami orduya alınabildi, pek çoğu gayrinizami destek kıtaları veya 1864 yılında askerliğe ikna edilen Boşnaklar arasında uygulandığı gibi kendi coğrafyalarında milis kuvveti olarak görev yaptılar.[5]

Öte yandan, 1830'lu yıllarda sayıları birkaç bini geçmeyen ve donanmada istihdam edilenler hariç, gayrimüslim tebaanın da 19. yüzyıl boyunca askere alınması mümkün olmadı. 1855 yılında Kırım Savaşı sırasında artan asker ihtiyacını karşılamak üzere cizyenin kaldırılarak gayrimüslimlerin de askere alınmaları yolundaki son bir gayret de yoğun direnişle karşılaşınca, daha önce istihdam fazlası gayrimüslimler için askerlik hizmeti karşılığı gündeme gelen bedel-i askeri tüm gayrimüslim nüfusa genelleştirildi. Böylece bedel-i askeri, yalnızca gayrimüslim tebaanın ödemekle yükümlü olduğu cizye yerine ikame edilerek hem bir yıl sonra ilan edilen ve Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşitliğine vurgu yapan Islahat Fermanı'nın gereklerini yerine getiriyor hem de gayrimüslim tebaanın askerlikten muafiyetini sağlıyordu. Bedel-i askeri teoride Müslümanlara da açık olmakla beraber uygulamada sınırlandırılmıştı. Üstelik ücretin gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları bedelin çok üzerinde olması nedeniyle pra-

Rus, Avusturya ve Prusya orduları 1813 Leipzig Savaşı'nda. Ressam: Alexander Sauerweid

tikte Müslümanlar için önleyici bir işlev görüyordu. Gayrimüslimlerin askere alınması meselesi bir yandan askerlik yükümlülüğünün gayrimüslimleri de içine alacak şekilde genişletilmesini savunanlar ile diğer yandan milliyetçi ve ayrılıkçı taleplerin artmasıyla gitgide daha güvenilmez addedilen gayrimüslimlerin eline silah vermenin mahsurlarını savunanlar ve (yalnızca Müslüman ve Hristiyanlar arasında değil) farklı mezhep, dil ve etnik aidiyete mensup Hristiyan tebaa arasında ortaya çıkabilecek husumet ihtimalini öne süren devlet yöneticileri arasında 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam etti. Gayrimüslim tebaa içinden erkeklerin zorunlu askerlik kapsamında askere alınmaya başlaması ancak ilk defa Jön Türk devrimi sonrası 1909 yılında çıkarılan yasal düzenlemelerle gerçekleşti. Ancak bu uygulama da büyük bir dirençle karşılaştı ve çok az sayıda gayrimüslim asker altına alınabildi; o da ancak Müslüman askerlerle iç içe değil yan yana, ayrı taburlarda ve Balkan Savaşları sonrası amele taburları adı verilen silahsız birliklerde. [6]

VERGİ

Yalnızca savaş zamanı değil barış zamanı da silahaltında tutulan on binlerce askerin giyimi, iaşesi ve silahlandırılması; eğitimleri için gerekli subayların yetiştirilmesi ve maaşları; asker alımları için gerekli nüfus sayımları ve tüm bunları gerçekleştirecek bürokrasideki memurların artan sayılarının getirdiği mali büyüklük yalnızca Osmanlı değil askerliği zorunlu tutan tüm kıta Avrupa'sında devletlerin merkezi hazineleri üzerinde büyük bir külfet yaratmıştı. Bu nedenle 19. yüzyılda gerçekleştirilen tüm vergi reformları bu mali külfete bir cevap bulmak için geliştirilmişti.

Tanzimat ile getirilen yeni vergi sistemi 19. yüzyıl vergi sistemlerinin ortaklaştığı üç kaygıya cevap vermek üzere gündeme getirilmiştir. Birincisi, iktidarın parçası olan taşradaki elitlerin vergi toplama imtiyazlarının ellerinden alınarak merkezi hazinenin vergi gelirlerinin tümüne el koyması yoluyla vergi gelirlerinin artırılması; ikincisi belirli bir bölgenin vergi yükünün vergi mükellefleri tarafından kolektif olarak üstlenilerek bölüştürülmesi yerine bireylerin servet ve gelirleri nispetinde tanımlanması; son olarak da vergi gelirlerinin şehirleri de kapsayacak şekilde genişletilmesi.[7] Tanzimat'ın yeni vergi sistemi ilk iki soruna en baştan yöneldi, üçüncüsü ise 1870'lerde gündeme geldi.

19. yüzyıldan önce birey ve devlet arasındaki bağ, vergi üzerinden tanımlanan bir sözleşmeye dayanıyordu. Temelde, bireyin devletten beklediği vergilerin adaletli olması, devletin de tebaasından beklediği vergilerin düzenli bir şekilde ödenmesiydi. Bu nedenle sıradan halkın arzuhallerinde sıklıkla rastlandığı üzere Osmanlı'da "zulüm" kavramı büyük çoğunlukla yerel yöneticilerin sırtlarına yüklediği haksız ve yüksek vergilerle yaşadıkları eziyeti ifade etmek üzere kullanılmıştır.[8] Devlet ve vergi özdeşliği o kadar yaygındır ki Tanzimat'ın ilk yıllarında halkın gözündeki neredeyse tek anlamı yeni vergi sisteminin kendisidir.[9] Muhassıllık sistemi olarak adlandırılan ve İmparatorluğun belirli bölgelerinde 1840 yılının ilk aylarında uygulamaya geçirilen bu yeni vergi sistemi, Tanzimat ile ortaya koyulmaya çalışılan yeni yönetim pratiğinin en önemli yapıtaşıydı.

İster 16. yüzyılın sonlarına kadar yaygın olarak kullanılan tımar sistemi olsun, isterse 17. yüzyılın başlarından itibaren kademeli olarak tımarın yerini alan iltizam olsun; her iki vergi sisteminde de esas

olan merkezi devletin vergi toplama imtiyazı karşılığında taşranın denetimini ve güvenliğini belirli kişi veya gruplara delege etmesine dayanıyordu. Diğer bir deyişle İmparatorluk, İstanbul ve taşra elitleri arasındaki zorunlu bir ittifak üzerinde yükselen bir iktidar bloğu tarafından yönetiliyordu. Bu yalnızca nüfusuna ve coğrafyasına yabancı olduğu Balkanlar ve Arap coğrafyasında yaşayan halklar üzerinde doğrudan bir yönetim kurmanın ve vergi toplamanın güçlüklerinden kaynaklanan zorunlu bir pratik değildi. Küçük prenslikleri ve şehir devletleri hariç tutarsak, tüm Avrupa'daki devletler de 18. yüzyılın sonlarına kadar taşranın yönetimini köylünün ürettiği artı değere doğrudan el koyan elitler aracılığıyla sağlamışlardır. Diğer bir deyişle burada sözü edilen tür yönetim tüm dünyada devletin bildiği tek yönetim tarzıydı.

Birikim ve yeniden bölüşüm ekseninde tımar ile iltizam sistemi arasındaki temel fark, devletin taşranın yönetimine müdahale imkanlarındaki azalma ve iktidar bloğunun aktörlerinin 17. yüzyıldan itibaren değişiminde görülmektedir. Tımar sisteminde sefer zamanlarında belirli sayıdan süvarinin orduya gönderilmesi karşılığında Müslüman savaşçılara, iktidara yakın gruplara ve yeni fethedilen krallıkların topraklarında çoğu eski aristokrat Hristiyanlara ve hatta kiliselere verilen tımar imtiyazı bir yandan; 17. yüzyılda değişen savaş biçimlerinin gitgide süvari birliklerine duyulan ihtiyacı azaltması, öte yandan da 16. yüzyılın Atlantik ekonomisinin getirdiği enflasyonist baskının nakit ihtiyacını artırmasıyla çözülmüş ve 17. yüzyıldan itibaren iltizam sistemi yaygın olarak kullanılmaya başlamıştı. İltizam, devletin herhangi bir gelir kaynağını veya bir bölgenin önceden belirlenmiş sabit vergi gelirinin ihale yolu ile mültezim adı verilen özel kişilere delege edilmesine dayanıyordu. Çoğunlukla mültezimler de ihalesini aldıkları bölgelerde vergi toplama işini o bölgenin büyük toprak sahibi ileri gelenleri aracılığıyla yapıyorlardı. Bu hizmetleri karşılığında taşra eşrafı, voyvoda, çorbacı ve benzeri resmi veya yarı resmi unvanlar yanında vergi muafiyetine de sahipti. Merkez tarafından atanan ve merkezden aldıkları sembolik maaşın ötesinde makamlarının tazminatı olarak atandıkları bölgenin vergi gelirinin bir kısmına doğrudan el koyan valiler de eşrafla beraber taşranın iktidar bloğunu oluşturuyorlardı. Bunun yanında önemli ailelere ve aşiretlere mensup veya emirleri altında bulunan binlerce asker sayesinde geniş coğrafyaları kontrol eden ve hatta mutasarrıflık, valilik gibi resmi görevler de kendilerine tevdi edilerek İstanbul'la bağlarının tamamıyla kopmamasına çalışılan çoğunluğu Arnavut, Kürt ve Arap ayan veya yurtluk ocaklık sahipleri de taşranın diğer bölgelerinin gerçek iktidar sahipleriydi. Tanzimat'ın yeni vergi sisteminin ortadan kaldırmaya çalıştığı yapı buydu.

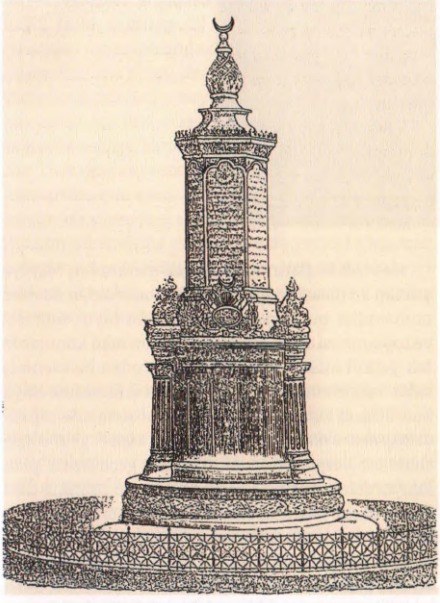
Rus köylüleri kimlerin askere alınacağını belirleyen kura çekiminde, 1904.

1840 yılı başlarından itibaren merkezden taşraya atanan ve maaşları yine İstanbul tarafından ödenen muhassıllar bundan sonra vergilerin tayin edilmesi ve toplanması dahil olmak üzere tüm mali konularda tek yetkili kılındı. Öte yandan önceden belirlenmiş sabit verginin ahali arasında tevzi edilmesine dayanan iltizam sisteminin yerine, yeni sistemde taşınır ve taşınmaz mallardan elde edilen kişisel gelir nispetinde bir vergilendirmenin hayata geçirilmesi planlanıyordu. Bu tür bir vergilendirmenin pratikte dört amacı vardı: birincisi, mültezimleri ve onları finanse eden sarrafların mali güçlerini ortadan kaldırmak; ikincisi, valileri mali konularda etkisizleştirerek yerel eşrafla olan ittifaklarını yok etmek; üçüncüsü, daha önce ahaliden vergi toplanmasından bizzat sorumlu olan eşrafın kendilerine bu yetkiyi veren imtiyazlarını ve unvanlarını lağvederek taşradaki egemenlik-

lerine son vermek ve bu büyük toprak sahiplerini vergi mükellefi haline getirmek ve son olarak, taşranın vergi gelirlerinin tümüne el koyarak merkezi hazineye aktarmak. Kısacası sarraf, mültezim, vali ve eşraf arasındaki birikim ve yeniden bölüşüm ekseninde yükselen taşranın iktidar bloğunu ortadan kaldırarak merkezin taşra üzerindeki mali ve siyasi hakimiyetini tesis etmek.

HUKUK

Hukuk tüm bu sürecin sigorta işlevini gördü. 3 Mayıs 1840 yılında çıkarılan Ceza Kanunu ile hem bürokrasideki elitler arası ilişkilerin hem de taşrada eşraf ve vali arasındaki ittifakın merkezinde yer alan karşılıklı hediyeleşme de cezai yaptırımlara tabi kılınarak sonlandırma amacını güdüyordu. Kanunun yayımlanmasının hemen ardından, bürokrasinin en üstünde yer alan kimi elitlerin örnek olsun kabilinde bu suçtan yargılanarak cezalandırılması yoluyla da bir yandan tüm bürokrasi denetim altına alınmaya çalışıldı, öte yandan da merkezden bağımsız yürüyen taşradaki vali ve eşraf arasındaki karşılıklı mali ve siyasi ittifakı besleyen hediye ekonomisine son verildi.[10] Taşranın yönetim dokusunu bu kadar kökten değiştirmeye yönelik bir girişimin, o bölgelerde merkezin kontrolünü tamamen yitirmesi riskini de içinde barındırıyordu. Bu nedenle valilere iltizam döneminde elde ettikleri gelire yakın yüksek maaşlar tahsis edilerek merkezden kopmalarının önüne geçilmesi hedeflendi. Eşrafa ise muhassılların atandıkları bölgelerde oluşturmakla yükümlü oldukları vali, muhassıl, muhassıl katipleri, müftü, hakim, zaptiye memuru ve gayrimüslim tebaa temsilcilerinden oluşan Muhassıl Meclislerinde yer verilerek taşranın yeni iktidar bloğunda resmi olarak yer almaları sağlandı. Taşranın idari, askeri ve mali konularda en yetkili karar organının aynı zamanda hukuki işlevleri de vardı. Yeni çıkarılmış olan ceza kanununa göre yargılama yapan bir mahkeme işlevi de gören bu meclisler küçük davaları görüp hüküm veriyorlar, ağır ceza davalarında ise duruşmaları görüp hüküm için İstanbul'a, Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ'ya gönderiyorlardı. Bu işlevleriyle Muhassıl Meclisleri, 1864 yılında kurulan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de devralacağı hukuk sisteminin temelini oluşturan Nizamiye Mahkemeleri'nin de öncülleri olmuştur.

8 Eylül 1855 tarihli *L'Illustration* dergisinde yayımlanan Tanzimat Âbidesi gravürü. Âbide'nin "nişân-ı adâlet taşı" olarak Beyazıt meydanına dikilmesi planlanmış ama daha sonra vazgeçilmiştir.

Muhassıl Meclislerinin oluşturulmasında eşraftan beş adet temsilcinin iki dereceli bir seçimle bizzat halk tarafından seçilmesi öngörülmüş ve böylece halkın siyasi sürece katılımı temin edilmiştir. Öte yandan, 1840 Mayıs'ında ilan edilen Ceza Kanunnamesi ile hem farklı dinlere hem de farklı toplumsal sınıflara mensup bireylerin kanun önünde eşitliği ilk defa yasal güvence altına alınmıştır. Siyasal katılım ve kanun önünde eşitlik Tanzimat ile oluşturulmaya çalışılan devlet ve toplum arasındaki yeni sözleşmede tebaadan beklenen zorunlu askerlik ödevine karşılık genişleyen en önemli bireysel haklardır. Burada, Avrupa'da 18. yüzyıl sonundan itibaren ortaya çıkan ceza kanunlarında esas olan kanun önünde eşitlik ve yerel yönetim meclislerinde halkın siyasi katılımına ilişkin paralellikler özellikle not edilmelidir.

Şüphesiz İstanbul, yeni vergi sistemiyle taşranın kontrolünün yerel güçlerin elinden alınarak merkez denetimine alınması ve taşranın özerkliğine son verilmesi amacının büyük bir dirençle karşılaşacağını öngörüyordu. Bu nedenle dönemin belgelerinde "Tanzimat'a dahil mahaller" ibaresiyle sıklıkla karşımıza çıktığı üzere, yeni vergi rejimi sınırlı sayıda bölgede uygulanmaya girişilmişti. Arap nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde, Kürtlerin yaşadığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Karadeniz'in doğusunda, Arnavutluk'ta, Bosna'da ve Arnavut paşaların denetiminde olan Balkanlardaki pek çok vilayette Tanzimat'ın yeni vergi sistemi uygulamaya alınmadı. Orta ve Batı Anadolu ile Rumeli'deki kimi vilayetlerin, "İstanbul'a yakınlıkları" dolayısıyla yeni vergi rejiminin ilk etapta uygulamaya geçirileceği yerler olarak ilan edilmesine karşın, fiziki uzaklıktan çok bu bölgelerde yerel güçler diğerlerine oranla çok daha zayıf olduğu için olası direnişlerin merkez tarafından engellenebileceği ümidiyle seçilmiş oldukları açıktır. Bu bölgelerin aynı zamanda zorunlu askerliğin ilk uygulandığı ve diğer bölgelerden farklı olarak asker temininde belirli bir başarı sağlanan bölgeler olduğunun altını çizmeliyiz.

Tüm bu dikkatli coğrafi tespitlere ve yeni vergi rejiminin uygulandığı bölgelerde valileri ve eşrafı yatıştırıcı önlemlere rağmen sonuç umulduğu gibi olmadı. Anadolu ve Balkanlar'da pek çok yerde yaşanan "vergi ihtilalleri" zorlukla bastırılabildi. Açıktan

Arnavut başıbozuk ve köpeği, 1865. Ressam: Jean-Léon Gérôme

kitlesel direnişin olmadığı bölgelerde ise vali, eşraf ve muhassıl arasındaki çatışmalar taşranın yönetimini felç ettiği gibi, vergi toplanmasını da güçleştirdi. İki yıllık bir uygulama girişiminin sonucunda vergi geliri neredeyse yarı yarıya azalan hükümet, 1842 yılında muhassıllık sistemini kaldırdı ve iltizama geri döndü.

SONUÇ

Tanzimat'ın iki temel vaadi olan zorunlu askerlik ve vergi göz önünde bulundurulduğunda bu projenin başarısız olduğu açıktır. Ne zorunlu askerlik yükü amaçlandığı gibi tebaa arasında dengeli olarak paylaştırılabilmiş, ne de iltizam sisteminin yerini alması düşünülen muhassıllık vergi rejimi ömrünü iki yıldan fazla sürdürebilmiştir. Sorun çözme adına yapılan her düzenleme faaliyetinin sonucunda görüldüğü gibi eski sorunlara çözüm amacıyla gündeme gelen Tanzimat kendi sorun alanlarını yaratmış ve 1840'lı yıllardan itibaren tüm İmparatorlukta zorunlu askerlik ve vergiye karşı direnişler bir kaos ortamı oluşturmuştur.

Başarısızlığın nedenleri bu yazının konusu değil. Sermaye eksikliği, yetişmiş personel yokluğu, 19. yüzyıl dünya ekonomisindeki konumunun yarattığı eşitsiz mübadele ilişkileri, İmparatorluğun karmaşık demografik ve etnik yapısı, yöneten ve yönetilen arasındaki ayniyetin gerçekleştirilememesi ve benzeri nedenler ileri sürülebilir. Ancak Tanzimat'ı yalnızca bu başarısızlıklarla mı tanımlamalıyız? Çağdaşı Avrupa devletlerine kıyasla taşranın yönetimindeki ve mali sermayenin merkezin denetimine alınmasındaki başarısı nihayetinde sınırlı olmuştur, ancak merkezin doğrudan yönetimini tesis etme sürecinde ortaya çıkan kurumlar kalıcı olmuştur. Tüm yönetimin merkezin denetimine alınmasının çabasının sonucu olarak 19. yüzyılın başlarında yüzlerle ifade edilen Osmanlı bürokrasisi yüzyılın sonlarında artık on binlerle ifade edilmektedir ve bu bürokrasinin yetişmesi için gerekli eğitim kurumları Tanzimat'ın en önemli miraslarından biridir. Toplumsal yaşamı ve birey-devlet ilişkilerini yeniden düzenleyen, şer'i hukuka paralel ama onun dışında hazırlanan ceza hukukundan borçlar hukukuna, arazi hukukundan aile hukukuna bir dizi yasama faaliyeti ve bu yasaların uygulandığı yeni mahkemeler ve yargılama esasları yine Tanzimat'ın en merkezinde yer alır. Askerlik ve vergi mükellefi tespit ve tayini için gerekli mal-mülk ve nüfus sayımları ile okunabilir ve denetlenebilir bir nüfus için altyapı oluşturulmuş ve Tanzimat devletini "istatistik devletleri" olarak da tanımlanabilecek modern devletlerin yapısına yakınlaştırmıştır. Öte yandan, tepkisel değil önleyici bir yönetim zihniyetiyle, ortaya çıkabilecek muhtemel toplumsal direnişleri önceden kestirebilmek için ordudan bağımsız gözetim, iç istihbarat ve güvenlik teşkilatları oluşturulmuş, hafiye ve polis aracılığıyla toplumsal dokuya hiç olmadığı kadar nüfuz etmeye başlanmıştır. Son olarak da sosyal dokuya bu radikal müdahaleler, toplumsal direnişler kadar bu direnişleri yatıştıracak bireysel hak alanının genişlemesi sonucunu doğurmuştur.

Yukarıda sayılanlar reform veya devrim adıyla dünyanın pek çok yerinde hayata geçirilen, devletleri ve onun karşısında bireyleri - kelimenin olumlu çağrışımlarını dikkate almaksızın - "modern" yapan siyasal, toplumsal ve kurumsal sonuçlardır. Tüm başarı ve başarısızlıklarıyla Tanzimat'la beraber gelen "modernlik" ve günümüze bıraktığı miras da budur; bu yeni düzen adına yaşanan kaos da.

CENGİZ KIRLI - BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ, ATATÜRK ENSTİTÜSÜ

DİPNOTLAR

1 Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı, 2003).

2 Avrupa'daki sürecin ayrıntılı değerlendirmesi için Charles Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu (Anakara: İmge Kitabevi, 2001).

3 Döneme ait en kapsamlı çalışma Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok: Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum, 1826-1839*, (İstanbul: Kitabevi, 2009). Ayrıca bkz. Tobias Heinzelmann, *Cihaddan Vatan Savunmasına: Osmanlı İmparatorluğu'nda Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*, 177 (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009).

4 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), s. 114.

5 Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", içinde *Dünya Savaş Tarihi: Osmanlı Askeri Tarihi : Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri : 1792-1918*, der. Gültekin Yıldız (İstanbul: Timaş, 2013), s. 76.

6 Bu konuda en kapsamlı çalışma bkz. Ufuk Gülsoy, *Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010).

7 Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı: 10, Bahar 2010, s. 51. Daha kapsamlı bir değerlendirme için bkz. a.g.y, *İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2015).

8 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı (Deneme)* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972).

9 Cengiz Kırlı, *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri," 1840-1844* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), s. 68.

10 Cengiz Kırlı, *Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi* (İstanbul: Verita, 2015).

Wallerstein'in Ardından

AXEL B. ÇORLU

WALLERSTEIN ÖYLE "ŞİRİN", "TONTON", "YUMUŞAK" BİR HOCA DEĞİLDİ. TAM TERSİNE, ÖĞRENCİLERİN KENDİ AYAKLARI ÜZERİNDE DURMALARINI, İNİSİYATİF GÖSTERMELERİNİ VE BİR TARTIŞMADA ADETA GÖĞÜS GÖĞÜSE ÇARPIŞIRMIŞÇASINA KENDİLERİNİ SAVUNABİLMELERİNİ İSTEYEN, ONLARI MÜMKÜN OLDUĞUNCA ZORLAYAN, GAYET ZORLU VE DİŞLİ BİR HOCAYDI.

Bu yazıyı nasıl yazacağımı düşünürken aklımda önce entelektüel bir tarihçe vardı. Immanuel Wallerstein'in ardında bırakmış olduğu muazzam mirastan bahsedecektim. Düşündükçe, bunu yapmak istemediğimi fark ettim. Bunlar onun zaten bilinen yönleriydi ve ortaya yeni veya faydalı olabilecek bir şey çıkmayacaktı. Böylelikle farklı bir yöne döndüm: Onun öğrencisi olarak geçirdiğim yıllarda bir akademisyen, danışman, akıl hocası ve dost olarak bana verdikleri üzerine bir yazı yazmaya karar verdim. Bunu yaparken de mümkün olduğunca bilinmeyen veya az bilinen yönleri üzerinde duracağım.

1999 yazında doktora yapmak için Binghamton'a gelmeme neden olan birkaç kişiden biriydi Wallerstein. Tabii ki önceki yıllarda bütün kitap ve makalelerini okumuş ve her fikrine katılmamış olsam da etkilenmiştim. Gerçek hayatta, derslerde nasıl olduğu hakkında hiçbir fikrim yoktu. Geldiğim yıl, bir yıl içinde kısmen emekliye ayrılacağını öğrendiğimde üzüldüğümü, bunun üzerine gidip kendisiyle konuştuğumu hatırlıyorum. Kendisi gayet zarif bir şekilde önümüzdeki yıllarda da beraber çalışabileceğimizi söylediğinde ne kadar sevindiğimi tahmin edersiniz. Girdiğim ilk ders, Dünya Sistemine Giriş dersiydi, kalabalık bir seminer olarak veriliyordu ve sınıf tarih, sosyoloji, antropoloji, sanat tarihi, siyaset bilimi dâhil pek çok alandan doktora öğrencileriyle doluydu. ABD'de sosyal bilimlerde doktora düzeyinde bir seminerde zamanın büyük çoğunluğunu öğrencilerin katıldığı tartışmalar oluşturur. Genel olarak bu tartışmaları yönlendiren ve gerektiğinde müdahale eden de öğretim üyesidir.

Bu ders öyle değildi. Wallerstein, verdiği okumaları yapmış olduğumuzu varsayarak ders anlatıyordu. İlk bir ay, benim gibi kendini bir an önce göstermeye hevesli birkaç öğrenci arada sorular sorarak derse müdahale etse de büyük ölçüde Wallerstein'in ders anlatması şeklinde geçti. Ders anlatmak derken de herhangi bir monologdan bahsetmiyorum; ne yazık ki ders anlatma konusunda çoğumuzun aklına gelen, "hoca"nın kürsüye çıkıp monoton bir şekilde bir "söylev" vermesi oluyor. Bu tarz bir pedagojinin ciddi problemleri olduğu malum. Ama ders anlatmanın bir monolog olmadığını, öğrencileri sorular ve bulmacalarla içine çekerek etkileşimli bir ortam yaratmak olduğunu büyük ölçüde Wallerstein'in o ilk dersinde öğrendim.

İkinci aydan başlayarak "ders anlatma" kısmı azalmaya, soruların sayısı ve zorluk derecesi artmaya başladı. Wallerstein sınıftaki öğrencilerin farklı alanlardan gelmelerinin ötesinde, farklı bilgi birikimleri olduğunun farkında olarak önce temel taşları yerleştirmiş, şimdi de yavaş yavaş "ısıyı" yükseltmeye başlamıştı. Benim gibi sabırsız bazı öğrenciler, sınıftaki diğer öğrencilerin bize bazen çok basit gelen soruları cevaplayamayışları karşısında şaşkınlık içinde birbirimize bakıyorduk. Bir derste Wallerstein, sınıfa 14. yüzyılda Dünya Sistemi'nin öncülü olarak gördüğü İpek Yolu'nun yanı sıra Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Akdeniz'i birbirine bağlayan denizdeki ticari ağlarla ilgili bir soru sordu: "Bu gemilerde sizce en çok ne taşınıyordu?" Bu sorunun birkaç olası cevabı vardı. Bir öğrenci, çekinerek ve sıkılarak "Su?" dedi. Sınıfa bir sessizlik çöktü. Gözlerim patlayacakmışçasına bir o öğrenciye, bir Wallerstein'a baktığımı hatırlıyorum. Olabilecek bütün cevaplar arasında en imkansız, en mantıksız, en anlamsız cevaptı bu! Birkaç saniye geçti ve sonra Wallerstein gayet yumuşak bir şekilde "hayır" dedi, suyun çabucak bozulacağını

kısaca anlattı ve konuya devam etti. Ağırlık ve değer konularına, suyun uygarlığın gelişmiş olduğu her yerde zaten tanım gereği bulunması gereken bir şey olduğuna girmedi.

Bu noktada şunu söylemekte fayda var: Wallerstein öyle "şirin", "tonton", "yumuşak" bir "hoca" değildi. Tam tersine, öğrencilerin kendi ayakları üzerinde durmalarını, inisiyatif göstermelerini ve bir tartışmada adeta göğüs göğüse çarpışırmışçasına kendilerini savunabilmelerini isteyen, onları mümkün olduğunca zorlayan, gayet zorlu ve dişli bir hocaydı. Ben de bunu anlamaya başlamıştım ve benim için ideal bir tarzdı açıkçası. Ama o öğrenciye nasıl olup da bu kadar yumuşak bir şekilde böyle davrandığını anlamamıştım ki dersten sonra her zamanki gibi yanına gidip bir yarım saat daha konuşma fırsatını yakaladığımda hemen onu sordum. Nasıl "su" derdi yahu?

Wallerstein bana bir-iki saniye baktı, bir nefes alıp verdi ve dedi ki "Sınıfta bütün öğrencilerin aynı seviyede olmalarını bekleme; bir gün sen de akademisyen olarak derslere girdiğinde böyle çok şey göreceksin. Bugün öyle cevap veren yarın başka bir yerde olabilir, senin görevin onların kendilerini geliştirmelerine yön vermek, yargılamak değil. Bekle, göreceksin sen de bunları..." Yıllar sonra bir dersimde aynı noktada aynı soruyu sorduğumda bir öğrencinin aynı "Su?" cevabını duyduğumda zaman bir anda dondu benim için. Zamanda bir tünel açıldı, Wallerstein'in o ders sonrası beraber yürürken dediklerini o anda yaşamış gibi oldum. Ben de derin bir nefes alıp öğrencilere arabalarında yarım şişe su içtikten sonra bir gece bırakıp tekrar içmek istediklerinde suya ne olmuş olduğunu sorup gülümseyerek konuya devam ettim.

Buna benzer başka bir nokta da, Wallerstein'in aslında eleştiriyi çok sevmeyen bir akademisyen olması ile ilgili. Sıkı bir tartışmayı seven, öğrencilerinden bunu bekleyen ama bir yandan da eleştiriyi çok sevmeyen bir karakter nasıl var olabilirdi? Bunu anlamam için ilk yıl iki dersini aldıktan sonra ikinci ve üçüncü yıllarımda kampüsün çeşitli yerlerinde bu şanssız insanı kıstırıp saatlerce tartıştığım bir konunun açılması lazımdı: İnsan unsuru veya "edimi". Yani biz onun derslerinde ve kitaplarında sürekli "makro" trendlere, "makro" düzeyde olaylara bakıyorduk, ama bütün bunların arasında kendimizi büyük teoriler ve modellere kaptırmış giderken insanları unutmuyor muyduk? Bu konuyu o kadar uzun zaman, o kadar farklı açıdan tartıştık ki burada yazmaya çalışsam bütün *Toplumsal Tarih* sayısını ele geçireceğim. Onun için bu tartışmanın Wallerstein açısından "noktalandığı" yere geleyim: öğretim üyelerinin gittiği kampüs restoranında masada yine bu konu açıldığında, artık yıllardır bunu tartışmanın getirdiği "enerji" ile olacak, bir peçeteyi aldı, üstüne Kondratiev Dalgasına benzer bir şey çizdi. Sonra bana baktı, dalganın bir yerine küçük bir nokta koydu, "İşte bu sensin. Simdi bu nokta, o dalganın o aşamasında ne yapabilirse yapar, ama bağlamının dışında insanüstü bir şeyler yapıp tarihin akışını tersine çeviremez. İşte insan edimi, inisiyatifi o noktada ne etkileyebiliyorsa etkiler" dedi. Yıllardır her söylediğine mutlaka ve mutlaka bir cevap, bir karşı hamle bulan ben, belki on saniye sessiz kaldım. O sırada Wallerstein'in yüzündeki ifadeyi anlatmak zor; kısmen bir muziplik, kısmen bir tatmin hali. Yıllar süren bir satranç şampiyonasında kaybedilen, kazanılan, berabere biten maçlar sonunda nihayet "kazanmış" olmanın muzaffer edası hatta. Tabii on saniye sonra bu ifade değişti çünkü ben o noktaların bir değil de milyonlar olmasından başlayıp Kondratiev Dalgasına ne kadar güvenebileceğimizi sorgulamayla devam ederek keyfini on saniye ile kısıtlamıştım. Uzun lafın kısası, Wallerstein entelektüel bir platformda "kazanmayı" seven bir düşünürdü. Bana kalırsa iyi bir tartışmayı bu kadar sevmesinin asıl nedeni de buydu, "kazanmak" da vardı sonunda çünkü.

Wallerstein ile böyle zamanlar geçireli 20-21 yıl, üniversitede ilk verdiğim dersten bu yana 17 yıl geçti. Bugünlerde pedagojinin aldığı tehlikeli şekillere, öğrencilerimin bazılarının her şeyi hazır bulma ve inisiyatif kullanmayı öğrenmemiş olma hallerine, sıkı bir tartışmayı gücenmeden ve alınmadan bitiremeyişlerine baktığım zaman, aklım bir yandan Wallerstein'in "yargılama, sabret, yol göster" mesajına gidiyor, bir yandan da -yine onun tarzının devamı olarak kendi tarzıma dönüştürmüş olduğum- öğrencileri "konfor alanı"ndan çıkmaya zorlayan, kanlı bıçaklı sağlam bir entelektüel düellonun faydalarını göstermekte ısrar ediyor. Wallerstein'in mirası, iyi bilinen alanların dışında işte bu şekillerde de devam ediyor.

AXEL B. ÇORLU - GEORGIA GWINNETT COLLEGE

Zapatistaları ziyaretinde Subcomandante Marcos ile birlikte